

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՏԵՏՐԵՐ

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ» ՈՒՋԱՍԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՍԻ ՀԱՎԵԼԱԾ 3-4 (31-32), 2014

ՀՀ ԴԱՇԵՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՏԱՏԱՍ ԱԿՏԱՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՋԱՍԿԱՐԱԿԱՆ ՇԵՏԱԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՑԱՆ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ԵՎ ՏԵՂԱՆԿԱՆԱԿԱՐԳԻ ՀԻՄՆԱՆԴԻՐՆԵՐԸ

ԼՂՀ ԱՆԿՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՏԵՏՐԵՐ

Լույս է տեսնում 2007 թվականից տարին չորս անգամ 3–4 (31–32), 2014

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Քոբանջյան Հ. Ս.
քաղաքական գիտությունների
դոկտոր (Ռ-Դ), քաղաքագիտության
պրոֆեսոր, Ռ-Դ Ռազմական
գիտությունների ակադեմիայի
ընտրված իսկական անդամ,
հակահարկաբեկչության գծով
գիտական փորձագետ (ԱՄՆ)
(նախագահ)

Չիլինգարյան Գ. Ս.
(գլխավոր խմբագիր)

Ալեքսանյան Ա. Ջ.

Այդինյան Ռ. Ա.

Այվազյան Լ. Գ.

Ապրիամով Է. Ա.

Ավետիսյան Վ. Ն.

Գավթյան Ա. Մ.

Իսախանյան Մ. Ռ.

Խաչատրյան Տ. Վ.

Խաչատուրով Յու. Գ.

Կարապետյան Մ. Ն.

Մարգարյան Վ. Հ.

Մարտիրոսով Լ. Ա.

Միրզաբեկյան Ա. Ռ.

Մուրադյան Կ. Ռ.

Յալանուզյան Ա. Կ.

(գլխ. խմբագիր տեղակալ)

Յուլյան Ն. Ի.

Նազարյան Ա. Ս.

Շիրինյան Մ. Ա.

Մեղրակյան Մ. Գ.

Վարդանյան Ա. Գ.

Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.

Տոնոյան Գ. Է.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ԱՐՑԱԽ.

ԺՈՂՈՎՐԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ԵՎ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԿԱՐԳԻ

ՀԻՄՆԱԽՆԳԻՐՆԵՐԸ ԼԳՀ

ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

(ԿՈԼԵԿՏԻՎ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Հ. Ս. Քոբանջյան, Մուտքի խոսք 5

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄ

Պ. Ա. Չոբանյան, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերն ու տեղանվանակարգը և դրանց շահարկումները 11

ՀԱՐԱԿԻՑ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ

ՄՇԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ս. Գ. Ասարյան, Արցախի տեղա-
նունների դասակարգման հարցի շուրջ . . . 31

Գ. Մ. Բաղալյան, Հայոց արևելից
կողմերի տեղանուններն ըստ հայկական
սկզբնաղբյուրների 36

Ը. Պ. Կոստրիկյան, Արցախի տեղա-
նուններն ըստ պարսկական աղբյուրների . . 70

Հ. Յ. Կիրակոսյան, Հայոց արևելից
կողմերի տեղանունությունը. իրանական
հետք 81

Պ. Ա. Չոբանյան, Ա. Ս. Վիրաբյան, Արցախի 1832–1833 թթ. մարդահամարի տվյալները և դրանց պատմաքաղաքագիտական նշանակությունը 87

Գաբրիելյա Ուլուխոճյան, Գանձասարի կաթողիկոսության սրբավայրերը ըստ Երեմիա Չելեպի Ջլոմուրճյանի քարտեզի (1691 թ.) 94

Ա. Կ. Յալանուզյան, Տեղանվանագիտությունը և քաղաքականությունը 99

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 111

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 115

ԳԻՏԱԽՈՐՀՐԳԱՏՎԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ

- Ռ. Վ. Աղուզումջյան*, հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր,
Ն. Հ. Առաքելյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Լ. Ա. Արզումանյան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
Գ. Ե. Բաղդասարյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Ս. Ա. Գալստյան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Ս. Գ. Գալստյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Հ. Ա. Գևորգյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Կ. Ա. Դանիելյան, կենսաբանական գիտությունների թեկնածու,
 աշխարհագրական գիտությունների դոկտոր,
Բ. Ն. Հարությունյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Վ. Մ. Հարությունյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Հ. Հ. Մաթևոսյան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
Ա. Հ. Մանթաշյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Մ. Մ. Մարգարյան, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Է. Գ. Մինասյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Մ. Մ. Միրիջանյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Կ. Ա. Մոսոյան, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Յու. Ս. Չիլինգարյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Ռ. Ա. Սաֆրասյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Ա. Հ. Միսոնյան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
Հ. Ա. Միսակյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԱՐՅԱԽ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ԵՎ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԿԱՐԳԻ

ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ԼՂՀ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

Հ. Ս. ԲՈԹԱՆԶՅԱՆ, գեներալ-մայոր, քաղաքական գիտությունների դոկտոր (ՌԴ), քաղաքագիտության պրոֆեսոր, ՌԴ Ռազմական գիտությունների ակադեմիայի ընտրված իսկական անդամ, հակասահաքեկչության գծով գիտական փորձագետ (ԱՄՆ), ՀԱՊԿ-ի գիտափորձաքննական խորհրդի անդամ, ՀՀ ՊՆ ԱՌ-ՀԻ-ի պետ

ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի նկատմամբ տարածքային ոտնձգությունների հիմնավորման աղբրեջանական ռազմավարության էական բաղադրատարր է Հայաստանի և առաջին հերթին Արցախի պատմության խեղաթյուրումը: Արցախի պատմության խեղաթյուրման գործում Աղբրեջանն զգալի ուշադրություն է դարձնում հայ բնակչության «եկվորության» ու միայն 19-րդ դարի առաջին քառորդում Արցախում հայտնվելու թեզի «ապացուցմանը» և միջազգային գիտական ու հասարակական շրջաններում

դրա տարածմանը: Արցախում հայ բնակչության ի հայտ գալը Աղբրեջանը պայմանավորում է բացառապես 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո ստորագրված Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն իրականացված քրիստոնյա բնակչության ներգաղթով: Աղբրեջանի պատմագիտական և քաղաքագիտական միտքը միտումնավոր կերպով շրջանցում է 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի ընթացքում Ռուսական կայսրության եռանդուն աջակցությամբ Արևելյան Հայաստան և Արցախ մահմեդական բնակչության ներգաղթի փաստը:

Այս խնդրում իր տեսակետի առաջնդման նպատակով Աղբրեջանն ակտիվորեն օգտագործում է 19-րդ դարի առաջին քառորդում Ռուսական կայսրության կազմում Արցախի հայտնվելուց հետո նրա քարտեզներում մեծամասամբ թյուրքական տեղանունների առկայության փաստը՝ դա ներկայացնելով որպես հայերի «եկվորության» ապացույց: Այս թեզը միջազգային շրջանառության մեջ է դրվում Աղբրեջանի Նախագահի մակարդակով՝ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղված գործընթացում աղբրեջանանպաստ տրամադրությունների ձևավորման նպա-

տակով: Տվյալ համատեքստում 19-րդ դարի առաջին կեսին Ռուսական կայսրությունում կազմված Արցախի քարտեզներում հիմնականում թյուրքական տեղանունների առկայության փաստի գիտական վերլուծությունը և դրա իրական պատճառների վերհանումը ՀՀ-ի և ԼՂՀՀ-ի համար ձեռք են բերում ոչ միայն պատմագիտական, այլև կարևոր քաղաքագիտական և անվտանգային-քաղաքական նշանակություն:

Հարկ է նկատել, որ մինչ այժմ ՀՀ ո՛չ պատմագիտական, ո՛չ էլ անվտանգային-քաղաքագիտական միտքը համապատասխան ուշադրություն չի դարձրել այս խնդրին:

ՀՀ ՊՆ Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտը, նախաձեռնելով սույն կոլեկտիվ մենագրության պատրաստումը, խնդիր է դրել պատմական փաստերի, գիտական շրջանառության մեջ առաջին անգամ դրվող արխիվային նյութերի ներբերմամբ անվտանգային քաղաքագիտության տեսակետից վերլուծել նշված հիմնախնդիրը և այս առումով ևս գիտականորեն ապացուցել ադրբեջանական պատմագիտության կողմից կատարվող խեղաթյուրումների հակագիտականությունը: Սույն կոլեկտիվ մենագրությունում փաստական նյութի գիտական վերլուծության հիման վրա ներկայացվում են 19-րդ դարի առաջին քառորդում Արցախում եղած ժողովրդագրական պատկերը և տեղանվանական համակարգի ձևափոխման դինամիկան:

Կոլեկտիվ մենագրությունը բաղկացած է հիմնական մշակումից, հարակից գեկուցումներից և փաստաթղթային-փաստագրական հավելվածից:

Հիմնական մշակումն ամփոփում է հիմնախնդրի էությունն ու դրա բաղադրիչները, իսկ հարակից մշակումներում վերլուծված են հենքային այն ոլորտները, որոնք ուղղակիորեն պայմանավորել են Արցախի տեղանվանական համակարգի ձևափոխումն ու վերափոխումները: Հավելվածում ներկայացված են սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող փաստաթղթեր ու վավերագրեր, որոնք կարևոր նպաստ են բերում հիմնախնդրի անաչառ լուսաբանման առումով:

Առանցքային նշանակություն ունի այն իրողության ընդգծումը, որ, ի տարբերություն Հայաստանից և Վրաստանից, Ադրբեջանի տեղանունության ուսումնասիրման համար միջնադարյան սկզբնաղբյուրներ չկան, և ադրբեջանական տեղանվանագիտական «ձեռնածություններում» օգտագործվում են 19–20-րդ դարերում ստեղծված տեղանունները կամ հայկական տեղանունների աղավաղված տարբերակները:

Սույն կոլեկտիվ մենագրությունում գիտական շրջանառության մեջ դրված արխիվային փաստերից հարկ է առանձնացնել հայերեն բնագիր օրինակի հիման վրա բերված պայմանագրերը, որոնցով Գանձասարի կաթողիկոսությանը պատկանող հայկական գյուղերի հողատարածքները ժամանակավոր վարձակալության են տրվել 1817 թ. Արցախ փոխադրված եկվոր մահմեդական ցեղախմբերի առաջնորդներին՝ Գանձասարին հարկ վճարելու պայմանով:

Առանձին գիտական արժեք ունեն 16–19-րդ դարերի բնագրերով կամ պատճեններով պահպանված հայերեն վավերագրերը, որոնցում պարունակվում են Արցախի հայկական տեղանունները, որոնք նախորդում են 19-րդ դարում նոր բնակություն հաստատած քյուրքախոս ցեղապետերի աղավաղումների հիման վրա ռուսական իշխանությունների հրահանգած նկարագրությունների ժամանակ արձանագրված անվանումներին:

Կարևոր եզրահանգում է այն դրույթը, որ հայկական բնակավայրերի որոշ պարսկա-քյուրքական անվանումներ, որոնք Հայաստանում շրջանառում էին մինչև 19-րդ դարի սկիզբը, չեն արտացոլել բնակավայրերի էթնիկական կազմը, այլ Պարսկաստանի կազմում Արևելյան Հայաստանի լինելու հետևանք են, քանի որ այնտեղ կենտրոնական, ինչպես նաև տեղական վարչաքաղաքական ղեկավար կազմի լեզուներն են եղել պարսկերենը և քյուրքերենը:

Արժեքավոր են դեռ 19-րդ դարում հրապարակված այն վավերագրերը, որոնք ներկայացնում են դարի առաջին քառորդում մահմեդականների ներհոսքը Արցախ, և որոնք, սակայն, մինչև այժմ չէին դրվել գիտահետազոտական շրջանառության մեջ:

Կոլեկտիվ մենագրության հավելվածում ներառվել է նաև Արցախում 1823 թ. ռուսական իշխանությունների հապճեպորեն ձեռնարկած և հետագայում լայն շրջանառություն ստացած Նկարագրության թերությունների վերաբերյալ դրա հեղինակների այն խոստովանությունը, որ Նկարագրությունը կազմելու ժամանակ տեղեկությունները հիմնականում քաղվել են ոչ թե բնակավայրերն այցելելու և բնակչության մեջ հարցումներ կատարելու միջոցով, այլ մահմեդական բեկերի կողմից ներկայացված հաղորդումների հիման վրա (հավելված 12): Հայ մեղիքների կալվածքներին ու բնակավայրերին տիրացած քյուրքախոս բեկերի հաղորդումների հիման վրա ներկայացված տեղանունների արձանագրումը ամմիջականորեն սկզբնաղբյուր է ծառայել նաև քարտեզների կազմման համար:

Առանձնապես կարևոր են առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող Արցախում 1832/1833 թթ. կատարված մարդահամարի նյութերը (հավելված 17), որոնք հստակորեն և գիտափաստագրական ճշգրտությամբ լուսաբանում են ոչ միայն Արցախի, այլև ամբողջ Ղարաբաղի մահանգի* տեղանվանական համակարգը և ժողովրդագրական պատկերը: Բուն Արցախի բնակչությունը շարունակում էր լինել հայազգի, իսկ մահմեդականները կազմում էին բացարձակ փոքրամասնություն: Բերվող վավերագրերը հաստատում են այն փաստը, որ Ղարաբաղի մահանգում մահմեդական բնակչության թվային գերակշռությունն ստեղծվել է հիմնականում 1812–1827 թվականներին տարբեր վայրերից ներգաղթած, այդ թվում նաև 1827 թ. Մեհտի Ղուլի խանի բերած, և գերազանցապես Դաշտային Ղարաբաղում տեղաբաշխված քոչվոր մահմեդական բնակչության շնորհիվ, որը, չունենալով մշտական բնակատեղի, դեռևս գտնվում էր քոչատեղիներում (кочевья):

Կոլեկտիվ մենագրության վերջում բերվում են եզրակացություններ, որոնք կարող են ուղենիշային նշանակություն ունենալ սույն խնդրի ինչպես պատմագիտական, այնպես էլ անվտանգային-քաղաքագիտական ոլորտներում կատարվելիք հետազոտությունների համար:

Ամփոփելով սույն ներածականը՝ ցանկանում եմ արդյունավետ համագործակցության համար շնորհակալություն հայտնել Հայաստանի Ազգային արխիվի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր *Անսյունի Վիրաբյանին*, Բոլոնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ *Գարրիելլա ՈՒլուհոջյանին*, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատողներ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու *Զրիսյրինե Կոստիկյանին* և բանասիրական գիտությունների թեկնածու *Հասմիկ Կիրակոսյանին*, Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի ասիստենտ *Գեղամ Բաղայանին* և ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու *Սարգիս Ասատրյանին*:

* Ընդգրկում էր մինչև Կուր գետը ձգվող այսպես կոչված Դաշտային Ղարաբաղը, Արցախը և Սյունիքը:

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄ

19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿՈՒՄ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ
ԷԹՆՈԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐՆ ՈՒ
ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ
ՇԱՀԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ

*Պ. Ա. ՉՈՐԱՆՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ-ի ավագ գիտնական-վերլուծաբան,
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող*

ԽՆԴԻՐԸ

Ադրբեջանական պետական քարոզչությունը ԼՂՀ-ի և ՀՀ-ի նկատմամբ տարածքային հավակնությունները հիմնավորելու նպատակով, ի թիվս այլոց, շահարկում է նաև այն դրույթը, թե իբր Երևանի ու Նախիջևանի խանություններում և Արցախում հայ բնակչությունը մշտապես կազմել է փոքրամասնություն և ավելացել է միայն 1828–1830 թթ. Պարսկաստանից և Օսմանյան կայսրությունից հայերի ներգաղթի հետևանքով: Մինևույն ժամանակ, Ադրբեջանի նախագահը, շահարկելով 19-րդ դարում ռուսաստանյան իշխանությունների անցկացրած մարդահամարների հիման վրա կազմված քարտեզներում Արևելյան Հայաստանում (Հայկական մարզի ու Արցախի տարածքում) թյուրքական տեղանունների առատության հանգամանքը, Հայաստանը հայտարարում է մտացածին Արևմտյան Ադրբեջանի տարածք¹: Ադրբեջանն այդ ուղղությամբ ծավալել է լայն ռազմամոլական քարոզարշավ. աշխարհի տարբեր լեզուներով տարածվում են ադրբեջանական կեղծիքները, որոնք կոչված են ստեղծելու ադրբեջանամալաստ միջազգային հասարակական կարծիք²:

¹ Տես «Ильхам Алиев выступил на сессии Парламентской Ассамблеи Совета Европы», 24.06.2014 (<http://ru.president.az/articles/12149/images#.U611A2nRrUU.google>); «Выступление президента Азербайджана И. Алиева во время летней сессии ПАСЕ», 24 июня 2014 г. (<https://www.youtube.com/watch?v=ywWAgqq5i7g>):

² Տես *В. А. Захаров*. История Кавказской Албании в исследованиях акаде-

Բացի ակնհայտ կեղծիքներից, ինչպիսիք են, օրինակ, հայերեն արձանագրություններն ու հայկական ճարտարապետական հուշարձանները օտար ընթերցողին որպես «աղվանական» ներկայացնելը, աղբբեջանական կողմը, փորձելով իր հավակնությունները տարածել ոչ միայն Արցախի, այլև Արևելյան Հայաստանի մյուս տարածքների վրա, շահարկում է նաև ռուսական իշխանությունների հանձնարարությամբ 1823 թ. Արցախում Երմոլովի ու Մոգիլևսկու և Հայկական մարզում 1829–1832 թթ. Ի. Շուպենի կատարած նկարագրությունները, որոնցում տեղանունների մի զգալի մասը ներկայացված է թյուրքական տարբերակներով:

Այսպիսով՝ 19-րդ դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում էթնիկական տեղաշարժերի, տեղանվանական համակարգի ու նշված նկարագրությունների՝ որպես պատմական սկզբնաղբբյուրների գիտական հետազոտությունն ու արժեքավորումը ձեռք են բերում ոչ միայն զուտ պատմագիտական, այլև քաղաքագիտական և անվտանգային-քաղաքական նշանակություն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՍԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանում տեղանունների ուսումնասիրման համար առկա է հարուստ աղբբյուրագիտական հենք՝ մեծ թվով վավերագրական սկզբնաղբբյուրներ ինչպես հայերեն, այնպես էլ հարևան ժողովուրդների լեզուներով³: Տեղանունները կարևոր սկզբնաղբբյուր են յուրաքանչյուր երկրի պատմության ուսումնասիրման համար, քանի որ, որպես կանոն, կարող են պահպանվել դարերի և նույնիսկ հազարամյակների ընթացքում: Սակայն դրանք նաև կարող են կրել այլ էթնիկ հանրությունների լեզվական ազդեցությունը և անճանաչելիության աստիճանի փոխվել*:

Հազարամյակների ընթացքում լինելով իրանական ու հելլենիստական մշակութային աշխարհների հետ սերտ շփումների մեջ՝ հայերենը դեռ հնագույն շրջանում պահլավերենից ևս փոխառել է տեղանունների վերածված

мика И. А. Орбели и проблема искажения истории Армении и Арцаха в Азербайджане. М., 2012, сс. 32, 44:

³ Տես *Ս. Տ. Երևմյան*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: Ե., 1963:

* Երևույթը բնորոշ է բոլոր լեզուներին: Վրացերեն Ախալցխի տեղանունը, օրինակ, թուրքերենում հնչում է «Աիսկա»:

մի շարք բառեր: Ըստ այդմ, Հայաստանի և, մասնավորապես, Արցախ-ՌԻՖիքի տարածաշրջանում որոշ տեղանուններ ստուգաբանվում են իրանական լեզուներով: Այդպիսին է, օրինակ, Ջևանշիր տեղանունը⁴, որտեղ 18–19-րդ դդ. բնակություն հաստատած քյուրքախոս բնակչությունը կոչվել է ջևանշիրլու*:

Մինույն ժամանակ, Ադրբեջանում ստիպված են խոստովանել, որ իրենց համար «Դժվարությունը նաև այն է, որ, ի տարբերություն Հայաստանի և Վրաստանի տեղանունություններից, որոնք հնարավորություն ունեն տեղանունների վերաբերյալ նյութ ստանալու հին հայերեն և վրացերեն գրավոր սկզբնաղբյուրներից, Ադրբեջանի տեղանունության համար չկա նման նյութ, որը հնարավորություն տալիս է հետևելու նշված ժամանակաշրջանում բնակչության էթնիկ կազմին»⁵, և որ «Ադրբեջանում քյուրքականի հետ մեկտեղ առանձնանում են երեք տեղանվանական տարածաշրջաններ՝ քալիշական, հայկական և ավարա-լեզգիական»⁶: Ընդ որում, ադրբեջանցի հեղինակները նշում են, որ «Լեռնային Ղարաբաղում, որտեղ գերազանցապես բնակվում են հայեր, հայկական տեղանուններն ստուգաբանվում են ավելի հեշտությամբ և ունեն Հայաստանի տեղանունների հետ շատ զուգահեռներ, ինչը հնարավորություն է ընձեռում դրանց վերլուծության ժամանակ օգտվելու համեմատական մեթոդից: Լեռնային Ղարաբաղում հաճախ են հանդիպում տեղանվանական տերմիններ՝ ձոր, գոր, գուր, սար, վանք, շեն, կերտ, բերդ և այլն»⁷: Թեև նրանք այդպիսի խոստովանություններ են

⁴ Տես *Степан Бурнашев*. Историческое сведение о начале и происхождении армянских пяти меликов и каким образом подошли оне в зависимость Ибраим хана. Российский государственный архив древних актов, ф. 23, дело 13, ч. 11, л. 231–232: «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» («АКАК»), т. IV, Тифлис, 1870, с. 560, 723 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9489/#page/1/mode/1up>); «АКАК», V, Тифлис, 1873, с. 131, 581 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9490/#page/2/mode/1up>):

* Տեղանուններից են ծագում Մուղանլու, Շիրվանլու, Շամլու, Ռումլու, Այրումլու, Ղարաբաղլու, Խոյլու, Թավրիզլու և այլ ցեղանուններ և տոհմանուններ ընկալվող շատ անվանումներ:

⁵ Տես *Г. А. Гейбуллаев*. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, 1986, с. 4:

⁶ Տես *Р. М. Юзбашев*. Характеристика современной Азербайджанской топонимии. «Топонимика Востока». Исследования и материалы. М., 1969, с. 163:

⁷ Տես նույն տեղում, էջ 164:

անում, սակայն Ադրբեջանում մեծ տեղ է հատկացվում հայկական աղբյուրներից քաղած Հայաստանի, այդ թվում նաև Արցախի և ՌՖՏիքի հայկական տեղանունների կեղծ «ստուգաբանությունների» միջոցով «ադրբեջանական» ժողովրդի ձևավորման գործընթացը վաղ ժամանակներից վերագրելու գործելաոճին⁸:

Տարածաշրջանի տեղանունների նախնական շերտի և դրա կրած փոփոխությունների, տեղանունների ու էթնիկ կազմի կապի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում պատմական սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հիման վրա լուսաբանելու Ռուսաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած տեղանվանական փոփոխությունների պատճառները և, մինևույն ժամանակ, բացահայտելու երկրամասի պատմության ադրբեջանական կեղծարարություններն ու վերացնելու պատմաքաղաքագիտական շահարկումների հիմքը:

Հայաստանի տեղանունները ներկայացված են միջնադարյան վիճակագիր արձանագրություններում, ձեռագրերի հիշատակարաններում, պատմիչների երկերում և բազմաթիվ վավերագրերում: Առավել մեծարժեք են բնագրով պահպանված վավերագրերը կամ դրանց հետագա պատճենները: Դոփյան իշխանների 13-րդ դարի հրովարտակում թվարկված են բնակավայրեր և կարվածքներ (թվով՝ 23), որոնցից գանձված հարկը հատկացվում էր հայկական վանքերին: Բնակավայրերի մի մասի անվանումները պահպանվել են նաև 18-րդ դարի երկրորդ կեսին և արձանագրված են այլևայլ սկզբնաղբյուրներում, մասնավորապես՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի «Ջամբո» աշխատության մեջ:

Տեղանունների թվարկման քանակի առումով մեծարժեք են 1691 և 1763 թթ. համախոսականները, որտեղ առկա են Արցախի և հարակից տարածքների զանազան հայկական բնակավայրերի հոգևոր ու աշխարհիկ ներկայացուցիչների կնիքներով հաստատված հավաստագրերը:

Կարևոր սկզբնաղբյուր է Երեմիա Չելեպի Էյոմուրճյանի 1691 թ. կազմած քարտեզը, որտեղ նշված են Հայաստանի, այդ թվում նաև Արցախ – ՌՖՏիքի տեղանունները այնպես, ինչպես դրանք գործածում էր բնիկ ժողովուրդը:

⁸ Տես Գ. Ա. Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана ...; *նույնի՝* К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование). Баку, 1991:

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ
ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՆԸՆԴ-ՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԳԱՍԻՔ

Հայկական և օտար սկզբնաղբյուրներում արձանագրված են Արևելյան Հայաստանում՝ այդ թվում Արցախ–Ուտիք նահանգներում, ինչպես նաև ամբողջ տարածաշրջանում քաղաքական իրադարձությունները: Հայերեն սկզբնաղբյուրներն ու վավերագրերը վաղագույն ժամանակներից ընդհուպ մինչև 19-րդ դար արտացոլում են նաև հայկական հոգևոր ու աշխարհիկ պետական կառույցների ռազմաքաղաքական, արտաքին ու ներքին տնտեսական ու հոգևոր-մշակութային հարաբերությունների բոլոր հիմնական ոլորտները: Հայկական տեղանունների օգտագործման հարատևությունը Արևելյան Հայաստանում պայմանավորված է հայկական իշխանապետությունների հարատևությամբ, և, մինևույն ժամանակ, հազարամյա տեղանուններն իրենց հերթին ապացույց են հայկական տեղական իշխանապետությունների մշտական առկայության: Մասնավորապես՝ Արցախում իշխանապետությունների հարատևությունն ուղեկցվել է արտաքին (այդ թվում՝ հաջորդաբար արաբական, սելջուկյան, մոնղոլական ու պարսկա-թյուրքական) ուժերի դեմ տարբեր հաջողությամբ մղված դարավոր պայքարով, ինչի վկայություններ պահպանվել են ինչպես հայկական, այնպես էլ արաբական, պարսկական և թյուրքական աղբյուրներում: Հայտնի է, որ 850-ական թթ. Բուղայի գլխավորությամբ արաբական արշավանքի անհաջողությունն զգալի չափով պայմանավորված էր նաև Արցախում նրա կրած ձախողումներով, իսկ մոնղոլական արշավանքների ժամանակ Արցախ–Ուտիքը (Հայկական Աղուանք) Աբխազիայի հետ համարվում էր Արևելքի այն միակ քրիստոնյա երկիրը, որը կարողացել էր դիմակայել մոնղոլներին և դարձել քրիստոնեության պատվար⁹:

⁹ «Այնուհետև առին և գալլ քաղաքս և գուանս, և կալան գմեծն Ասիա ողջոյն, բաց ի թագաւորութենէն Ափխազաց, որ ի Վիրս և բաց ի գաւառէ **անտի թագաւորութեան հայոց, որ ռամկօրէն կոչի Հալօյէն**: Այս երկու նահանգք զդեմ կալան սարակինոսաց և ոչ կամեցան բնաւ հպատակիլ նոցա. և այնպէս գտան ապաստան և պատսպարան ամենայն քրիստոնէից, զորս հալածէին սարակինոսք՝ ստիպելով գնոսա հնազանդիլ օրինաց Մահմէտի» (տես «Հեթում պատմիչ թաթարաց», յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի հ. Սկրտիչ Արգերեան: Վենետիկ, 1842, էջ 24): «Predicti quidem Sarraceni

Արաբ պատմիչի վկայությամբ, երբ Ջալալ աղ-Դինի զորքերը 1225 թ. ներխուժեցին Հարավային Կովկաս, Արցախի իշխան, Գանձասարի նշանավոր վանքի հիմնադիր Ջալալ Դուլայ Հասանը մեկնագամյա գումարի վճարումով և մահմեդական գերիներին ազատելու միջոցով կանխել է իր երկրի նկատմամբ Շարաֆ ալ Մուլքի սպառնալիքները¹⁰: Հասան Ջալալը (Խոխանաբերդում և Հավքախաղացում), իսկ հետագայում Հասան Ջալալյանները ունեցել են իրենց դրամահատարանները¹¹: Գրամահատարաններ են ունեցել նաև հայկական մյուս իշխանապետությունները¹²:

Լենկ Թեմուրի արշավանքների ժամանակ երկարատև գերության մեջ հայտնված գերմանացի Շիլլերերգերը իր ուղեգրության մեջ խոսում է Ղարաբաղը¹³ հայկական լիներու և հայկական գյուղերի մասին. «Ես երկար

civitates ceperunt et villas, et totam terram Asye Majoris eorum dominio subdiderunt, preter regnum Abcas, quod est in Georgia et preter quamdam aliam **regionem regni Armenie que Aloen vulgariter appellatur**. Iste due regiones tenuerunt se contra Sarracenos prefatos, nec unquam voluerunt eis modo aliquo obedire, et sic fuerunt refugium et tutamen omnibus Cristianis quos Sarraceni persequebantur, ubique compellentes illos obedire Mahometi falsissimis documentis» (տես «Recueil des Historiens des Croisades», Tome Second. Documents Latins et Francais relatifs à l'Arménie, Paris, MDCCCCVI. P. 276): «Les avant dits Sarazins pristrent seigneurie de tote la terre d'Aise la Major, for que le roiaume de Abcas, qui est en Jorgie, e une contrée du **regne d'Ermenie qui est apellée Aloen**: Cestes ii contrées se tindrent contre les Sarazins; ne onques n'en orent la seigneurie; e là s'enfuirent touz les Crestiens, por doutance des enemis» (տես նույն տեղում, էջ 139):

¹⁰ «(Շարաֆ ալ Մուլքը) կանգ առավ Խաչեն ամրոցի մոտ, որտեղ գտնվում էր Ջալալ աղ Դինը...և սկսեց սպառնալ, մինչև համաձայնեցին հաշտության շուրջ՝ պայմանով, որ վճարեն տաս հազար դինար բերրերի և ազատեն նախկին և վերջին ժամանակների յոթ հարյուր մուսուլման գերիներին: Նրանց մեջ կային և այնպիսիք, որոնք գերվել էին դեռ մանուկ հասակում և գերությունից էլան արդեն ծեր տարիքում» (տես *Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави*. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З. М. Бунятова. Баку, 1973, сс. 212–213):

¹¹ Տես *A. Akopyan*. About earliest coins of Xaçen (Qarabagh). «Journal of Oriental Numismatic Society» (հանձնված է տպագրության):

¹² Տես *A. Акопян*. Ильханы и ишханы. Монеты армянских княжеств периода заката Хулагуидского государства. «Нумизматика и эпиграфика», 2015 (հանձնված է տպագրության):

¹³ Մայրաքաղաք Բաղդադի գրավումից և Սյունիքի, կամ Բաղաց (Բաղքի)

Ժամանակ Հայաստանում էի: Լենկ Թեմուրի մահից հետո [1405 թ.] ես ընկա նրա որդու մոտ, որ տիրում էր Հայոց երկու թագավորություններին: Շահ-Ռոխ անունով այդ որդին սովորություն ուներ ձմեռելու Ղարաբաղ կոչվող ընդարձակ հարթավայրում, որ ուներ լավ արտավայրեր: ...Այդ հարթավայրը թեև գտնվում է Հայաստանում, սակայն պատկանում է անհավատներին, որոնց հայկական գյուղերն ստիպված են հարկ վճարել: Հայերը միշտ իմ նկատմամբ լավ էին վերաբերվում, ... նրանք ինձ սովորեցրին իրենց լեզուն»¹⁴:

16–18-րդ դարերում Արցախի իշխանական տները միասնաբար ներկայացնում և նրանց անունից հաճախ հանդես էր գալիս Գանձասարի կաթողիկոսը: Ըստ վրաց պատմիչ Փարսադան Գորգիջանիձեի՝ Գանձակ և Արցախ Թեյմուրազ Առաջինի կատարած արշավանքի ժամանակ նրա մոտ է ժամանել Գանձասարի կաթողիկոսը՝ առաջարկելով հայկական գյուղերը կողոպտելու փոխարեն համատեղ արշավել Պարսկաստան և վերականգնել քրիստոնեական անկախ թագավորությունը՝ խոստանալով տրամադրել 40000-ոց հայկական բանակ¹⁵:

17–18-րդ դարերում Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ դիվանագիտական գրագրություն էին վարում նաև Գանձասարի Պետրոս Խանձքեցի, Եսայի Հասան Ջալալյան և Հովհաննես Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսները:

Ռուս զեներալ Պ. Պ. Շաֆիրովը 1733 թ. ռուսական արքունիքին առաջարկում էր Սղնախի հայերի միջոցով գրավել Շամախը, որպեսզի այնուհետև վերցնեն Փոքր Հայաստանը, որը բնակեցված է հայազգի քաջ քրիստոնյա բնակչությամբ¹⁶:

թագավորության, անկումից (1170 թ.) հետո Հայաստանի արևելից նահանգներում աստիճանաբար գործածության մեջ է մտել Կարաբաղ/Ղարաբաղ անվանումը՝ ստանալով նոր իմաստ: ՌԷՀագրավ է, որ Հասան Ջալալը ընկալվում և ներկայացվում էր որպես Բաղաջ թագավորի թոռ (տես «Դիվան հայ վիմագրության», պր. V, Արցախ: Կազմեց Ս. Բարխուդարյան: Ե., 1982, էջ 29):

¹⁴ Տես Պ. Мурадян. История – память поколений. Е., 1990, с. 126:

¹⁵ Տես Պ. Горгиджанидзе. История Грузии. Пер. Р. К. Кикнадзе и В. С. Пугридзе. Исследование и указатели Р. К. Кикнадзе. Тбилиси, 1990, с. 85:

¹⁶ «...через армян сыгнацких сей город (Шемаху) не упуская времени, взяты, то б мочно всею Малою Армениею, или ныне называемыми армянскими Сыгнаками завладеть, которые земли все армянскими храбрыми христианами населены,

1734–1735 թթ. Թահմասապ Գուլի խանը (հետագայում՝ Նադիր շահ), Արցախի հինգ մելիքությունները (Խամաս) վարչական առումով առանձնացնելով Գանձակի բեկլարբեկությունից, դրանք վերածեց ինքնուրույն և միայն շահի գերակայությանը ենթակա իշխանության՝ Մելիք Եզանի գլխավորությամբ¹⁷:

1769 թ. Հերակլ Երկրորդը, նկարագրելով Արցախը, գրում էր, որ Խամասն բնակեցված է բացառապես հայ բնակչությամբ և այնտեղ է գտնվում Հայոց Պատրիարքը (իմա՝ Գանձասարի կաթողիկոսը)¹⁸:

16–18-րդ դդ. Արցախի մելիքները ներկայանում էին որպես Բագրատունյաց և Արշակունյաց թագավորական տոհմերի ներկայացուցիչներ¹⁹:

Գանձակի հայոց եկեղեցուն գտնվող Բարսունի մելիք Առուստամի տապանաքարին ևս նշվում է.

«Անմոռաց յայս տապան քաջ անուանի
Հանգչի մարմին Մելիք - Առուստամի,
Յազգէն Բագրատունի Հայկազանց տոհմի
Տիրող Բարսուն Գանձակ նահանգի.
Ծնեալ 1722, վախճանեալ 1794 ամի»²⁰:

и оные сами собою несколько лет как от турок, так и от персиян оборонялись...» (տես «Армяно-русские отношения» (Сборник документов), т. III. Под ред. В. Восканяна. Е., 1978, с. 35):

¹⁷ Տես Հ. Փափագյան, Մելիք Եզանի ընդունարանի վիմագիր արձանագրությունը: «Լրարբեր հասարակական գիտությունների», 1985, հմ. 5, էջ 75–78:

¹⁸ «Хамс составляет владение и во оных сем воеводских правлений, народ весь армянского закона, в том владении находится армянской патриарх; Армяне имеют большую крепость, места гористые, лесные, а притом поля плодovitые; жаванширского народу выступить на воину две тысячи пять сот человек, а армян четыре тысячи пять сот...» (տես «Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии», т. I (с 1768 по 1774 год). Под ред. А. А. Цагарели. СПб., 1891, сс. 435–436):

¹⁹ 1532 թ. հիշատակարանում արձանագրված է. «...և զիշխանութիւն մերոյ ազգիս, որ դեռևս կան կամակցութեամբն աստուծոյ մեծաւ իշխանութեամբ յանառ և հուպ երկրին Արցախու և են ազգաւ Բագրատունիք...» (տես Բ. Ուլուքաբաջան, Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում: Ե., 1975, էջ 350–351):

²⁰ Տես Մակար Կպու. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ: Ե., 1999, էջ 324: Մելիքները ներկայանում էին որպես Կյուրիկյան թագավորների ժառանգներ:

Ադամ և Բեգլար մելիքները 1781 թ. սեպտեմբերի 2-ին Եկատերինա Երկրորդին ուղղած նամակում նշում էին. «Մենք՝ Հայոց ազգի Արշակունյաց տանից և Աղվանքի արքունական գահից մնացած ազնիվ զորականների ժառանգ մելիքներս և մեր ողջ երկիրը իշխաններով հանդերձ...»²¹:

Վարանդայի մելիք Ջիմշիդը 1799 թ. սեպտեմբերի 22-ի կայսր Պավել Առաջինին ուղղած նամակում պահանջում է, որ Աստրախանում գտնվող իր ազգականներն անվանվեն Արշակունի իշխաններ, այլ ոչ ռուսականացված Իվանովներ և նրանց թույլատրվի կրել իրենց տոհմական զինանշանը: Մելիք Ջիմշիդը ստորագրում էր. «Малой Армении Шушинской и протчих провинций владелец мелик Чемшит Шахназаров, князь Аршакунянский» («Փոքր Հայքի Շուշիի և այլ գավառների տիրակալ մելիք Ջիմշիդ Շահնագարի, Արշակունի իշխան»)»²².

Ամբողջ միջնադարի ընթացքում Արցախը, դիմակայելով օտար ուժերին, կարողացել է պաշտպանել իր պետականության հատկանիշները և պահպանել սոցիալ-տնտեսական ավատատիրական համակարգը:

Թեև պարսից իշխանությունների կողմից ընկալելի թյուրքական կամ աղավաղված հայկական տեղանունների օգտագործումը նկատվում էր նաև 18-րդ դարում, սակայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին թյուրքական տեղանունների զանգվածային պաշտոնականացումը հայ բնակչության համար դարձավ խնդրահարույց, և անհրաժեշտ եղավ օտարալեզու նորաստեղծ տեղանունների նույնականացման համար կազմել հատուկ ցուցակ, իսկ վավերագրերում հայկական տեղանուններից հետո նշել նաև դրանց պաշտոնական անվանումը:

Տարածաշրջանում սելջուկյան, մոնղոլական ու թուրքմենական ցեղերի առաջնորդները իրենց գերակայության պայմաններում ստիպված են եղել համակերպվել Արցախում հայ աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների գոյության փաստի հետ և ճանաչել նրանց իրավասությունները²³: Այդ են վկայում ինչպես պահպանված բազմաթիվ վիմագիր, վավերագրական ու պատմողական հայկական սկզբնաղբյուրները, այնպես էլ արաբալեզու

²¹ «Մեք՝ ի ազգաց հայոց ի տանիցն Արշակունեաց եւ Աղանից ի արքունական գահոյից մնացեալ ազնիւ զինատորացէն ժառանգ մելիքներս եւ մեր բոլոր երկիրս իշխանօվքն հանդերձ» (տես նույն տեղում, էջ 181):

²² Տես նույն տեղում:

²³ Տես Բ. Ուլուբաբջյան, Նշ. աշխ.:

պատմողական երկերն ու հայ իշխանավորներին Ալ-կոյունլու և Սեֆյան իշխանավորների շնորհած պարսկալեզու հրովարտակները: Վավերագրերում արձանագրված հայկական տեղանունների կենսունակությունը և մինչև մեր օրերը նրանց պահպանվածությունը իրական ապացույց են դարերի խորքից մինչև 19-րդ դարի սկիզբ հայկական իշխանապետությունների ու հոգևոր կառույցների անընդմեջ գոյատևման:

16-րդ դարում Սեֆյան պետության կազմում Հարավային Կովկասի արևելյան հատվածի ներառումը թեև որոշակի կնիք է թողել տեղանվանական համակարգի վրա, այն էլ միայն առանձին տեղանունների միջոցով, սակայն նորաստեղծ անվանումները կիրառվել են հիմնականում պաշտոնական գրագրության մակարդակում և չեն կրել համատարած բնույթ ու չեն փոխարինել ու կասեցրել հայկական տեղանունների գործածությունը:

1763 թ. կազմված հայ հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանությունների ներկայացուցիչների կողմից ստորագրված համախոսականում, որտեղ նրանք միասնաբար իրենց վճիռն են հավաստում կաթողիկոսական թեկնածուների նկատմամբ ունենալիք դիրքորոշման վերաբերյալ, արձանագրված են բազմաթիվ հայկական տեղանուններ (Յոր, Ավետարանոց, Ննգի, Դռնավարգ, Մուշկապատ, Տող, Խնձրստան, Ախբերքան, Հազագ, Ջրկուս, Ամարաս, Գանձասար, Խաչեն, Խանձք, Առաջածոր, Քոլատակ, Կիչան, Հացի և այլն), որոնք 19-րդ դարի քարտեզներում նշված են թյուրքերեն թարգմանություններով: Գանձասարի կաթողիկոսությունը օտարի լծից Հայաստանի ազատագրական պայքարի ոգեկոչողն ու համակարգողն էր:

Պահպանելով իրենց ժառանգական տիրույթները՝ հայ մելիքները շարունակում էին ներկայանալ որպես Արցախի հինգ գավառների տիրակալներ, ինչն իր արտացոլումն էր գտնում վարչական ու տեղանվանական համակարգում՝ ապահովելով տեղանունների հարատև գործածությունը:

Արցախի պետական կառույցների հարատևության ու անընդհատության վկայությունն է այն փաստը, որ դեռ 5–10-րդ դդ. արձանագրված հայկական Ամարաս, Գիս/Գիշ, Պարտավ, Խաչեն, Բերդածոր և այլ տեղանուններ անխաթար պահպանվել են մինչև մեր օրերը, իսկ 1204 թ. հիշատակված հայկական Մատաղիս գյուղը հիշատակվում է նաև 1817 թ. պայմանագրում²⁴:

²⁴ Տես «Գիվան հայ վիմագրության», պր. V, Արցախ, էջ 121–122:

ՄԱՀՄԵՂԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆԵՐՂՈՍԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ԴՐԱ
ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (19-ԲԳ Գ.)

Թեև Հայաստանը դեռ 16-րդ դարի կեսերից նվաճվել և բաժանվել էր Օսմանյան և Մեֆյան տերությունների միջև և կառավարվում էր երկու օտար իշխանությունների նշանակած պաշտոնյաների (փաշաների ու խաների) գլխավորությամբ օտար վարչական համակարգի (էյալեթ, բեկլար-բեկություն ու խանություն) միջոցով, սակայն հիմնական բնակչությունը մնում էր հայկական: Պահպանված հարկամատյաններում միանշանակ կերպով արձանագրված է Հայաստանում բնիկ հայ բնակչության բացարձակ գերակշռությունը: Հայկական լեռնաշխարհում քոչվոր ցեղախմբերի տեղաշարժերը միայն մասամբ են ազդեցություն գործել Հայաստանի էթնիկական պատկերի վրա, ինչը հետևանք էր փաշայանիստ քաղաքներում, խանությունների կենտրոններում մահմեդական թյուրքախոս, իսկ որոշ լեռնային մասերում նաև քրդախոս բնակչության առաջացման: Մշտական մատակյաց բնակչությունը եղել է ազգությամբ հայ՝ ընդհուպ մինչև Հայոց ցեղասպանությունը: Սակայն օտար վարչակազմը հայկական տեղանունները գործածում էր կա՛ն թարգմանաբար, կա՛ն վերաիմաստավորելով ու աղավաղելով, ընդամին հայ բնակչությունը հիմնականում շարունակում էր օգտագործել բնակավայրի հայկական անվանաձևը: Փաստորեն, հայկական տեղանվանական համակարգին զուգահեռաբար առաջացել են նույն բնակավայրերի աղավաղված անվանաձևեր, որոնք էլ պաշտոնապես գրանցվել են մարդահամարների²⁵ ու նաև տեղանքի քարտեզագրումների ժամանակ: Ընդամին որպես բնակավայրեր են ներկայացվել նաև արոտավայրերում ստեղծված ամառանոցներն ու ժամանակավոր կացարանները:

17–18-րդ դդ. Արցախում և Երևանի խանությունում հայ բնակչության կողմից օգտագործվող տեղանունների բուն հայկական անվանումների համակարգից զատ աստիճանաբար առաջանում էր երկրորդ շերտը՝ հայկական տեղանուններից ածանցված անվանումներ, որոնք թարգմանաբար կամ հնչյունափոխված ձևով մահմեդական իշխանությունները դյուրացնում էին թյուրքերեն արտասանության համար:

²⁵ Տես *И. Шонен*. Исторический памятник состояния Армянской Области в эпоху ея присоединения к Российской империи. СПб., 1852; «Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м». Тифлис, 1866:

19-րդ դարի առաջին քառորդում ռուս-պարսկական հակամարտության կիզակետում հայտնված Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում, մասնավորապես՝ Արցախում ու Երևանի խանությունում, ռուսական զինվորական անձնակազմի համար առաջնահերթ նշանակություն էին ստանում բնակչության հաշվառումն ու տեղանունների համակարգի արձանագրումը: Ռուսական պաշտոնական գրագրություններում լայնորեն կիրառված տեղանունները առանձին փոփոխություններով շրջանառեցին նաև հետագայում:

Մահմեդական վերնախավի տրամադրած տեղեկությունների հիման վրա ռուսական իշխանությունների անցկացրած առաջին մարդահամարների ու նկարագրությունների միջոցով շրջանառության մեջ զանգվածաբար նոր տեղանունների դրվելու հանգամանքով է թելադրված եղել հայ իրականության մեջ զուգադիր ցուցակներ կազմելու անհրաժեշտությունը, որտեղ ներկայացված էին բնակավայրերի թե՛ հայկական, թե՛ 19-րդ դարում հորինված անվանումները: Նշված ցանկից²⁶ ևս ակնհայտ է դառնում, որ հայկական բնակավայրերի անվանումները թյուրքերենում ներկայացված են կամ թարգմանաբար, կամ թյուրքական ընկալումներին համապատասխան (Ավետարանոց–Չանախչի և այլն):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ 1823 Թ. ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ-ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐԸ

Աղա Մահմեդ խանի 1795 թվականի արշավանքը մեծ հարված էր հատկապես Արցախի հայոց ներուժի համար: Հայագգի մեղիքական տների նկատմամբ Աղա Մահմեդ խանի զանգվածային հաշվեհարդարից²⁷ փրկվ-

²⁶ Տես Հավելված հմ. 20:

²⁷ «...[1797 թ.] գազանն արեանարբու [իմա՝ Աղա Մուհամմադ շահը] հրամայե շինել կրագանգ ուղղագիծ գորմն միակողմանի, ի նմա զծակս յխուներկու մարոյ Չիաստանի, այնքան նեղագոյն, յորում հագի միայն անցցե գլուխ մի մարդոյ. անցուցեալ ի նմա զգլուխս յխուներկու հայագգի մեղիքաց. գորս կալեալ ի գաւառաց՝ Արցախայ, եղեալ էր կապանօք ի բանարի, յեք փախստեան Իբրահիմ խանի նոցա (ընդգծումը մերն է.՝ Պ. Չ.), որոց համախոհությամբ համարէր փախուստն Իբրահիմ խանի, ի պարանոց կապեալ եռապատկեալ ճուպան ամրացուցեալ հանգուցիք յամենի ջորիս, տայ հարկանել զջորիս, մինչև զատեալ լինին գլուխք նոցա...» (տես *Ղուկաս կաթողիկոս*, Գիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ: Թիֆլիս, 1899, էջ 741–742 (<http://serials.flib.sci.am/openreader/divanhayocpatm4/book/index.html#page/411/mode/1up>)):

ված հայ մելիքները Հերակլ թագավորի հրավերով տեղափոխվեցին Վրաստան²⁸: Արցախի բնակչության մեծ մասը սովի ու համաճարակների հետևանքով ցրվեց հարակից խանությունների (Շաքի, Շիրվան) և Վրաստանի տարածքում²⁹: Մելիք Շահնազարի մահից հետո Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը նախաձեռնեց իշխանությունը լիովին բռնազավթելու գործողություններ և 1793 թ. թողարկեց պղնձե, իսկ 1794 թ.՝ արծաթե դրամներ՝ թողարկման վայրը նշելով հորինված Փանահաբաղ «տեղանունով»^{*}: Այդ փաստը վկայում է խանի հավակնությունների³⁰ և հայ մելիքների, մասնավորապես՝ Մելիք Շահնազարի իրավահաջորդ Մելիք Ջիմշիդի հետ նրա հարաբերությունների փոփոխման մասին: Աղա Մահմեդ խանի սպանությունից հետո Արցախ վերադարձած Իբրահիմ խանը ձեռնամուխ եղավ հայ մելիքների ժառանգական սեփականությունը յուրացնելու գործին՝ այդ նպատակով հավաքելով կեղծ վկաների ստորագրություններ, որոնք «հաստատում են» իր կալվածատիրական իրավունքները³¹:

1806 թ. Իբրահիմ խանի սպանությունից հետո Մեհտի Ղուլի խանը,

²⁸ Տես Մելիք Արովի՝ Սինաս Լազարյանին ուղղված նամակը՝ «Кавказская старина», ежемесячный журнал. Под редакцией А. Д. Ерицова. Тифлис, 1872, с. 43: Միայն Վարանդախի ու Գյուլիստանի մելիքություններում մինչ այդ կար 11 հազար ծովա հայ բնակչություն:

²⁹ «Люднощем онаго владения в настоящем положении дел весьма различна с прежнему, ибо до нашествия Ага Мамед хана, яко эпохи подения Карабагскаго владения одних армян находилось до 40 тысяч домов. Я же имея обязанность в привлечении протчих ханов сего новаго верноподданнаго В. И. В. деятельным образом покровительствовать, намерен у Мустафы хана Ширванскаго сей осени взять всех Карабагских жителей от прихода Ага Мамед хана туда бежавших, коих число простирается до 8000 домов» (տես «Всеподданнейший рапорт князя Цицианова Его Императорскому Величеству от 22 мая 1805 года за № 19». «АКАК», т. II. Тифлис, 1868, с. 703 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9487/#page/1/mode/1up>)).

^{*} Խանի կողմից դրամների շարունակվեց նաև ռուսական տիրապետության փայնամներում մինչև 1822 թ.: (Տես *А. Аюбян*. Монеты Нахичеванского и Карабахского ханств (տեսիլիս)):

³⁰ *П. Чобаян*. Проблема легитимности Карабахских ханов в контексте политической истории Шуши. «Աշխատանքային տետրեր», 2013, հմ. 1–2:

³¹ Տես *Р. М. Шукурова*. Новый документ о Хачыньских владениях Карабахского хана Ибрагим Халил хана. «Известия Академии наук Азербайджанской ССР». Серия истории, философии и права. Баку, 1988, N 3: Տես նաև Հավելված հմ. 10:

ռուսական իշխանությունների կողմից նշանակվելով Ղարաբաղի խանի պաշտոնում և ժառանգելով հոր իրավասությունները, օգտվելով ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրադրությունից, շարունակեց Արցախի հայ մելիքներին զրկել հողատիրության իրավունքից, յուրացնել նրանց կալվածքները և Արցախում ու նրան սահմանակից տարածքներում վերաբնակեցնել այլևայլ մահմեդական ցեղերի: Այսպես. եթե 1805 թ. Ղարաբաղի խանությունում եղել էր 10000 ծուխ, իսկ մինչև պատերազմի ավարտը՝ 1812 թ., մնացել էր 3080 ծուխ, ապա 1817 թ. մահմեդականների ներգաղթի շնորհիվ բնակչության թվաքանակն աճել էր՝ հասնելով 7872 ծխի: 1817 թ. Արցախի տարածք ներթափանցած մեծաքանակ մահմեդական քուլանիներ վարձակալության են վերցնում Մատաղիսում Գանձասարի վանքին պատկանող հողատարածքները և փորձում բնակություն հաստատել այնտեղ³²: Ռուսական իշխանությունները հանդուրժողաբար վերաբերվեցին այդ վերաբնակեցումներին՝ դրանք դիտելով որպես տարածաշրջանում Ռուսաստանի վարկանիշի բարձրացման ցուցանիշ և հարկատու բնակչության թվաքանակի ավելացման միջոց³³: Մահմեդականների ներհոսքը Արցախի տարածք³⁴ հանգեցրեց ոչ միայն հայկական տեղանունների աղավաղման, այլև նոր տեղանունների առաջացման, ինչը հատկապես ցայտուն կերպով արտացոլվեց 1823 թ. ռուսական իշխանությունների կատարած «Նկարագրության» մեջ:

Հայկական վանքերի ու մելիքների հողային կալվածքների յուրացումները թաքցնելու նպատակով Մեհտի Ղուլի խանն ընդհուպ մինչև 1822 թ. իր փախուստը կասեցնում էր Արցախում Հայոց եկեղեցու և ռուսական իշխանությունների նախաձեռնած գույքագրման ու հաշվառումների փորձերը³⁵:

Մեհտի Ղուլի խանի փախուստից հետո ռուսական իշխանությունների կողմից 1823 թ. հապճեպ կատարված «Նկարագրությունը» Արցախի բնա-

³² Պայմանագրերի բնագրերը տես Հավելված հմ. 11 (1817 թ.), 19 (1833 թ.):

³³ Զոլանիների հետ 1833 թ. ստորագրված պայմանագիրը հաստատվեց իշխանությունների կողմից արքունիքին և վանքին հավասար քանակով հարկ (բահրա) վճարելու պայմանով (տես Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 92):

³⁴ Տես «Описание Карабагской провинции, ...», сс. 84–89: Արձանագրված են 2 և ավելի տարիներ առաջ վերաբնակված մահմեդականների բնակավայրերը:

³⁵ Տես «Присоединение Восточной Армении к России», т. 1. Е., 1972, сс. 105–106:

կավայրերի առաջին ընդարձակ ցուցակագրումն էր³⁶, որը հիմք դարձավ հետագա քարտեզագրական աշխատանքների համար: «Նկարագրությունն» արտացոլեց այն իրավիճակը, որն Արցախում ստեղծվել էր մինչև 1823 թ.՝ 1804–1822 թթ.: «Նկարագրության» ուսումնասիրությունն ի հայտ է բերում մի շարք էական հանգամանքներ.

1. «Նկարագրությունը» կազմվել է ոչ թե բնակավայրեր այցելելու և տեղում հաշվառում կատարելու միջոցով, այլ խանական իշխանավորների, բեկերի ու գյուղապետերի տված տեղեկությունների հիման վրա: Այդ մասին ասվում է «Նկարագրության» մեջ՝ Շուշիի քաղաքային դատարանին ուղղված մուտքի խոսքում. «մեր ցուցակներում մասֆները (ոչ հարկատուները.– Պ. Չ.) նշված են *միայն մահալային բեկերի ու գյուղերի կառավարիչ քենդիուդների վկայություններով, որոնցից ոչ բոլորը կարող են հիմնավոր լինել* (ընդգծումը մերն է.– Պ. Չ.)»³⁷:

2. Նկարագրության մեջ հայկական բնակավայրերը մեծ մասամբ ներկայացված են որպես մահմեդական բեկերին պատկանող կավածքներ, որոնք մեկ տասնամյակ առաջ դեռ պատկանում էին հայ մելիքներին ու վանական հաստատություններին³⁸:

3. Նշված բնակավայրերը արձանագրված են մահմեդական բեկերի և նրանց պատկանող ժամանակավոր կացարանների առաջնորդների անուններով կամ բնակության վայրի հայկական անվան խիստ աղավաղումով, ինչն ստեղծում է թյուրքական բնակավայրերի քանակական գերակշռության կեղծ տպավորություն:

4. Հայկական տեղանունները ներկայացված են թյուրքերեն թարգմանությամբ, ինչը քարտեզներում նվազեցնում էր հայկական տեղանունների

³⁶ Նախորդ հաշվառումների մասին (1805, 1812 թթ.) վկայությունները տես «ԱԿԱԿ», տ. VI, Վ. I. Тифлис, 1874, с. 836 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9491/#page/2/mode/1up>): 1823 թ. «Նկարագրությունը» կատարվել է Ռուսական տիրապետության պայմաններում 1806 թ. Ղարաբաղի խան նշանակված Մեհտի Ղուլի խանի՝ Պարսկաստանի տարածք փախուստից (1822 թ. նոյեմբեր) հետո և ավարտվել է մինչև 1823 թ. ապրիլ ամիսը, այսինքն՝ կատարվել է հիմնականում ձմռան ամիսներին՝ շատ կարճ ժամանակում, ինչն ունեցել է սկզբունքային նշանակությամբ հետևանքներ:

³⁷ Ств «Описание Карабагской провинции, ...», с. 3; նաև՝ Հավելված հմ. 12:

³⁸ 17–18-րդ դարերում Հայաստանի ազատագրական պայքարի կենտրոններից մեկը՝ նշանավոր Անգեղակոթ գյուղը, 12 ծուխ մահմեդականներով բնակեցված լինելու հետևանքով ներկայացված է հետևյալ բացատրությամբ՝ Татарская деревня– «Сия деревня назад тому 2 года выведена из Эривани Аджи – Агалар-беком» (տես «Описание Карабагской провинции, ...», с. 88).

քիվը: Այսպես, օրինակ, դեռ 7-րդ դարի հայկական «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվող հայկական Բերդաձորը թարգմանաբար ներկայացված է Կալադարասի³⁹:

Ինչպես նշվում է «Նկարագրության» առաջաբանում, կազմողները հնարավորություն չեն ունեցել այցելելու շատ բնակավայրեր, և «Նկարագրությունը» կազմվել է ոչ թե վարչատարածքային բաժանման, այլ Արցախում հողային կալվածքներ ստացած մահմեդական բեկերի ունեցվածքի հաշվառման սկզբունքով: Այդ բնակավայրերի թվաքանակն ու անվանումները արձանագրվել են այն բեկերի հաղորդած տվյալների հիման վրա, որոնց միջև Մեհտի Ղուլի խանը մինչ այդ վերաբաշխել էր Արցախի մելիքների հողային կալվածքները:

Այսպիսով՝ Արևելյան Հայաստանի (այդ թվում՝ Արցախի) տեղանունների համակարգն առաջին անգամ ամբողջական կերպով ներկայացվել է Ռուսական իշխանությունների կազմած «Նկարագրության» հիման վրա, որը նաև սկզբնաղբյուր է դարձել հետագայում եվրոպացի հետազոտողների քարտեզագրական աշխատանքների համար:

1832–1833 ԹԹ. ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ ԵՎ ԴՐԱ
ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1827 թ., երբ ռուսական զորքը Երևանի բերդը գրավելու վերջին պատրաստությունն էր տեսնում, և արդեն վճռված էր պատերազմի ելքը, Մեհտի Ղուլի խանը դիմում է ռուսական իշխանություններին՝ Արցախ վերադառնալու թույլտվություն ստանալու համար: Ռուսական իշխանությունների համաձայնությունն ստանալուց հետո նա վերադառնում է Շուշի՝ իր հետ բերելով մահմեդականների մոտ 3000 ընտանիք: Նրանք՝ որպես նորաբնակներ, 6 տարով ազատվում են արքունական հարկերից և Ղարաբաղի տարածքում ստեղծում են իրենց բնակավայրերը⁴⁰:

Ի տարբերություն 1823 թ. «Նկարագրությունից», 1832–1833 թթ. արքունական հարկատու բնակչության մարդահամարն անցկացվել է ավելի հստակ կերպով ձևակերպված հարցաթերթիկի հիման վրա, և բնակավայ-

³⁹ Ств «Описание Карабагской провинции, ...». «Имена ханской фамилии», N 1, Армянская деревня Каладараси:

⁴⁰ Ств «АКАК», т. VII. Тифлис, 1878, сс. 453–454 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9493/#page/470/mode/1up>):

րեր կատարված այցելությունների միջոցով արձանագրվել են ծխերի բոլոր անդամների անունները՝ ըստ ազգության, դավանանքի, տարիքի ու սեռի և ըստ վարչաքաղաքական բաժանումների, ինչպես նաև ըստ հարկային պարտավորության (արքունի և մասնավոր-կալվածատիրական): Այս մարդահամարի նյութերը խիստ կարևոր են Արցախի պատմության և, հատկապես՝ ժողովրդագրական պատկերի ուսումնասիրության համար: Մարդահամարի տվյալների ուսումնասիրությամբ պարզվում է, որ.

1. մահմեդական բնակչությունը տեղաբաշխված էր Ղարաբաղի նահանգի դաշտային հատվածում, ինչպես նաև Դիզակում և Ջանգեզուրում, որոնք հիմնականում քոչատեղիներ էին*:

Արցախի լեռնային մասերում, այն է՝ հայկական մեղիքությունների տարածքում, արքունական հարկատու բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը (90–95 %) հայեր էին:

2. Կան թյուրքերեն անվանումներով գրառված բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր, որտեղ, բացի հայազգի բնակչությունից, չէր ապրում ոչ մի մահմեդական, օրինակ՝ Խանքենդը, Մամադ Ազարը, Դրվղըշլաղը, Հասանկայան, Դաշբուլաղը, Կարայախան, Հաջիքենդը, Ալիդուլիքենդը և այլն:

ԱՐՑԱԽԸ 19-ՐԴ Դ. ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Ղարաբաղի խանությունը 19-րդ դարի սկզբին ներկայացված էր հետևյալ վարչական բաժանումներով. Շուշի քաղաք, Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն, Գյուլիստան, Ջրաբերդ (Չարաբերդ, Չեյլաբուրտ), Ջանգեզուր, Օթուզիքի, Իգիրմիդորթ, Ջերբայիլ և Ջևանչիր: Ղարաբաղի խանության վերացումից հետո տարածքը 1823 թ. «Նկարագրության» մեջ բնակավայրերի նույն հերթականությամբ ներկայացված է որպես Ղարաբաղի նահանգ: Այդ վարչական բաժանումը պահպանված է նաև 1832–1833 թթ. անցկացված մարդահամարի ժամանակ:

1867–1868 թթ. Հարավային Կովկասի հերթական վարչական բաժանման ընթացքում, երբ ձևավորվում էր Ելիզավետպոլի նահանգը, Ղարաբաղը ներառվում է նորաստեղծ նահանգի մեջ, ընդամենը ընդարձակվում ու անվանափոխվում են նրա նախկին ներքին գավառները⁴¹: Տեղանվանա-

* Նահանգը (պրովինցիա) ընդգրկում էր նախկին խանության տարածքը:

⁴¹ Տես Գ. *Անսրիլյան*, Գանձակ-Ելիզավետպոլի բնակչությունը XIX դարում: Ե., 2003, էջ 10:

կան համակարգում կատարված փոփոխությունների հետևանքով վերջնականորեն անհետացան հայկական գավառանունները, թերևս՝ բացի Շուշուց: Արցախի տարածքը ներկայացված էր Ջևանշիր, Շուշի և Ջերբախի գավառների կազմում: Եթե մինչ այդ Ջևանշիր տեղանունը տարածվում էր միայն Դիզակից դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող տարածքի վրա, ապա այն ընդարձակվելով ներառեց Արցախի հյուսիսային գավառները, այն դեպքում, երբ 1823 թ. «Նկարագրության» մեջ արձանագրված 32 բնակավայրից գյուղեր էին միայն 3-ը, իսկ 29-ը՝ ժամանակավոր քոչատեղիներ: Շուշին ընդգրկում էր հիմնականում Վարանդա և Խաչեն գավառները, իսկ Ջերբախիլը՝ Արցախի հարավային մասը⁴²:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Պարսկական և օսմանյան տիրապետությունների հետևանքով Արցախում և Հայաստանի այլ մասերում⁴³ հայկական տեղանունների աղավաղումների միջոցով ուշ միջնադարում առաջացած զուգահեռ տեղանվանակարգը չի արտացոլել բնակչության էթնիկ կազմը, և ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը Արցախում հիմնականում եղել է միայն բնիկ հայազգի բնակչություն:
2. Ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերի միջոցով օտարամուտ տեղանունների լայն շրջանառումը հետևանք է քոչվոր ցեղախմբերի ներկայացուցիչների հաղորդած տվյալներով կազմված նկարագրությունների, ուստի և այդ տեղանունների վերագրումը նախորդ պատմական ժամանակաշրջաններին ու նաև դրանք ստուգաբանելու փորձերը հակազիտական են ու մերժելի:
3. Հայ բնակչության և հայկական տեղանունների հազարամյա կենսակայունության պատճառը Արևելյան Հայաստանում աշխարհիկ ու եկեղեցական իշխանությունների հարատևությունն է և հայկական բազմադարյա պատմամշակութային հարուստ ժառանգությունը:

⁴² Ըստ Մակար Բարխուտարյանցի՝ Ջաբրայելը և Ջուանշիրը հայ իշխանների անուններ են (տես *Մակար եպո. Բարխուտարեանց*, Նշ. աշխ., էջ 374):

⁴³ Հաքստհաուզենի վկայությամբ՝ «Թիֆլիսից Էրիվան ուղևորության ամբողջ ճանապարհին եղած ու մեզ հանդիպած գյուղերն ունեին երկու անուն՝ թաթարական և հայկական» (տես *А. Фон Гакстгаузен. Закавказский край*, ч. I. СПб., 1857, с. 154):

ՀԱՐԱԿԻՑ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ
ՄՇԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԱՐՅԱԽԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒԲՁ

*Ս. Գ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, քանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոն*

Տեղանունների համակողմանի քննությունը պատմության ուսումնասիրության համար ունի առանձնակի կարևորություն, որովհետև դրանք որոշ փոփոխություններով հանդերձ պահպանվելով դարերի ընթացքում, սկզբնաղբյուր են յուրաքանչյուր երկրի էթնիկ կազմի փոփոխություններն ու պատմաաշխարհագրական պատկերը պարզելու համար: Այսպիսով՝ տեղանվանագիտությունը, լինելով օնոմաստիկայի* մի ճյուղը, իր ուրույն տեղն ունի պատմագիտության մեջ: Միևնույն ժամանակ, հարկ է նշել, որ տեղանունների ուսումնասիրությունն ունի իր առանձնահատկությունները:

Տեղանունները կարող են պահպանվել անփոփոխ և կարող են ենթարկվել մասնակի կամ արմատական փոփոխությունների: Արմատական փոփոխության ենթարկվում են, օրինակ, օտար նվաճումների ժամանակ տեղի ունեցած հողային սեփականության վերաբաշխման հետևանքով, երբ հարկամատյաններում գրանցվում են ոչ թե բնիկ տեղանունները, այլ եկվոր սեփականատերերի տված անվանումները, ինչը հանգեցնում է տեղանվան կրկնակի շերտի առաջացման՝ առանց բնակչության էթնիկ կազմի էական փոփոխման: Այդ երևույթը նկատելի է պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքում՝ որպես բյուզանդական, օսմանյան ու պարսկական տիրապետության հետևանք:

Տեղանունների գիտական ուսումնասիրությունն ու դասակարգումը կատարվում են տեղանվանահիմքերի տեսակավորման իմաստային, ձևաբանական ու բառակազմական սկզբունքների հիման վրա: Տեղանունների

* Օնոմաստիկան՝ անվանաբանությունը, լեզվաբանության ճյուղ է, որն ուսումնասիրում է հատուկ անունները, դրանց ծագումն ու փոփոխությունը և սերտորեն առնչվում է պատմագիտության, աշխարհագրության, ազգագրության, մշակութաբանության, օնոմոլոգիայի և գրականագիտության հետ:

իմաստային վերլուծությամբ կարելի է հավելյալ տեղեկույթ ստանալ հատկապես այն դեպքում, երբ տեղանունն արտահայտում է իր անվանած օբյեկտի տարբերակիչ հատկանիշը: Ժամանակի ընթացքում տեղանվանահիմքերը կարող են ենթարկվել նաև հնչյունական փոփոխության, որը, առաջացնելով իմաստային փոփոխություններ, հաճախ դժվարացնում կամ նույնիսկ անհնար է դարձնում տեղանուններից գիտական տեղեկույթի կորզումը: Երբեմն միայն ծագումնաբանական քննության միջոցով է հնարավոր լինում վերականգնել տեղանվան նախնական հիմքը:

Կախված այն բանից, թե ինչ իմաստ է արտահայտում տեղանունը, լինում են էթնոտեղանուններ, անձնանուններից կազմված տեղանուններ, կենդանանունների, բուսանունների, բնակլիմայական պայմաններն ու աշխարհագրական դիրքն արտահայտող հասկացությունների, զբաղմունքի ու մասնագիտությունների անվանումների, մարդու ու կենդանիների մարմնամասերի անվանումների, մետաղների ու հանքատեսակների անվանումների հիման վրա կազմված տեղանուններ և փոխանվանաբար առաջացած տեղանուններ: Տարածքի նկարագրությամբ կազմված տեղանունները հաճախ պայմանավորված են տվյալ վայրում ջրային ավազանի, լեռան կամ ժայռի, անտառի կամ բնական իջվածքների՝ ձորերի, խորխորատների առկայությամբ: Ռևստի այս խմբի մեջ են մտնում օրոնիմները (լեռների, բլուրների, կիրճերի անվանումներ), ջրանունները կամ հիդրոնիմները (գետերի, աղբյուրների անվանումներ)¹, և այլն:

Անտրոպոնիմները, կամ անձնանուններից կազմված տեղանունները, առաջացել են բնակավայրի հիմնադրի կամ ավելի հաճախ՝ ցեղապետի անունից²: Տեղանվանական համակարգում հանդիպում են ցեղապետերի ու

¹ Սի առանձին խնդիր է տեղանունների ու ջրանունների (հիդրոնիմներ) փոխհարաբերության հարցը: Արցախի տարածաշրջանում գետերի և դրանց ավերին գտնվող բնակավայրերի անունները հաճախ համընկնում են: Եթե անվան մեջ առկա են ջուր կամ գետ նշող բառարմատներ, ապա միանշանակ է դառնում տեղանվան նկատմամբ ջրանվան առաջնայնությունը: Սակայն կան դեպքեր, երբ մնան «հուշող» տարրեր չկան: Ռևստի և հարց է առաջանում՝ գետանունն է սկզբնայինը՝ թե տեղանունը: Համա Կրահեն իր հայտնի հոդվածում հիմնականում դասական օրինակներով, համոզիչ կերպով ցույց է տվել, որ առհասարակ ջրանունների ու տեղանունների համընկնման դեպքերում որպես կանոն, առաջնայինը ջրանունն է (տես *H. Krahe. Völkernamen und Flussnamen. «Festschrift für Fr. Zucker».* Berlin, 1954, PP. 227–244): Այս սկզբունքը նկատելի է նաև Հայոց արևելից կողմերում:

² Տես *B. A. Никонов. Этнонимия. «Этнонимы».* М., 1970, с. 20:

տոհմապետի, գյուղի հիմնադրի կամ գյուղատիրոջ անունների և տարբեր տեղանվանակերտ ածանցների համադրությամբ ստեղծված բնականուններ: Անձնանունների հիմքի վրա կառուցված տեղանուններն զգալի մաս են կազմում Արցախի տեղանվանական համակարգում և ունեն հետևյալ կազմությունը.

1. Պարզ անուններ՝ ցեղապետի կամ հիմնադրի անունով:

2. Ածանցավոր անուններ՝ տեղանվանակերտ ձևությամբով (Պետրոսապակ, Գրիգորաթաղ, Մխիթարաշեն, Մադաթաշեն):

Կենդանանուններից առաջացած տեղանունները պատկանում են իմաստային սկզբունքով դասակարգված այն անունների շարքին, որոնք արտացոլում են օբյեկտի էությունը: Արցախի տարածքում կենդանիների անուններով ստեղծված տեղանունները հիմնականում ներառում են նշված իմաստային կադասյարները և կարող են դասակարգվել հետևյալ կերպ. ա) վայրի կենդանիների անվանումներից առաջացած տեղանուններ, որոնք արտացոլում են Արցախի հարուստ կենդանաշխարհը, բ) ընտանի կենդանիների անվանումներից առաջացած տեղանուններ, որոնց միջոցով երբեմն հնարավոր է պարզել, թե անասնապահության տեսանկյունից որ կենդանիներն են կարևոր եղել, գ) թռչանունների և դ) սողունների դասի անուններից կազմված տեղանուններ: Այս դասի տեղանուններից են՝ Աղավնատուն, Ծիծեռնավանք, Եզնագոմեր, Գառնաքար, Վարազարուն, Օձաբուն, Արծվաշեն և այլն:

Բուսանուններից տեղանունների կազմումը պայմանավորված է տարածքում տվյալ բուսատեսակի առկայությամբ կամ տվյալ բույսի պաշտամունքային նշանակությամբ: Նշենք նաև, որ բուսանուններից կազմված տեղանունները, հիմնականում կենսունակ տեղանվանահիմքեր են և մինչ այժմ էլ ծառայում են որպես նոր բնակավայրերի անվանակոչման կամ հների վերանվանման միջոց: Բուսանուններից են կազմված, օրինակ, Մշենի, Մուշկապատ, Քոլատակ, Վարդաձոր, Գիլուտ, Մխտորաշեն, Վարդեր, Թղկոտ և այլն:

Փոխանվանաբար առաջացած տեղանունները ձևավորվել են երկու ճանապարհով.

ա) Որոշակի բառեր և անուններ անվանադրման ժամանակ պայմանականորեն դարձել են օբյեկտի անուններ,

բ) Արդեն գոյություն ունեցող անվան փոխանցման ճանապարհով, օրինակ՝ Նախիջևանիկ, Հակարի և այլն:

Տեղանունների իմաստային հիմքերի մաս են կազմում մասնագիտություն, արհեստ նշանակող բառերը՝ սայլվոր, դարբին, նկարիչ, գրիչ և այլն, ազգակցություն ցույց տվող բառերը՝ մայր, հայր, աղջիկ, հարս, մետաղների ու հանքանյութերի անվանումները: Արցախի տեղանուններում դրանք նույնպես բավական շատ են, այսպես օրինակ՝ Պապենշեն, Չարդախաչ, Պառավաթումբ, Կավահեն, Առաքյալ, Մարջան, Դազանչի (հայ. պղնձագործ, կաթսայագործ) և այլն:

Գունանունները կազմում են տեղանվանահիմքերի առանձին իմաստային դաշտ: Տեղանուններում գունանունների գործածությունը պայմանավորված է շրջակա աշխարհի ճանաչման ընթացքում գույների կարևորությամբ. ընդ որում, գույնը երբեմն ուղղակիորեն բնորոշում է իրերի և երևույթների հիմնական տարբերակիչ որակը: Տեղանուններում գունանունները հանդես են գալիս որպես թե՛ ավանդական, երբեմն պաշտամունքային ոլորտն արտահայտող, թե՛ միայն օբյեկտի արտաքին կողմը բնորոշող ցուցիչներ: Ավանդական գունանունները պատմության ընթացքում ձեռք են բերում մեծ գաղափարական, փիլիսոփայական բեռնվածություն: Որոշ դեպքերում առկա է գունանվան միջնորդավորված տեղանվանացում, այսինքն՝ տվյալ բնակավայրը, լեռը կամ գետը նմանեցվում են որևէ առարկայի, որն էլ գուգորդվում է որևէ գույնի հետ, և այսպիսով տվյալ տեղանունն ստանում է այդ գունանունը: Արցախի տեղանուններում գունանուններով կազմված ձևերը կազմում են մի զգալի հատված, օրինակ՝ Սպիտակաշեն, Սև աղբյուր (Դարաբուլաղ), Սպիտակ աղբյուր (Աղբուլաղ), Կարմրաշեն (Մրխավենդ), Կարմիրական, Կարմիր Շուկա, Կանաչ Թալա, Սպիտակաջուր և այլն:

Քննարկվող կենսատարածքի տեղանունների այն հատվածը, որը հայկական, մասամբ նաև՝ իրանական և քյուրքական մեկնության չի ենթարկվում (այսինքն՝ նշված լեզվական նյութերի հիման վրա դժվար մեկնաբանելի է), ըստ էության, պատկանում է տարածքի ենթաշերտին և կարելի է պնդել, որ Արցախ տարածքի տեղանունների մի զգալի մասն ունի ենթաշերտային ծագում:

Տեղանունները, ի տարբերություն մյուս բոլոր անվանական դասերից, ունեն մի խոցելի տեղ, որն ի հայտ է եկել 20-րդ դարում: Հնում խոշոր կամ հանրահայտ բնակավայրերի կամ լեռների ու գետերի անունները հազվադեպ էին փոխվում: Լեզվական հարմարեցման դեպքերը, բնականաբար, այլ են, որովհետև պայմանավորված են օտար տեղանվան արտասանությ-

յան դժվարությամբ և ոչ ենթակայական գործոններով: Արևելյան Հայաստանում պարսից տիրապետության ժամանակ որոշ հայկական տեղանուններ պետական գրագրության մեջ արտացոլվում էին ոչ հայկական արտասանությամբ համապատասխան: Օրինակ. Օձունը՝ ՈՒճուն (բառացի՝ «երկար»), Էջմիածինը՝ ՈՒչմուեզզին, ՈՒչքիլիսա (բառացի՝ «երեք մուեզզին», «երեք եկեղեցի»), և այլն: 19-րդ դարի կեսերից, երբ միջպետական հարաբերություններում ու հատկապես տարածքային վեճերի կարգավորման գործերում սկսում են մշակվել և աստիճանաբար «քաղաքացիություն» ստանալ միջազգային իրավունքի նորմերը, տեղանունները ձեռք են բերում քաղաքական (երբեմն նաև՝ իրավական) փաստի արժեք: Ահա այստեղից էլ սկիզբ է առնում տեղանունների (լեռնանունների ու ջրանունների)՝ վերադասի հրահանգով փոփոխման գործընթացը, որն իր առավել ցայտուն դրսևորումն է ստանում Ադրբեջանի Հանրապետությունում հայկական տեղանունների թյուրքացման ձևով: Գիտական ուսումնասիրություններն այսօր անհրաժեշտ են, որպեսզի բացահայտվի քաղաքական աստառ ունեցող ձեռնածությունների նշված գործընթացը, վեր հանվի Արցախի տեղանուններում առկա հսկայական ու արժեքավոր պատմագիտական-ազգագրական նյութը, ինչը հնարավորություն կընձեռի առավել լիարժեքորեն լուսաբանելու այդ տարածքում հայության գոյության ու կենսագործունեության պատմությունը, էթնիկական տեղաշարժերն ու տեղանունների փոփոխման օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառները:

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Գ. Մ. ԲԱԴԱԼՅԱՆ, ԵՊՀ ավագ գիրաշխատող

ՍԵՊԱԳԻՐ ՇՐՋԱՆ

Հայաստանի Արցախ և Ուտիք աշխարհները, որոնք 5-րդ դարից հայտնի են նաև «Հայոց արևելից կողմանք» (իմա՝ «նահանգներ», կամ «երկրամասեր») հավաքական անունով, հայտնի են վաղնջագույն ժամանակներից: Մասնավորապես՝ Վանի թագավորության Սարդուրե Բ (Ք. ա. 764–735 թթ.) և Ռուսա Ա (Ք. ա. 735–713 թթ.) հզոր թագավորների թողած սեպագիր արձանագրություններում արդեն հանդիպում ենք այս երկրամասերի մասին հնագույն հիշատակությունների: Դրանցում արտացոլված անվանումները վկայում են երկրամասերի բնիկ հայկական լինելը: Այսպես. Սարդուրե Բ թագավորի թողած «Ծովակի արձանագրությունում» (ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ) Արցախը հիշատակված է Ռիրտեխես (Ռրտեխես) ձևով: Ռիրտեխես-Ռրտեխես ձևից էլ ավելի ուշ առաջացել է Արցախ տեղանունը [ՌԻ(Ռ)րտեխես > Ռրձեխ > Ռրձախ (Ռրցախ) > Արձախ > Արցախ]¹: Ինչ վերաբերում է Ռուտիքին, ապա պատմալեզվաբանական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն համընկնում է Ռուսա Ա թագավորի «Ծովինարի արձանագրությունում» (ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ) «լեռան (լեռնաշղթայի), իմա՝ Սևանի ստորոտում գտնվող» և 19 «երկրներ» միավորող տարածքի նշման հետ: Այդ նշումը կարելի է վերականգնել որպես Ռտիք (իմաստ՝ լեռան ստոր-ոտ), որից էլ, տեղական բարբառի ազ-

¹ Տես Յ. Կարազեղոզյան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հ. I, գիրք 1 «Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում)»: Ե., 1998, էջ 184–185: Սեպագիրը չի տարբերակում «ու» և «ո» հնչյունները՝ դրանք արտացոլելով միևնույն նշանով: Ի դեպ, նույն հեղինակը նախնական Ռրձեխ-Ռրցախ անվանումից դրափոխության հետևանքով առաջացած Ռրխաց (Ռրխէց) ձևից է բխեցնում հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնի աշխատության մեջ հանդիպող Օրխաստենե (Օրքիստենե) տարբերակը (տես նույն տեղում, էջ 184):

դեցուքայմք, բխում է ՌՒտիք տեղանունը²: Ըստ այդմ, վերջինս ոչ մի կապ չունի որևէ ցեղի կամ ցեղախմբի հետ (մասնավորապես՝ ուտիների կամ ուղիների), ինչը «ճգնում» են ապացուցել աղբրեջանցի այսպես կոչված «պատմաբանները»³:

Հ. Կարազոյզյանի տեսակետին բավական մոտ է ՌՒտիք տեղանվան Բ. Հարությունյանի ստուգաբանությունը, որի համաձայն՝ այն նախապես հնչել է Ովիաք, ինչը Երասխի (Արաքս) և Կուրի միջև փռված տափարակների ուղղակի տեղանվանական արտացոլումն է⁴:

ՌՒտունասիրությունից պարզվել է մի ուշագրավ և կարևոր փաստ ևս: Քննարկվող տարածաշրջանի սեպագիր արձանագրություններում գրանցված վարչական կառուցվածքը (ըստ «երկրների») զգալի ընդհանրություն ունի Արցախի և ՌՒտիքի աշխարհացույցյան գավառաբաժանման հետ: Հատկանշական է, որ Ռուսա Ա թագավորի հիշատակած նվաճված «երկրների» թիվը գրեթե համընկնում է վերոհիշյալ աշխարհների գավառների ընդհանուր թվին (20, այդ մասին՝ ստորև): Սա կարող է պատահականություն թվալ, սակայն սեպագիր տեղանունների վերլուծությունը և դրանց տեղադրությունը ավելի շատ խոսում են այդ վարչական կառուցվածքի՝ հնագույն արմատներ ունենալու օգտին⁵: Ի դեպ, դրանով ևս լիովին հաստատվում է «Հայոց արևելից կողմանք» տարածաշրջանի տեղանունների հայկականությունը: Այսպես. Ռուսա Ա թագավորի «Ծովինարի արձանագրության» մեջ հանդիպում է Տուտուա տեղանունը (հին հայերեն

² Տես նույն տեղում, էջ 185:

³ ՌՒտի-ուղիները դադատանյան լեզվախմբի ժողովուրդ են և էթնիկական առնչություն չունեն թյուրքալեզու աղբրեջանցիների հետ (տես Բ. Հ. Հարությունյան, Արցախի, Հայոց արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը: «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), Ե., 1995, հմ. 1–2):

⁴ Տես Բ. Հ. Հարությունյան, Նշ. աշխ.:

⁵ Գրիգոր Ղափանցյանը, քննության ենթարկելով Ծովինարի (թուրքերի հորջորջմամբ՝ Քյուլանդռան) արձանագրությունը, բոլորովին չի անդրադարձել «լեռան ստորոտին ընկած երկրների» տեղադրության խնդրին՝ բավարարվելով Սևանի ավազանում գտնվող առանձին վարչամիավորների քննությամբ (տես Գ. Ա. Կապուչյան. Халдская надпись Русы I из Келанкрана. «Историко-лингвистические работы», т. II. Е., 1975, сс. 25–38): Քյուլանդռան (Քոլանիների կոտորածի վայր) անվանումը առաջացել է լեզգիների գործի կողմից նշված վայրում 1767 թ. քյուլանիների քոչախմբին պարտության մատնելու իրադարձությունից հետո:

սեռական հոլովածնի «ա» վերջավորությամբ⁶: Ընդ որում, նախապես այն եղել է «երկրանուն» (գավառանուն, սեպագրում՝ «Դս-խ-ա-ի-նե»), այն է՝ «Տուտուայան երկիր»⁷: Որպես հայերենին հատուկ լեզվաբանական զարգացման արդյունք՝ տեղանունը վերածվել է նախ՝ Տուրտու, այնուհետև՝ Տրտու (այժմ՝ Թարթառ, Արցախի ամենամեծ և ջրառատ գետը), ինչը հանդիպում է նաև Տրտուական անվանաձևով⁸: ՈՒշագրավ է, որ սեպագրում արձանագրված տարբերակը գրեթե անաղարտորեն պահպանվել է նաև մեր օրերում այդ գետի Տուտխու (Դութխու, Թութխուն) վտակի անվան մեջ⁹:

Նույն 19 «երկրների» շարքում հիշատակվող Երկիլից (արձանագրությունում՝ կրկին հին հայերենի «ա» սեռական հոլովածնով «Երկիլա», Er-qil-a-i-né, իմա՝ «Երկիլայան երկիր»)¹⁰ բխում է Արցախի Հարձլանք (Հարջլանք) գավառանունը, Պագուից¹¹ («Պագուա», սեպ. [P]a-zu-a-i-né, իմա՝ «Պագուայան երկիր»)՝ Պածկանքը, կամ Պագկանքը (դարձյալ Արցախում), Պիրուից¹² («Պիրուա», սեպ.՝ Pi-ru-a-i-né, իմա՝ «Պիրույան երկիր»)՝ Պիանքը (Պիրիկանք-Պիրկանք անցումով, Արցախում), Բերգիլից¹³ («Բերգիրա», սեպ.՝ Urudu-zi-ra-né)՝ Բերձորը (Արցախում) և այլն: Հայոց արևելից կողմերի առանձին «երկրանուններ» հանդիպում են նաև Ռուսա Ա թագավորի հոր՝ Սարդուրե Բ Տուշպա-Վան մայրաքաղաքում գտնված Գանձադրան նշանավոր տարեգրությունում: Դրանցից է Կույալբան, որից էլ բխում է Արցախի Մեծկուանք (Մեծկվենք) գավառանունը¹⁴: ՈՒշագրավ է, որ առանձին «երկրանուններ» թեև չեն «վերածվել» գավառանունների, սակայն պահպանվել են Արցախի բնակավայրերի անվանումներում:

⁶ Տես *Յ. Կարազեղոզեան*, Նշ. աշխ., էջ 234–235:

⁷ Տես նույն տեղում, էջ 332–333:

⁸ Տես *Մովսէս Կաղանկատրուացի*, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի: Ե., 1983, էջ 99 («Տրտուական գետ»), 133 և 297 («ի գետ Տրտու»):

⁹ Տես *Յ. Կարազեղոզեան*, Նշ. աշխ., էջ 235:

¹⁰ Տես նույն տեղում, էջ 197, 332:

¹¹ Տես նույն տեղում, էջ 202, 332:

¹² Տես նույն տեղում, էջ 203, 332:

¹³ Տես նույն տեղում, էջ 191, 332: Հ. Կարազյոզյանը երկրանվան ընթերցանության մեջ կարևոր ճշգրտում է կատարել՝ առաջին բաղադրիչը վերծանելով որպես Ber- (հայերեն՝ «բեր»-«պղինձ»), որը նույնիմաստ է սեպագրի *urudu* («պղինձ») բառին:

¹⁴ Տես նույն տեղում, էջ 200:

Գրանցից պետք է առանձնացնել Գիշուն («Գիշուն», սեպ.՝ Gi-šu-a-i-né)¹⁵, որը նույնական է այժմ պահպանված Գիշի գյուղանվանը (պատմական Միս (Մես) Հաբանո գավառում, ուշ միջնադարում՝ Վարանդայում, այժմ՝ ԼՂՀ Մարտունու շրջանում), ՈՒխունեն¹⁶ («ՈՒ-խու-նի-նե»), որն Արցախի Խաչենագետի հովտում գտնվող միջնադարյան Խոխանաբերդն է և, ամենայն հավանականությամբ՝ Մեծիրանք, կամ Մեծարանք, գավառի հնագույն անվանումը: Վանի արձանագրություններում գրանցված են նաև ՈՒտիքի առանձին գավառանունների վաղնջագույն ձևերը: Մասնավորապես՝ Սարղուրե Բ թողած վերոհիշյալ Գանձադռան տարեգրությունում հիշատակվող Տերիա (հնչել է Տրիա, ուղիղ ձևը՝ Տրի) «երկրանունը» անփոփոխ հիշատակվում է «Աշխարհացույց»-ում¹⁷: Նույն տարեգրության մեջ հիշատակվող Եշունու(ա) երկրանունից առաջացել է Կաղանկատվացու երկում հանդիպող Հաշու (տարբերակ՝ Հոշո) տեղանունը¹⁸: Չենք բացառում, որ սա ՈՒտիքի Արանոռտ գավառի կամ դրա մի հատվածի հնագույն անվանումն է:

Այսպիսով՝ սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող Հայոց արևելից կողմերի տեղանունների ուսումնասիրությունը ապացուցում է դրանց վաղնջականությունը և հայկական միջավայրում առաջացումը:

«ՈՍԿԵԳԱՐԻ» ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց լեզվի զարգացման կանոններով Արցախի տեղանունների մեծ մասն ստացել է այն տեսքը, որին հանդիպում ենք հայ մատենագիրների երկերում՝ սկսած վաղ միջնադարից: Նշված տարածաշրջանը բավական լավ ներկայացված է «Ոսկեդարի» պատմագրության շրջանից սկսած (Մովսես Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Ագաթանգեղոս): Հատկապես առանձնանում է «Աշխարհացույց»-ը՝ հայ աշխարհագրական մտքի հնագույն կոթողը, որում արտացոլված է Արցախի և ՈՒտիքի առաջին ամբողջական գավառաբաժանումը: Մեծ Հայքի այս երկու աշխարհները միասին ունեին 20 գավառ, որոնցից 12-ը՝ Արցախի գավառներ էին, իսկ 8-ը՝ ՈՒտի-

¹⁵ Տես նույն տեղում, էջ 133, 332:

¹⁶ Տես նույն տեղում, էջ 138–139:

¹⁷ Տես նույն տեղում, էջ 206:

¹⁸ Տես նույն տեղում, էջ 211–212: Հմմտ. *Մովսես Կաղանկատուացի*, Նշ. աշխ., էջ 89–90 («Յունան՝ Հաշուայ եպիսկոպոս»), 294 («Միմեոն՝ Հոշոյ եպիսկոպոս»):

քի¹⁹: «Աշխարհացույց»-ի «ընդարձակ» և «համառոտ» խմբագրությունների տվյալների առադրմամբ ստորև ներկայացնում ենք Հայոց արևելից կողմերի գավառաանուններն իրենց ուղիղ ձևերով²⁰.

I. Արցախ	
1. Միս (Մես) Հաբանդ, կամ Փոքր Հաբանդ (Խաբանդ) ²¹	7. Մոխանք (Մոխանք)
2. Վակունիք (Վայկունիք)	8. Պիանք (Ապիանք)
3. Բերձոր ²²	9. Պածկանք (Պարծանք)
4. Մեծիրանք (Մեծ Իրանք) ²³	10. Սիսականի Կոտա (Սիսական Ոստան, Սիսական Ռոտաստակ, Ռոտաստակ)*

¹⁹ Նախքան գավառների թվարկումը նշվում է, որ ՌԻտիքն «ունի գաւառս... եւրն»: Այս անհամապատասխանության բացատրությունը տես Բ. Հարությունյան, Հայոց արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացույց»-ի: «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան (Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր)»: Ե., 2007, էջ 27:

²⁰ Օգտվել ենք հետևյալ աշխատություններից. *К. Патканов. Армянская география VII в. по р. X. СПб., 1877, с. 19*, «Աշխարհացույց Մովսեսի Խորենացույ յանելուածովք նախնեաց»: Վենետիկ-Սբ. Ղազար, 1881, էջ 33, *Ա. Գ. Արրահանյան*, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը: Ե., 1944, էջ 348, 350: Հմնտ. *Ղ. Բնճիճեան*, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց: Վենետիկ-Սբ. Ղազար, 1822, էջ 305–306, 337: *Ղ. Ալիշան*, Տեղագրութիւնք Հայաստանի - Արցախ: «Բազմավէպ»: Վենետիկ-Սբ. Ղազար, 1988, թիվ 1–4, էջ 233–234, (հեղինակը նշում է 13 գավառ՝ սխալմամբ Քոտակը, կամ Կոտանքը, ինքնուրույն վարչամիավոր համարելու հետևանքով), նույնի՝ Տեղագրութիւնք Հայաստանի - ՌԻտի: «Բազմավէպ», 1989, թիվ 1–4, էջ 76–77, *Բ. Հարությունյան*, Հայոց արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ..., էջ 22–24: Չանց ենք առել բոլոր բացահայտորեն աղավաղված տարընթերցումները:

²¹ Հանդիպում է նաև Համբանդ տարբերակը, ինչպես և հարևան Սյունիքի նույնանուն գավառի պարագայում (տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր թիվ 6271, թերթ 335ա (այսուհետև՝ ՄՄ և ձեռագրի համարը)):

²² Մի շարք ձեռագրերում ընդօրինակողներն իմաստավորել են այս տեղանունը՝ դարձնելով Բերդաձոր (Բերդորք) (տես *Ղ. Բնճիճեան*, նշ. աշխ., էջ 305):

²³ Ավելի ուշ շրջանում հանդիպում է նաև Մեծարանք-Մեծարեանք («տունս Մեծարեանց») ձևերով (տես «Դիվան հայ վիճագրության» (այսուհետև՝ «ԴՀՎ»), պրակ V, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան: Ե., 1982, էջ 13, 18, 27): Դա, թերևս, հարևան ՌԻտիքի Արանոտ գավառանվան ազդեցության հետևանքն է:

* Այս գավառանունը առավել աղավաղվածն է: Շատ հաճախ դրա բաղադրիչներն անգամ դիտվել են որպես տարբեր վարչամիավորներ:

5. Մեծ Կուանք (Մեծ Կուանք, Մեծկունք)	11. Քուստ-ի Փառնես (Քուստիփառնես, Քուստ-ի Փառնես)
6. Հարճկանք (Հարջլանք, Հարճղանք, Հաջլեանք)	12. Կողք (Կոխք, Կոխ)
II. ՈՒՏԻՔ (ՈՒՏԻ)	
1. Արանոտ (Արանոտվտ)	5. Տուչքատակ (Տուչկատակ)
2. Տրի (Տռի, Տռոի)	6. Գարդման
3. Ռոտպայեակ (Ռոտպացեան)	7. Շակաշեն (Շիկաշեն) ²⁴
4. Աղուտ (Աղաւտ)	8. ՈՒՏԻ Առանձնակ ²⁵

Այս գավառաբաժանումը քաջ ծանոթ է ման Հայոց արևելից կողմերի տարածաշրջանի պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացուն: Ըստ այդմ, «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» երկում հիշատակվում են Արցախի 12 գավառներից 10-ը՝ Բերձորը²⁶, Վայկունիքը (Վերին Վայկունիք)²⁷, Սիսականը (իմա՝ Սիսականի Կոտակ)²⁸, Հաբանդը (իմա՝ Միս Հաբանդ)²⁹, Պազկանքը (իմա՝ Պաձկանք)³⁰, Մխանքը (իմա՝ Մուխանք)³¹, Կողքը³²,

²⁴ Մովսես Կաղանկատվացու երկում՝ ման «Արշակաշեն» (տես *Մովսես Կաղանկատվացի*, Նշ. աշխ., էջ 212, 331):

²⁵ Բ. Հարությունյանը, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերը և Կաղանկատվացու հաղորդած տվյալները առադրելով, նշում է ման գավառի երկրորդ անվանումը՝ ՈՒՏԻ-ՈՒՍՏԱԿ (ՈՒՏԻ-ՈՒՍՏՈՍԱԿ) (տես Բ. Հարությունյան, Հայոց արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ..., էջ 24):

²⁶ Տես *Մովսես Կաղանկատվացի*, էջ 327:

²⁷ Տես նույն տեղում:

²⁸ Տես նույն տեղում: Գավառանունը հանդիպում է ման «Սիսան» աղավաղումով (տես նույն տեղում, էջ 341):

²⁹ Տես նույն տեղում, էջ 35, 39, 327:

³⁰ Տես նույն տեղում, էջ 75 [«գաւառն Պազկանց» (1-ին հատորի ԻԲ գրքի խորագրում. – Բ. Բ.)], 327: Կաղանկատվացու երկում գավառանունները երբեմն հանդիպում են տեղական բարբառի արտասանությամբ, և Պազկանքը դրա վառ օրինակն է:

³¹ Տես նույն տեղում, էջ 120–121 («ի գաւառին Արցախայ՝ ի Մխանց տոհմին»), 327: Դարձյալ գավառը գրանցված է տեղական հնչողությամբ: ՈՒշագրակ է «Մխանց տոհմ» բառակապակցությունը, որը «Մխանց տոհմ» («տոհմ»՝ Արցախի բարբառով) տեղանվան մի յուրատեսակ մեկնաբանությունն է, թերևս՝ գրիչների կողմից:

³² Տես նույն տեղում, էջ 212, 304:

«Մեծկուենքը (Մեծկուեանք)»³³, Մեծիրանք (որպես կանոն՝ «գաւառ Մեծիրանց» ձևով)³⁴ Քուստի Փառնետը («Քուսայ և Փառնայ» աղավաղված ձևով)³⁵: ՌՒշադրության է արժանի Կաղանկատվացու երկում բազմիցս հիշատակվող Մեծ Կողմանք գավառը³⁶, որը կարող էր լինել թեմական-եկեղեցական բաժանման արդյունք՝ ձևավորված իրար սահմանակից «Մեծ Կուենք» և Մեծիրանք գավառների միավորման և մեկ եպիսկոպոսի իրավասության տակ դրվելու հետևանքով³⁷: Չենք բացառում մաս, որ Մեծ Կողմանքը պարզապես «Մեծ Կուենքի» ժողովրդական ստուգաբանությունն է: ՌՒշագրավ է, որ Մովսես Կաղանկատվացին Արցախում հիշատակում է մաս «Աշխարհացույց-ի» գավառացանկում չեղած վարչամիավորներ: Այս երևույթը պետք է բացատրել ինչպես ավատատիրական հարաբերությունների խորացման հետևանքով նոր վարչամիավորների (թե՛ աշխարհիկ, թե՛ հոգևոր) ձևավորմանը, այնպես էլ Հայոց աշխարհի լեռնային, կտրտված մակերևույթի բնույթով: Նման գավառներից է Ամարասը, որը Սյուս Հաբանդի արևելյան հատվածն էր՝ կենտրոն ունենալով Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության մեջ բազմիցս հիշատակված եպիսկոպոսանիստ գյուղաքաղաքը³⁸: Նույն կերպ ենք բացատրում մաս Վերին Վայկունքը, որն ամենայն հավանականությամբ Տրտու (Թարթառ) գետի ավազանում

³³ Տես նույն տեղում, էջ 98–99, 212, 218, 233–235 (հանդիպում է մաս «Մեծ վանք» աղճատված ձևով):

³⁴ Տես նույն տեղում, էջ 119, 203, 205, 207, 276, 293

³⁵ Տես նույն տեղում, էջ 341: Նշված ձևը, կարծում ենք, առաջացել է «Քուստ-ի Փառնեայե տարընթերցումից («Փառնեա»-ի սեռական հոլովածևը):

³⁶ Տես նույն տեղում, էջ 17, 122, 203, 205, 234–235, 238, 262–263, 266: Ի դեպ, հանդիպում է այս տեղանվան Մեծ Կուսանք իմաստավորված տարբերակը (տես նույն տեղում, էջ 300, «կոյս» - «կողմն» համարժեքից):

³⁷ Տես Բ. Հարությունյան, Հայոց արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ..., էջ 37:

³⁸ Տես Մովսես Կաղանկատվացի, Նշ. աշխ., էջ 35, 39, 65, 71–72, 75, 77, 82, 119: Ամարասը՝ իր լուսավորչահիմն Սբ. Գրիգոր վանքով, լավ ծանոթ է դեռ վաղ միջնադարյան հեղինակներին: Բուզանդն այն կոչում է գյուղ («ի գաւառն իրեանց... ի Հաբանդ, ի գեօղն՝ որ անուանեալ կոչի Ամարագ») (տես Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն (գրաբար և աշխարհաբար զուգահեռ տեքստերով): Ե., 1987, էջ 26): Խորենացին Ամարաս ավանը հիշատակում է Փոքր Սյունիքի (իմա՝ Արցախի) տարածքում (տես Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (գրաբար և աշխարհաբար զուգահեռ տեքստերով): Ե., 1991, էջ 310):

գտնվող Վայկունիքի հարավային շրջանն էր՝ նշանավոր «բաղանիք արքունական» հանքային աղբյուրներով հանդերձ³⁹:

Ինչ վերաբերում է ՌԻտիքին, ապա Մովսես Կաղանկատվացին նշում է դրա գավառներից Գարդմանը (հիշատակվում է բազմիցս)⁴⁰, Տրին («Տրի գաւառ»)՝⁴¹ և Շակաշենը⁴²: ՌԻշաղրություն է գրավում «Գիսաւան մահանգ» կոչվող վարչամիավորը: Այն ձևավորվել էր ՌԻտիքի Գիս ավանի շրջանում՝ դարձյալ Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանման հետևանքով: Դա կապված էր Աղվանքի տարածքում քրիստոնեություն քարոզած և Գիս ավանում եկեղեցի հիմնադրած Սուրբ Եղիշե առաքյալի (1-ին-2-րդ դդ.) անվան հետ: Այս եկեղեցին Կաղանկատվացին անվանում է Հայոց արևելից կողմերի առաջին քրիստոնեական սրբավայրը, որը «եղև... մայրաքաղաքաց և լուսաւորութեան տեղի...»⁴³: Գիսը հայտնի է նաև Մաշտոցի լուսավորչական գործունեության շնորհիվ: Իր աշակերտների հետ հաստատվելով «ի ճախճախտտ տեղիս և լռաբոյս մօրսն առ տեղեան, որում Գիսն կոչեն...»՝ Մաշտոցը վերանորոգել էր հին եկեղեցին՝ այն վերածելով լուսավորության նոր կենտրոնի⁴⁴: Մովսես Կաղանկատվացու երկի տվյալները հնարավորություն են տալիս այս բնակավայրը տեղադրելու Կուրի ավիեզերքին՝ Պարտավ քաղաքի մոտակայքում, որը, ինչպես հայտնի է «Աշխարհացոյց-ից», գտնվել է ՌԻտի Առանձնակ գավառում⁴⁵:

³⁹ Տես *Մովսես Կաղանկատվացի*, Նշ. աշխ., էջ 340. «ի գիւղն, որ կոչի Վայունիք, ուր և բաղանիք արքունական են»: Այժմ ԼՂՀ Շահումյանի (նախկին Քարվաճառի) շրջանի Ջերմաշուր գյուղը:

⁴⁰ Տես նույն տեղում, էջ 94, 118, 122, 171–172, 182, 184, 187, 194, 196, 269, 293, 294, 304:

⁴¹ Տես նույն տեղում, էջ 121 («Դանիել՝ քահանայն Տրիոյ»), 327, 331 («արարին վնաս Սիսան, Տրոյ և Ամարաս գաւառացն»):

⁴² Տես նույն տեղում, էջ 178, 312: Նաև «Արշակաշէն» (տես նույն տեղում, էջ 212, 331): Պետք է ենթադրել, որ սա նշված գավառանվան իմաստավորված ձևն է, թեև չենք բացառում, որ այն հնուց է գալիս՝ կապված Հայաստանի տարածք շակերի (սակեր) կամ սկյութների ներթափանցման հետ (Ք. ա. 25-րդ դ. սկիզբ): Հմնտ. 25-րդ ծանոթագրությունը:

⁴³ Տես *Մովսես Կաղանկատվացի*, Նշ. աշխ., էջ 10:

⁴⁴ Տես նույն տեղում, էջ 95:

⁴⁵ Տես «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ ...», էջ 33: «ՌԻտի Առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք»: Ա. Հակոբյանը Գիսը տեղադրում է Շակաշենում՝ Կուրակ գետի (այժմ՝ Քյուրակչայ) ստորին ավազանում, ՌԻտի Առանձնակի սահմանից ոչ հեռու (տես «Մեծ Հայքի Արցախ և ՌԻտիք մահանգները ըստ «Աշխարհացոյց-ի» քարտեզ

Ի դեպ, ՈՒտիքի մի խումբ գավառներ հիշատակված են նաև Փավստոս Բուզանդի աշխատության մեջ: Հեղինակի տվյալներով՝ հարևան Ադվանից թագավորությունը, օգտվելով Արշակ Բ դավադիր ձերբակալությունից, գավթել էր «զՈՒտի (իմա՝ ՈՒտի Առանձնակ – Գ. Բ.), զՇակաշեն և զձորն Գարդմանայ (իմա՝ Գարդման – Գ. Բ.) և զԿողթ և այլ, որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք»⁴⁶: Այն հանգամանքը, որ Կողթը հիշատակված է Արցախից դուրս (Բուզանդի երկուն՝ «երկիրն Արձախայ»)՝⁴⁷ խոսում է 4-րդ դարում ՈՒտիքի կազմում այդ գավառի լինելու օգտին⁴⁸:

Հիմք ընդունելով վերը շարադրվածը՝ կարող ենք անել հետևյալ դատողություններն ու եզրահանգումները:

ա) Արցախի և ՈՒտիքի (հավաքական՝ Հայոց արևելից կողմանց, կամ կողմերի) վարչական բաժանումներն սկիզբ են առնում հնագույն ժամանակներից և գրանցված են արդեն Ք. ա. 8-րդ դ. 1-ին կեսին՝ Վանի սեպագիր արձանագրություններում: Դրանց և հայկական վաղ միջնադարյան սկզբնաղբյուրների հաղորդած տվյալների առադրումը ցույց է տալիս, որ ինչպես Արցախի և ՈՒտիքի, այնպես էլ ավելի փոքր վարչատարածքային միավորների՝ գավառների անվանումների վաղմջագույն շերտը ձևավորվել ու զարգացել է միայն ու միայն հայկական միջավայրում (Բերձոր, Հաբանդ, Վայկունիք, կամ Վակունիք, Հարճլանք, Մեծիրանք, Մեծկունք, կամ Մեծկունք, Մուխանք, կամ Մոխանք, Պաձկանք-Պազկանք, Պիանք-Ալիանք, Կողթ, Տրի կամ Տոռի, Աղուէ և այլն):

Այսպիսով՝ տարածաշրջանի վարչական բաժանումը պահպանվել է շուրջ 1600 տարի՝ Ք. ա. 8-րդ դարից (առաջին գրանցումը) մինչև Ք. հ. 8-րդ դար (արաբների կողմից Հայաստանի վերջնական նվաճումը)⁴⁹: Սա ևս

(մասշտաբ 1:1500000): *Ալեքսան Զակոբեան*, Պատմաաշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք): Վիեննա-Երևան, 2009):

⁴⁶ Տես *Փավստոս Բուզանդ*, Նշ. աշխ., էջ 322:

⁴⁷ Տես նույն տեղում, էջ 320:

⁴⁸ Տես *Բ. Հարությունյան*, Հայոց արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ..., էջ 40–41:

⁴⁹ Դա են հավաստում արաբ պատմիչներ Բալազորիի և Իբն ալ Ֆակիհի Հայոց արևելից կողմերի նվաճմանը վերաբերող հատվածներում հիշատակվող գավառանունները՝ Շակաշին (աղավաղված՝ Սիսար)-Շակաշեն, Միսկուան (Ալ Միսկուան)-Մեծկունք, ՈՒդ կամ ՈՒգ-ՈՒտի (Առանձնակ), Միսրիան-Մեծիրանք, Հարջալիան (Մահրաջալիան)-Հարճլանք (Հարջլանք), Տիար-Տ(ե)րի (տես «Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ

վկայում է, որ տարածաշրջանի տեղանունները ձևավորվել են միատարր հայկական միջավայրում:

Արցախի և, մասնավորապես, ՌԻտիքի գավառանունների մի մասն ունի իրանական ծագում (Սիսական-ի Կոտակ, Արանոռոտ, Ռոտ-պայեակ, կամ Ռոտ-պացեան, Գարդման, Շակաշեն, Տուչքատակ, Քուստ-ի Փառնես): Դա հետևանք է ինչպես հնագույն հայ-իրանական առնչությունների, այնպես էլ ավելի ուշ շրջանում (Ք. հ. 1-ին հազարամյակի սկիզբ) իրանական որոշակի քաղաքական ազդեցության: Ընդ որում, առավել հնագույն շերտից առանձնանում է Շակաշենը (իմա՝ «շակ-սակերի բնակության վայր», անտիկ աղբյուրներում՝ Սակասենա, հունարեն՝ Σακασήνη), որը ձևավորվել է Կուրի աջափնյակում՝ Գանձակի շրջանում, Հայաստանի տարածք սակ-շակերի (սկյութների) ներթափանցման հետևանքով⁵⁰: Դրա հետ կարելի է կապել նաև Գարդման (Գարդմանք, Գարդմանաձոր) գավառանունը: Միատարր հայկական միջավայրում եկվոր իրանցի սակերը (շակեր) շատ արագ ձուլվեցին, սակայն նրանց «հետքերը»՝ տեղանունների տեսքով, ընկալվեցին տեղաբնիկների կողմից և հայացվեցին:

Իրանական շերտի մյուս տեղանունները, ըստ էության, Հայաստանում Սասանյան տիրապետության, մասնավորապես՝ մարզպանության, ժամանակաշրջանի արդյունք են, երբ առանձին գավառանուններ պաշտոնական տեղեկագրերում գրանցվել են «պետական» լեզվով՝ պարսկերենով. դրանցից են «Սիսական-ի Կոտակ» (իմա՝ Փոքր Սյունիք), «Ռոտ-պացեան, կամ Ռոտ-պայեակ», Տուչքատակ, Արանոռոտ տեղանունները⁵¹: Այդ երևույթի

դարեր», ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները *Ա. Տեր-Ղևոնդյանի*: Ե., 2005, էջ 274, 499):

⁵⁰ Այդ մասին տես *Ա. Տ. Երևնյան*, Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ռիարտոսի ու Ատրեստանի պայքարը քոչվորների դեմ: «ՊԲՀ»: Ե., 1968, հմ. 2, էջ 94, *նսև՝ Բ. Հ. Հարությունյան*, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ. թ. ա. VII-VI դդ.): Ե., 1998, էջ 31-34:

⁵¹ Ավելի հանգամանորեն տես *Բ. Հ. Հարությունյան*, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիսարևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թվականներին: «Բանբեր Երևանի համալսարանի»: Ե., 1976, հմ. 2 (29), էջ 81-82, *նույնի՝* Հայոց արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ..., էջ 35:

Խորենացու անմիջական ազդեցության ներքո Ստեփաննոս Տարոնեցին (Ասողիկ) ևս օգտագործում է գավառանվան «Փոքր Սյունիք» ձևը (տես *Սյրեփաննոս Տարոնեցի*, Պատմութիւն Տիեզերեկան: Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 65):

ցայտուն օրինակներ են նաև Վասպուրականը, Պարսկահայքի «Այլի, որ կոչի Կոտիճան» գավառանունը, և այլն⁵²: «Միսական-ի Կոտակը» (Միսական Ոստան իրանական կրկնանվամբ) ըստ էության Խորենացու երկում հիշատակված Փոքր Սյունիքի պարզ թարգմանությունն է:

Հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված են տարածաշրջանի տարբեր տեսակի բնակավայրեր՝ քաղաքներ, գյուղաքաղաքներ, ավաններ, գյուղեր, նաև վանքեր, գետեր և լեռներ, պարզապես՝ տեղավայրեր: Ընդ որում, դրանք հիշատակվում են դեռ վաղ միջնադարից՝ հանդիպելով «Ոսկե դարի» այնպիսի պատմիչների երկերում, ինչպիսիք են Պատմահայր Մովսես Խորենացին, Փավստոս Բուզանդը, Ագաթանգեղոսը, Եղիշեն: Հատկանշական է, որ շատ տեղանուններ շարունակում են հիշատակվել հաջորդ հարյուրամյակներում ևս՝ հասնելով մինչև մեր օրերը (լավագույն օրինակը, թերևս, Ամարասն է, տեղական բարբառով՝ Մարաս):

Մեր ուսումնասիրության խնդրո առարկայի տեսակետից հայ միջնադարյան պատմիչների շարքում բացառիկ տեղ ունի Մովսես Կաղանկատվացին՝ իր նշանավոր «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»⁵³ աշխատությամբ: Նրան շարունակող Մովսես Դափսուրանցու շնորհիվ պահպանվել են Արցախի և ՈՒտիքի այլևայլ գավառներում հանդիպող յոթ տասնյակից ավելի տեղանուններ (այս թվից դուրս են այն գավառանունները, որոնց մասին արդեն խոսել ենք): Ընդ որում, «Աղվանից պատմությունը» պահպանել է եզակի հիշատակություններ բազմաթիվ տեղանունների մասին՝ ինչպես խոշոր կամ նշանավոր բնակավայրերի (քաղաքներ, բերդեր կամ հոգևոր կենտրոններ), այնպես էլ ավելի փոքր բնակավայրերի (գյուղեր, ավաններ և այլն): Այս տեսանկյունից առանձնակի մեծ հետաքրքրություն

⁵² Տես «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ ...», էջ 32:

⁵³ Հայոց արևելից կողմերի (Արցախ և ՈՒտիք) «Աղուանք» անվանումն ունի հնագույն պատմություն, և, ինչպես երևում է Խորենացու երկում գրանցված ավանդագրույցից, դարձյալ ձևավորվել է հայկական միջավայրում (բառացիորեն՝ «արգավանդ դաշտի երկիր»): Ավելի ուշ հենց հայերն էլ այն «տարածել» են Կուրի ձախափնյա տարածքի վրա, որը մույնպես սկսել է կոչվել Աղուանք (Աղվանք), կամ Աղվանից երկիր (ավելի հանգամանորեն տես Բ. Հ. Հարությունյան, Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր: Մաս առաջին. «Էթնիկ պատմության հարցեր»: «Վեմ» համահայկական հանդես: Ե., 2011, հմ. 2 (34), էջ 38–42: Մաս երկրորդ. «Քաղաքական պատմության հիմնախնդիրները էթնիկ պատկանելության համատեքստում»: «Վեմ», 2011, թիվ 3 (35)):

են ներկայացնում գյուղանունները, որոնց հիման վրա կարելի է ավելի պարզ պատկերացում կազմել տարածաշրջանի ազգային նկարագրի մասին՝ գոնե վաղ միջնադարից (4-5-րդ դարերից) սկսած:

Ստորև ներկայացնում ենք Կաղանկատվացու երկրում հանդիպող այդ տեղանուններից մի քանիսը՝ Հդերկ (Յդերկ, թերևս նախնական բնագրային «յեդերկ»-ից)⁵⁴, ՈՒռեկան⁵⁵, Դիտական⁵⁶, Դարահոջ (նաև՝ Դարահոճ)⁵⁷, Քարուճ («յօթի տեղի»)՝⁵⁸, Կաղանկատուք (սեռ.՝ Կաղանկատուաց, հեղինակի ծննդավայրը)⁵⁹, Բագնաց գիւղ (ուղիղ ձևը՝ Բագինք)⁶⁰, Արածանք (նաև՝ Արածանս, սեռ.՝ Արածանից)⁶¹, Կաղսետ («առողջական վայր»)՝⁶², Կառնակաշ (տարընթերցում՝ Կառնակալ), Հակարի և Տափատ⁶³, Աղուճն (որտեղ 5-րդ դ. վերջին կամ 6-րդ դ. սկզբում Վաչագան Բ Բարեպաշտի նախածեռնությամբ գումարվեց հայտնի եկեղեցական ժողովը)⁶⁴, Կակու⁶⁵, Վեկերտ⁶⁶, Ռուտակ⁶⁷, Տուերակ⁶⁸, Վայունիք (իմա՝ Վայկունիք)⁶⁹,

⁵⁴ Տես Մովսես Կաղանկատուացի, Նշ. աշխ., էջ 280:

⁵⁵ Տես նույն տեղում, էջ 11–12:

⁵⁶ Տես նույն տեղում, էջ 66–67, 133:

⁵⁷ Տես նույն տեղում, էջ 67, 70, 90:

⁵⁸ Տես նույն տեղում, էջ 72–73, 84:

⁵⁹ Տես նույն տեղում, էջ 90, 132–133, 137 («յանդիման գեղջն Սեծի Կողմանն Կաղանկատուաց, որ է ի նմին յՈՒտի գաւառի յորմէ և ես (ընդգծումը մերն է.– Գ. Բ.) ...»:

⁶⁰ Տես նույն տեղում, էջ 100:

⁶¹ Տես նույն տեղում, էջ 70, 72: Կարծում ենք՝ մեկ այլ տեղում Կաղանկատվացու հիշատակած Արածականն է (տես նույն տեղում, էջ 213):

⁶² Տես նույն տեղում, էջ 120–121 [«ի Մխանց (իմա՝ Մուխանք) տոհմին»]: Անվան վերաբերյալ հմմտ. Կաղ+ան-կատուք, Կաղ+արծի (բրբ.՝ Կղարծէ, այժմ՝ ԼՂՀ Մարտունու շրջանում):

⁶³ Տես նույն տեղում, էջ 327: Կառնակաշ, Հակարի և Տափատ բնակավայրերը հիշատակված են Բաբելի (հեղինակի երկրում՝ Բաբան) հրոսակների կողմից Արցախի մի շարք զավառների ավերման կապակցությամբ՝ որպես «ՌՒռեաց» ավաններ:

⁶⁴ Տես նույն տեղում, էջ 89–90, 304:

⁶⁵ Տես նույն տեղում, էջ 312 (Շակաշենում):

⁶⁶ Տես նույն տեղում, էջ 75:

⁶⁷ Տես նույն տեղում, էջ 51: Գյուղանունը որոշակիորեն իրանական ծագում ունի (արսկ.՝ «rūd» - «գետ»): Ըստ այդմ, հայերեն համարժեքը կլինի *Գեդրիկ*:

⁶⁸ Տես նույն տեղում, էջ 213. «Տուերակու տունն»:

⁶⁹ Տես նույն տեղում, էջ 340:

Դաստակերտ⁷⁰ և այլն: Հետաքրքրական է, որ նշված բնակավայրերի մի զգալի մասն այսօր էլ պահպանվել է: Ընդ որում, եթե մի մասը ժամանակի ընթացքում անբնակ է դարձել, ապա գոնե դրանց տեղադրությունը հայտնի է: Այսպես. Հդերկը (Եդերկ) նույնանուն է Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու կառուցման ավարտն ազդարարող արձանագրությունում (1238 թ.) հիշատակվող Եղ[գ]ընգնիի հետ⁷¹: Գյուղանունը պահպանել է Գանձասարից հյուսիս գտնվող փոքր լեռնապարը՝ Հդեգյան ձևով, ընդամին դրա գագաթին 19-րդ դ. վերջին դեռ պահպանվում էր «Հդեգյան նահատակ» ուխտատեղին⁷²: Մեր կարծիքով՝ Հդերկը ժամանակակից ԼԴՀ Մարտակերտի շրջանի Շահմասուր գյուղի պատմական անվանումն է: Ստույգ հայտնի են ՈՒռեկանի (ուշ միջնադարում՝ Հռռեկ) և Դիտականի (նաև՝ Դյութական) գտնվելու վայրերը: Դրանք երկուսն էլ գյուղատեղիներ են ԼԴՀ Մարտակերտի շրջանի Թալիշ (Թարինջ, նաև՝ Թուրանջ) գյուղի մերձակայքում: Ընդ որում, առ այսօր պահպանվել է ՈՒռեկանում վաղ քրիստոնեական շրջանում կառուցված Գլխովանքը (Հռռեկավանք)⁷³: «Քարուեճը» նույնացվում է ԼԴՀ Մարտունու շրջանի Քարահունջ (Քարահունջ) գյուղի հետ⁷⁴: Վերջինիս մոտ էր գտնվում Վեկերտ (Վեհկերտ) բնակավայրը, որը նույնացվում է ժամանակակից Քերթ գյուղի հետ⁷⁵: Կարծում ենք՝

⁷⁰ Տես նույն տեղում, էջ 333–345:

⁷¹ Տես «Դ-ՀՎ», պրակ V, էջ 38:

⁷² Տես *Մակար եպ. Բարխուդարեանց*, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Ե., 1999, էջ 250: Հմմտ. ռուսական 5-վերստանոց քարտեզի Ժ-9-րդ պլանշետը՝ «Хакеранъ»:

⁷³ Տես *Մակար եպ. Բարխուդարեանց*, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 278–279: Հմմտ. «Դ-ՀՎ», պրակ V, էջ 101–102:

⁷⁴ Տես Բ. Ա. *ՈՒլդուրարյան*, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.): Ե., 1981, էջ 158: Հմմտ. Ս. Թ. *Մկրտչյան*. Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха. Е., 1989, сс. 121–122: Ա. *Յակոբեան*, Նշ. աշխ., էջ 309: Հովհ. *Կարազյոզյանը* Քարուեճ-Քարահունջը բխեցնում է Ռուսա Ա թագավորի լավ հայտնի «Շովինարի արձանագրությունում» հիշվող Քարուիշ(ա) «երկրանունից» (տես Յ. *Կարազեոզեան*, Նշ. աշխ., էջ 155–156): Կաղանկատվացու երկի որոշ ձեռագրական ընդօրինակություններում հանդիպում է «Քարուեճ-ա» տարընթերցումը, որից, իրոք, կարող էր առաջանալ ժամանակակից գյուղանունը (Քարունեճ>Քարահունջ) (տես *Անանուն*, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի [Վաչագանի վեպ]: «Մատենագիրք Հայոց», հ. Գ (Չ դար): Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 98):

⁷⁵ Տես Ա. *Յակոբեան*, Նշ. աշխ., էջ 309: Գյուղանվան քյուրքական ձևը՝ Guzumkänd, որ հայերեն նշանակում է Գառնակերտ, ևս ենթադրել է տալիս, որ այն

Կաղանկատվացու նկարագրությունը հնարավորություն է տալիս Կաղանկատուքը տեղադրելու Արցախի և ՈՒտիքի սահմանագլխին՝ Տրտու-Թարթառ գետի միջին ավազանում և, նույնացնել ժամանակակից Թարթառ (Միր Բաշիր) քաղաքի հետ՝ պատմական Պարտավից արևմուտք⁷⁶: Ենթադրվում է, որ Բագնաց գիւղը (Բագինք) նույնական է Գոլաշտյան (Գյուլիստան) կամ ժամանակակից Ինջա գետի ստորին ավազանում գտնվող երբեմնի հայաբնակ Բեգում-Սարով գյուղի հետ⁷⁷: Արաժանք (Արաժական) բնակավայրը Սարգիս Ջալալյանցի կարծիքով Արցախի Վարանդա գավառի Աշան գյուղն է⁷⁸, որն այժմ էլ գոյություն ունի (ԼՂՀ Մարտունու շրջանում): Լավ հայտնի է նաև Դաստակերտի (այժմ՝ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Դաստակիր, կամ Դաստագյուլ, անբնակ գյուղ) և Վալկունիքի տեղադրությունը: Ի դեպ, վերջինս զարգացած միջնադարում մոտակա ջերմուկներից ստացել էր Ջերմաջուր⁷⁹ անունը, ինչը և շարունակում է կրել առ այսօր (ԼՂՀ Շահումյանի շրջանում):

Մեծաթիվ են նաև տարածաշրջանի քաղաքային բնակավայրերի հիշատակությունները: Կաղանկատվացու երկում հատկապես հաճախակի է հանդիպում 5-րդ դարի վերջին Հայոց արևելից կողմերի վարչաքաղաքական կենտրոնի վերածված Պարտավը (Աղվանից մարզպանի նստավայրը), որը, ինչպես նշել ենք, հիշատակված էր դեռ «Աշխարհացույց»-ում⁸⁰: Պատմիչի վկայությամբ՝ այն կառուցապատել էր Հայոց արևելից կողմերի

ծագում է հայկական տարբերակի հնարավոր թարգմանությունից՝ վերջամասի պահպանմամբ («կերտ» - «Բերք».- Գ. Բ.):

⁷⁶ Տես *Մովսէս Կաղանկարուացի*, Նշ. աշխ., էջ 132–133. «... եհաս զօրն Հողվմայեցոց (իմա՝ բյուզանդացիների.- Գ. Բ.) անթիւ բազմութիւն... և բանակեցան յՈՒտի գաւառի առ հեղեղատովն, որ ի մէջ սահմանացն գեղջն Կաղանկատուաց... Եւ անտի չուեալ բանակեցան առ հեղեղատովն Տրտուայ՝ մօտ ի գիւղն Դիւտական»:

⁷⁷ Տես *Սարգսյան*, Արցախ, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ: Ե., 1996, էջ 9–10:

⁷⁸ Տես *Ս. Ջալալիանց*, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ: Տփղիս, 1858, էջ 339–340:

⁷⁹ Տես «ԴՀՎ», պրակ V, էջ 219. «Ես Կչիկ տվի իմ Ջերմաջրին ջաղացն Սր. Սարգիս»: Արձանագրությունը պահպանվել էր Վալկունիքի զարգացած միջնադարի կենտրոն Ծար (Ձար) գյուղի Մուրբ Սարգիս եկեղեցու պատին:

⁸⁰ *Փավստոս Բուզանդ*, Նշ. աշխ., էջ 322: Հմմտ. Հայոց արևելից կողմերի («Աղվանք») նկարագրության մեջ Մովսէս Կաղանկատվացու հետևյալ նշումը. «Եւ մայրաքաղաք ունի զմեծն Պարտաւ» (տես *Մովսէս Կաղանկարուացի*, Նշ. աշխ., էջ 9):

կառավարիչ Վաչե Բ-ն՝ արքայից արքա Պերոզ Սասանյանի (459-484) հրահանգով և վերանվանել Պերոզապատ⁸¹: Կարճ ժամանակամիջոցում վերածվելով կարևոր վարչական կենտրոնի՝ Պարտավը դարձավ հայ հոգևոր կյանքի խոշոր վայրերից մեկը: Այստեղ հիշատակվում են հայոց Սուրբ Գրիգոր «մեծ» եկեղեցին և Սուրբ Աստվածածին վանքը: Վերջինս կառուցվել էր դեռ 4-րդ դարի 1-ին կեսին (կրկնակը գտնվում էր Երուսաղեմում)⁸²: 6-րդ դ. 2-րդ կեսից Պարտավը շուրջ 2,5 դար եղել է այսպես կոչված Աղվանից կաթողիկոսության նստավայր⁸³: Մյուս քաղաքային բնակավայրերից Մովսես Կաղանկատվացին նշում է Ամարասը («գիտաքաղաք»)⁸⁴, Միհրավանը⁸⁵, Սահառը (Սուհառ)⁸⁶: Տարածաշրջանի հնագույն Խաղխաղ քաղաքը (որպես կանոն նույնացվում է ժամանակակից Ղազախի հետ) հիշատակում է Ագաթանգեղոսը 2-րդ դարի երկրորդ կեսի իրադարձությունների կապակցությամբ՝ որպես Արշակունի արքաների «ձմեռոց»⁸⁷: Նույն բնակավայրը հիշատակում է նաև Եղիշեն՝ Վարդանանց պատերազմի

⁸¹ Տես *Մովսես Կաղանկատվացի*, Նշ. աշխ., էջ 42: Հեղինակը քաղաքն իր գուգահեռ անուններով հիշատակում է նաև այլ տեղերում. էջ 9, 89, 90, 118-119, 132, 135-136, 159, 171, 177, 222, 265 և այլն: Հարկ է նշել, որ Մովսես Կաղանկատվացու երկում հանդիպում է քաղաքի երկրորդ անվանածնը՝ Պերոզ (Պերոժ)-Կավատը, որը կապվում է Պերոզի հաջորդ Կավատ Ա-ի հետ (488-496, 498/499-531) (տես նույն տեղում, էջ 178, 180, 187, 190, 212-213):

⁸² Տես նույն տեղում, էջ 285, 319:

⁸³ Տես նույն տեղում, էջ 342-343:

⁸⁴ Տես նույն տեղում, էջ 35, 39, 54, 71-72, 75, 77: Այս բնակավայրը գոյատևել է մինչև 16-րդ դ.: Ավերակները պահպանվել էին ընդհուպ մինչև 19-րդ դ. վերջը (տես *Մակար Բարխուդարեանց*, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 219, *Շ. Տ. Մկրտչյան*, Նշ. աշխ., էջ 121):

⁸⁵ Տես *Մովսես Կաղանկատվացի*, Նշ. աշխ., էջ 171: Կառուցել է 7-րդ դարում Գարդմանոմ ապաստանած պարսից իշխան Միհրանը: Նույնական է Շամքոր գետի աջակողմյան Ամիրվար վտակի (հնում՝ Գարդման) ափին գտնվող Ամիրվար բնակավայրին, որի ժամանակակից անվանումը մենք կապում ենք Միհրավանի հետ:

⁸⁶ Տես նույն տեղում, էջ 10, 70: Գտնվել է ՈՒՌՏիում («յՈՒՒՏի գաւառ»): Թեև բնակավայրի ստույգ տեղադրությունը հայտնի չէ, սակայն կարծում ենք, որ այս տեղանունը որոշակի կապ ունի Կուրի աջափնյակում բավական տարածված Սարով (Սարավ) գյուղանվան հետ:

⁸⁷ Տես *Ագաթանգեղոս*, Հայոց պատմություն (գրաբար և աշխարհաբար գուգահեռ տեքստերով): Ե., 1993, էջ 30. «... յՈՒՒՏի գաւառի (իմս՝ աշխարհի.- Գ. Բ.) ի Խաղխաղ քաղաքի, ի ձմեռոցս արքայութեանն Հայոց» (Խոսորով Բ արքայի և Անակ Պարթևի հանդիպման նկարագրության մեջ):

առիթով: Ճիշտ է, այստեղ Խաղխաղը նշված է որպես «Աղուանից» արքաների ձմեռոց, սակայն դա պետք է դիտել որպես ավելի ուշ շրջանի ընդմիջարկություն՝ պայմանավորված պարսից արքունիքի կողմից 451 թ. ենթակա Աղվանից թագավորությանը (հետագայում՝ մարգապանություն) Հայոց արևելից կողմերի ամբողջ տարածքի կցմամբ⁸⁸:

Ընդհանրապես, հենց հայկական սկզբնաղբյուրներն են առաջինը հիշատակել տարածաշրջանի խոշոր կենտրոնները: Դրանցից են Շամքորը և Գանձակը: 13-րդ դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին Շամքորի հիմնումը վերագրում է «Աղվանից» կաթողիկոս Վիրոյին (595–625)⁸⁹: Գանձակը, ըստ «Աղվանից աշխարհի պատմության», կառուցվել է 9-րդ դ. 1-ին կեսին՝ արաբական տիրապետության վերջին⁹⁰: Կարճ ժամանակամիջոցում նշված քաղաքները դարձան Հայոց արևելից կողմերի նշանավոր տնտեսական, մշակութային և կրոնական կենտրոններ, ավելին. Շամքորը մաս խոշոր եպիսկոպոսանիստ հոգևոր կենտրոն էր⁹¹:

Ընդ որում, թեև Գանձակ տեղանունն իրանական ծագում ունի (պրս.՝ Gānjā)⁹², սակայն լայնորեն տարածված էր Հայաստանի մի շարք գավառներում, ինչպես, օրինակ, Խաչենագետի աջակողմյան վտակներից մեկը

⁸⁸ Տես *Եղիշե*, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին (գրաբար և աշխարհաբար զուգահեռ տեքստերով): Ե., 1989, էջ 150: Եղիշեին գրեթե նույնությամբ կրկնել է Մովսես Կաղանկատվացին (տես *Մովսէս Կաղանկատվացի*, Նշ. աշխ., էջ 99. «... յայսկոյս Կուրական գետոյն՝ տարածեալ յՈՒԽիացոց գաւառն... հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի, որ ձմերոց էր թագաւորացն Աղուանից...»): «Աղուանից» թագավորներ ասելով պատմիչները մկատի են ունեցել Արցախի հայ «արքայիկներին»՝ Առանշահիկներին:

⁸⁹ Տես *Կիրակոս Գանձակեցի*, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի: Ե., 1961, էջ 195: Շամքորը հիշված է մաս և Նովհաննես Դրասխանակերտցու երկում՝ կապված Սմբատ Ա Բագրատունու (890–914) գործունեության հետ (տես *Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի*, Հայոց պատմություն (գրաբար և աշխարհաբար զուգահեռ տեքստերով): Ե., 1996, էջ 164):

⁹⁰ Տես *Մովսէս Կաղանկատվացի*, Նշ. աշխ., էջ 331:

⁹¹ Տես *Կիրակոս Գանձակեցի*, Նշ. աշխ., էջ 153. «արքեպիսկոպոս Յովհաննես Տուեցոյ քաղաքին Շամքորոյ...»: Հմմտ. *Միսիթար Գոշի* «Աղվանից պատմության» հավելագրությունում (կից նշանավոր Դատաստանագրքին). «Ստեփաննոս եպիսկոպոս Կողբա գաւառին եւ քաղաքին Շամքորոյ» (տես *Մովսէս Կաղանկատվացի*, Նշ. աշխ., էջ 351): Միջնադարյան Շամքորի և Գանձակի մասին ավելի հանգամանորեն տես *Ս. Կարապետյան*, Հյուսիսային Արցախ: Ե., 2004, էջ 23–29, 505–507:

⁹² Տես *Հր. Աճառյան*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1: Ե., 1971, էջ 517:

(Գանձասարից դեպի հարավ-արևմուտք)⁹³, պատմական Գեղարքունիքի (հնագույն Գանձաղանտառ, այժմ՝ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գանձակ գյուղը): Գանձակ անունով գյուղեր էին հանդիպում նաև Վանա լճի շրջակա որոշ գավառներում (Արճեշ, Արծկե, Ուշտունիք-Գավաշ):

Հայ պատմիչները «չեն մոռացել» հիշատակություններ թողնել նաև Տիգրան Բ Մեծ (Ք. ա. 95–55 թթ.) արքայից արքայի կողմից տարածաշրջանում կառուցված Տիգրանակերտ բնակավայրերի մասին: Դրանցից մեկը, որը գտնվում էր Խաչենագետի միջին ավազանում՝ ժամանակակից Աղդամից շուրջ 7,5 կմ դեպի հյուսիս, որպես ավան հիշատակում է Սեբեոսը 7-րդ դ. պարսկա-բյուզանդական պատերազմների կապակցությամբ⁹⁴: Ի դեպ, նույն բնակավայրը հանդիպում է նաև Մովսես Կաղանկատվացու աշխատությունում՝ արդեն բարբառային Տկռակերտ ձևով⁹⁵: Նույն հեղինակը հիշատակում է ևս մի Տիգրանակերտ, այս անգամ՝ արդեն ՌԻտիքի տարածքում (Գարդման)՝ «միս Տիգրանակերտ» անունով⁹⁶: Նորագույն ուսումնա-

⁹³ Տես ռուսական 5-վերստանոց քարտեզի Ժ-9-րդ պլանշետը:

⁹⁴ Տես «Պատմութիւն Սեբեոսի», աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի: Ե., 1979, էջ 125: Բնակավայրի հազվագյուտ հիշատակում կա Խաչենի Կոշիկ անապատի մեծ եկեղեցու ավերակներում հայտնաբերված մի քարաբեկորի վրա (եմթաղրաբար՝ 13–14-րդ դդ.). «Ես Ակոր երկրէն... [Տ]իգրանակերտու...» («Դ-ՀՎ», պրակ V, էջ 30): Կան տվյալներ, որ անգամ 20-րդ դարում պահպանվել էին հայերի շրջանում Թգրանակերտ, իսկ աղբրեջանցիների միջավայրում՝ Թառնակերտ անվանումները (տես նույն տեղում, էջ 135):

⁹⁵ Տես Մովսես Կաղանկատվացի, Նշ. աշխ., էջ 300. «Պետրոս՝ Տկռակերտոյ վանական»: Ի դեպ, առանձին ձեռագրերում հանդիպում են Տգռակերտ-ոյ (Տգռնակերտ-ոյ) և Տկռնակերտ-ոյ տարբերակները (տես նույն տեղում): Տիգրանակերտի հնավայրում (նոր ժամանակներում այն հնչում էր Թառնագյուտ-Թառնատոտ) 2005 թվականից սկսած ընթանում են լայնամասշտաբ պեղումներ հնագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր Համլետ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ (այդ մասին տես՝ Հ. Հակոբյան, Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի պեղումների մախնական արդյունքները: «Երևանի «Հրայր Աճառյան համալսարան». գիտահետազոտական աշխատանքի ուղեծրում», դասախոսի գիտական զեկուցումների ժողովածու՝ մվիրված համալսարանի 15-ամյակին: Ե., 2007, էջ 107–112, Հ. Պետրոսյան, Հ. Հակոբյան, Ժ. Խաչատրյան, Ա. Փիլիպոսյան, Վ. Սաֆարյան, Լ. Կիրակոսյան, Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները: «Հին Հայաստանի մշակույթը», XIV, Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի: Ե., 2008, էջ 187–199):

⁹⁶ Տես «Պատմութիւն Սեբեոսի», էջ 125:

սիրությունների համաձայն՝ այն գտնվում էր Շամքոր գետի միջին ավազանում՝ լքյալ Բարսում գյուղից շուրջ 1 կմ դեպի հարավ, և մինչև 1988 թ. տեղի հայերի կողմից հայտնի էր «Տկռուկ» անունով⁹⁷:

**ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԶԱՐԳԱՅԱԾ ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՉԱՆԻ ՍԿԶԲՆԱԳԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ**

Անփոխարինելի են հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները Հայոց արևելից կողմերի բերդերի և վանական համալիրների վերաբերյալ : Գաղտնիք չէ, որ լեռնային, անտառախիտ տարածք ունեցող Արցախն ու Գարդմանը կարևոր դեր ունեին Հայոց Միջնաշխարհի պաշտպանության գործում: Ուստի պատահական չեն պաշտպանական կառույցների այն մեծ թվով հիշատակումները, որ հանդիպում են հայկական (մասնաշաղկապ) սկզբնաղբյուրներում: Ընդ որում, պատմիչների տվյալները նկատելիորեն լրացնում են հայերեն վիմագիր արձանագրությունների հաղորդումները: Դրանում, անշուշտ, որոշակի դեր ունի նաև այն հանգամանքը, որ զարգացած ավատատիրության շրջանում բերդերը, որպես կանոն, եղել են վարչական կենտրոններ և ավելի հաճախ են գրանցվել սկզբնաղբյուրներում: Ստորև ընթերցողի ուշադրության ենք ներկայացնում նշված երկրամասերի տարածքում 7–16-րդ դդ. աղբյուրներում հանդիպող բերդանունները⁹⁸: Դրանք նպատակահարմար ենք համարել խմբավորելու ըստ զարգացած ավատատիրության ժամանակաշրջանում Արցախի և հյուսիսարևմտյան Ուտիքի տարածքներում ձևավորված հետևյալ 3 խոշոր իշխանությունների՝ 1) Փռախոս-Գարդման (ներառյալ՝ Կողթը), 2) Խաչեն (Վե-

⁹⁷ Տես *Ս. Կարապետյան*, Հյուսիսային Արցախ, էջ 474:

⁹⁸ Օգտվել ենք հետևյալ սկզբնաղբյուրներից. *Մովսես Կաղանկարյանցի*, Նշաշխ., էջ 157, 172, 297, 325, 327, 340, 345, 351–355 (մասնաշաղկապ «Գատատանագրքի» վերջում գտնվող հիշատակագրությունը, որը վերցրել ենք Կաղանկարյանցի գրքից), *Թովմա Արծրունի* և *Անանուն*, Պատմության Արծրունյաց տան (գրաբար և աշխարհաբար զուգահեռ տեքստերով): Ե., 1985, էջ 278, 290, «Սամուելի Անեցոյ Հուարմունքի զրոց պատմագրաց»: Վարդաշապատ-Սբ. Էջմիածին, 1893, էջ 117, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 655, 156, 163, 194, 243, 267, 269, 313, 322, 359, «Հաւարումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ» (Վենետիկում 1862 թ. հրատարակված երկի վերատպությունը): Ե., 2001, էջ 105, 140, 142–143, 146, *Ս. Քամայան*, «Աղվանից աշխարհի» Թաղէ կամ Խորթա վանքի կալվածքների վերաբերյալ մի դարավա-կալվածագիր: «Կովկաս և Բյուզանդիա», պրակ 2: Ե., 1980, էջ 153–154: «Գ-ՀՎ», պրակ V, էջ 121, 129–130, 198–200, 216, 221–222, 225:

րին, կամ Ճարա երկիր, Ներքին, կամ Բուն Խաչեն)⁹⁹, 3) Դիզակ (Հարավային Արցախ)¹⁰⁰.

I. Փառիսու-Գարդման (17–18-րդ դդ.՝ Չակամա երկիր). 1) Գետաբակք (Գետաբակս)¹⁰¹, 2) Մածնաբերդ (Մլզնաբերդ), 3) Չարեք («ողեակն Չարեք») ¹⁰², 4) Գարդման¹⁰³, 5) Մայրեաց ջուրք, 6) Շամիրամի բերդ, 7) Շօք («ՉՇօք»), 8) Շաղուաղ (Շաշուաղ), 9) Վարդանաշատ¹⁰⁴:

II. Խաչեն (Միջնարցախ). 1) Չարաբերդ, կամ Ճարաբերդ (Ջրաբերդ), 2) Ականա, 3) Կարկառ, 4) Հանդաբերդ (Դաշտաբերդ)¹⁰⁵, 5) Խաչենի բերդ, կամ Խոխանաբերդ¹⁰⁶, 6) Դեղն, 7) Ծիրանաքար, 8) Հաթերք, 9) Հավախա-

⁹⁹ Մեր կարծիքով՝ Խաչենի հիմքում Մ. Կաղանկատվացու երկուն հանդիպող Միջնարցախ վարչամիավորն է (տես *Մովսես Կաղանկապուռացի*, Նշ. աշխ., էջ 234. «Միջնարցախն գառառ»):

¹⁰⁰ Դիզակ գավառանունը կապված է Հարավային Արցախի Դիզափայտ լեռնագագաթի հետ (2480 մ), որի մասին առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք Կաղանկատվացու երկուն (էջ 119): Դիզակը հիշատակված է նշանավոր Գտշավանք մենաստանի վերակառուցման վերաբերյալ 1248 թ. արձանագրությունում՝ «Դիզակս Բեյուկան իր կերովն» բառակապակցության մեջ (տես «ԴՀՎ», պրակ V, էջ 183): Հմմտ. «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակություն Հայկ Պէպերեանի: Փարիզ, 1960, էջ 11. «Դիզափայտն Դիզայ է եւ Վարանդայ (ընդգծումը մերն է.՝ Գ. Բ.):

¹⁰¹ Կիրակոս Գանձակեցին Գետաբակքը հիշատակում է 7-րդ դարի դեպքերի կապակցությամբ, երբ այնտեղ, խուսափելով Եզր կաթողիկոսի հալածանքներից, հաստատվել էր նշանավոր եկեղեցական գործիչ, աստվածաբան Հովհան Մայրավանեցին (տես *Կիրակոս Գանձակեցի*, Նշ. աշխ., էջ 243):

¹⁰² Տես *Մովսես Կաղանկապուռացի*, Նշ. աշխ., էջ 355 (Մխիթար Գոշի հիշատակագրությունը):

¹⁰³ Ջարգացած միջնադարում՝ Քարթման կամ Քարթմանիկ (տես «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 12): Ըստ Մ. Կաղանկատվացու, կառուցել է Վարդան Միրանյանը (տես *Մովսես Կաղանկապուռացի*, Նշ. աշխ., էջ 172): 19-րդ դ. նույնացվում էր Ամրվար գյուղի հետ:

¹⁰⁴ Մեր կարծիքով՝ Սլավյանկա կամ Վարդանապատ գյուղն է (այժմ՝ հարևան հանրապետության արևմտյան սահմանագլխին) (տես *Ե. Լալայան*, Երկեր, հ. 2: Ե., 1988, էջ 326):

¹⁰⁵ Դոփյանների 1581 թ. և 1596 թ. կալվածագրերում (սիկե, դարալա) Վերին Խաչենի (Ծարա երկիր) բերդերի շարքում Հանդաբերդի փոխարեն նշված է Դաշտաբերդը (նաև՝ «բերք Դաշտայ»), ինչը նույն տեղանվան իմաստավորումն է («դաշտ»=«հանդ») (տես *Ս. Քանայան*, Նշ. աշխ., էջ 153–154):

¹⁰⁶ Առաջին ձևով ամրոցը հիշվում է Կաղանկատվացու երկուն (էջ 340): Մյուս

ղաց (Հավքախաղաց), 10) Հակառակաբերդ, 11) Բերդակուր (Բերդակ), կամ Կաթողիկոսի քար¹⁰⁷, 12) Հերքան բերդ (Հերգ)¹⁰⁸, 13) Շիկաքար (Քարագլուխ), 14) Չիջաբերդ, 15) Բերդաքար:

III. Դիզակ (Հարավային Արցախ). 1) Քթիշ (Գտչաբերդ (Տողաբերդ)), 2) Գորուզ(ու) բերդ:

Տվյալ ցուցակում (26 տեղանուն) ընդգրկված են Արցախի և Գարդմանի առավել խոշոր իշխանանիստ բերդերը: Իրականում դրանց թիվն անհամեմատ ավելի մեծ էր, և, Ս. Սարգսյանի տվյալներով, հասել է նվազագույնը յոթ տասնյակի: Համեմատության համար նշենք, որ Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, որը տարածքով առնվազն 3 անգամ գերազանցում էր Արցախն ու Գարդման-Փառշխոսը միասին վերցրած, իր անկման նախօրյակին (1021 թ.) ուներ ընդամենը 72 բերդ¹⁰⁹: Ընդ որում, չի կարելի մոռանալ, որ հզոր միջնաբերդեր են ունեցել նաև տարածաշրջանի խոշոր քաղաքային բնակավայրերը՝ Շամքորը, Պարտավը, Գանձակը,

հեղինակներն այն գիտեն արդեն Խոխանաբերդ անվանումով (տես *Կիրակոս Գանձակեցի*, Նշ. աշխ., էջ 270. «Խօխանաբերդ», էջ 313. «Խոխախանաբերդ»): Մխիթար Գոշի երկում հանդիպում է «Խառախան բերդ» ձևով (որտեղից էլ «Խօխանաբերդ» (տես *Մովսէս Կաղանկապուտացի*, Նշ. աշխ., էջ 354): ՌՆշագրավ է, որ Կիրակոս Գանձակեցին այս բերդանունը բխեցնում է պարսկերենից («ըստ բարբառոյն պարսից») (տես *Կիրակոս Գանձակեցի*, Նշ. աշխ., էջ 268): Հովհ. Կարազոյգյանի ստուգաբանությամբ, Խոխանաբերդ տեղանունը կապված է վանյան սեպագրերում հիշվող «ՌԻխունե» երկրանվան հետ (տես *Յ. Կարազինգեան*, Նշ. աշխ., էջ 138–139):

¹⁰⁷ Բերդակուրը, որի ավերակները պահպանվել են Տրտու–Թարթառ գետի աջ ափին՝ Տոնաշեն գյուղի դիմաց (այժմ՝ ԼԳՀ Մարտակերտի շրջանում), եղել է «Աղվանից» կաթողիկոսների ամառանոցը («հովոցաց տեղիք»), որը Հովհաննես Գ կաթողիկոսը (799–824) դարձրեց կաթողիկոսանիստ (տես *Մովսէս Կաղանկապուտացի*, Նշ. աշխ., էջ 345): Այստեղից էլ բերդի երկրորդ անվանումը, որը հանդիպում ենք Մխիթար Գոշի հավելագրությունում (տես նույն տեղում, էջ 351, 353): Ժողովուրդն այն կոչում է «Կթղուկոսարան» (տես *Մակար Կապ. Բարխուդարեանց*, Աղուանից երկիր են դրացիք, էջ 276):

¹⁰⁸ Հերգ, կամ Հերգա, գավառի կենտրոնն էր: Ըստ 1417 թ. գրված մի Ավետարանի հիշատակարանի՝ այն ընդգրկել է ԼԳՀ Շահումյանի շրջանը, որն այժմ բռնազավթել է ադրբեջանական բանակը (տես «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին (1401–1450): Ե., 1955, էջ 205): Ըստ այդմ, բերդանունը որոշակի կապ ունի հայկական Էրբաջ (Էրբեջ) գյուղանվան հետ:

¹⁰⁹ Տես *Մայրթէս Ռիշապեցի*, Ժամանակագրություն (գրաբար և աշխարհաբար զուգահեռ տեքստերով): Ե., 1991, էջ 56: Հմմտ. «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Հ. Յակոբոս վ. Տաշեան Մխիթարեան ուխտէն: Վիեննա, 1895, էջ 100:

Փառհաստը, Տիգրանակերտը¹¹⁰: Ավելի փոքր բերդակներն ու պաշտպանական բնույթի այլ կառույցներ, որոնց մասին հիշատակություններ չկան, այսօր էլ հանդիպում են Արցախի և ընդհանրապես Հայոց արևելից կողմերի ամբողջ տարածքում¹¹¹: Սակայն նույնիսկ նշված սահմանափակ թվով անվանումները՝ իրենց ինքնատիպությամբ և անկրկնելիությամբ հանդերձ, լիովին ներգրվում են Հայաստանի տեղանունության համակարգում՝ որպես դրա անքակտելի մասը: Այսպիսի տեղանուններ կարող էին ձևավորվել միայն ու միայն հայաբնակ և հայալեզու միջավայրում:

Հայկական բնակավայրերի շարքում իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցնում հոգևոր հաստատությունները: Եթե հեթանոսական ժամանակաշրջանից մեզ քիչ բան է հասել, ապա նույնը չի կարելի ասել քրիստոնեական սրբավայրերի մասին (վանքեր, մենաստաններ): Հայկական մատենագրության էջերում դրանք պատկառելի թիվ են կազմում: Այս շարքում ևս Արցախն ու ՌԻտիքը գրավում են իրենց պատվավոր տեղը: Հայաստանում քրիստոնեության տարածման հենց սկզբից Հայոց արևելից կողմերում ստեղծվել են նոր ուսմունքի առաջին սրբավայրերն ու աղոթատեղիները: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Մովսես Կաղանկատվացու երկը, որտեղ նկարագրված են 1-ին–2-րդ դդ. Սուրբ Թադևոս առաքյալի աշակերտ Սուրբ Եղիշեի (Եղիշե Առաքյալ) քարոզչական գործունեությունը և ՌԻտիքի Հոմենք վայրում նահատակությունը¹¹²: Հենց Սուրբ Եղիշեի անվան հետ էլ կապված է տարածաշրջանում առաջին եկեղեցիների ու վանքերի հիմնարկությունը:

Քրիստոնեական սրբավայրերի կառուցումը շարունակվեց նաև հետա-

¹¹⁰ Տես Մ. Կարասպետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում: Ե., 1999, էջ 217–221, *նույնի*՝ Հյուսիսային Արցախ, էջ 34, 127–128, 509:

¹¹¹ Պաշտպանական կառույցների հարուստ ցանցով աչքի է ընկել նաև հարևան Սյունիքը: Ստեփանոս Օրբելյանի տվյալներով նրա միայն հարավային հատվածը կազմող (ըստ Բ. Հարությունյանի հաշվարկների՝ շուրջ 5500 կմ²) Բաղաց, կամ Կապանի, թագավորությունը 11-րդ դ. սկզբին ուներ 43 բերդ ու ամրոց (12-ը՝ նշանավոր) (տես Սյրեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն մահանգին Սիսական: Թիֆլիս, 1910, էջ 335 [հմմտ. Ղ. Ալիշան, Սիսական: Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի: Վենետիկ-Սբ. Ղազար, 1893, էջ 274 (Երևանում 2009 թ. լուսապատճենված վերահրատարակություն)): Իսկ աշխարհացույցյան Սյունիքում (ըստ Մ. Երեմյանի՝ ավելի քան 15000 կմ²) Օրբելյանը հիշատակում է 24 խոշոր բերդ (տես Սյրեփաննոս Օրբելյան, Նշ. աշխ., էջ 13–14):

¹¹² Տես Մովսես Կաղանկատուացի, Նշ. աշխ., էջ 11:

գալում և հատկապես լայն թափ ստացավ 4-րդ դ. սկզբին՝ Մեծ Հայքում քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոն հռչակումից հետո: Տրդատ Գ Մեծի թագավորության (298–330) առաջին տարիներին Արցախի և ՌՒտիքի տարածքում գոյություն ուներ վանքերի և մենաստանների բավական խիտ ցանց¹¹³ (ի դեպ, նույնն էր ամբողջ Հայոց թագավորությունում): Սա արձանագրված է մի կարևոր և եզակի փաստաթղթում, որը 6-րդ դ. վերջին կազմել է հայ նշանավոր ճանապարհորդ Անաստաս վարդապետը: Դա Հայոց արքայի և նախարարների ջանքերով Երուսաղեմում կառուցված թվով 70 հայկական վանքերի կրկնակների ընդհանուր ցուցակն է¹¹⁴: Կաղանկատվացին, դրանցից քաղվածաբար դուրս բերելով, իր գործում զետեղել է Արցախի և ՌՒտիքի 10 վանքեր, որոնցից երեքի անվանումները ժամանակի ընթացքում մոռացվել էին¹¹⁵: Անվանապես հիշվում են հետևյալ սրբավայրերը (փակագծերում տրված են Անաստաս վարդապետի ցուցակում հանդիպող անվանումները). Պանդավանք (Սուրբ Կարապետ)¹¹⁶, Սրվովանք («Սըժայ վանք»), Պարտավի Սուրբ Աստվածածին («Բատին վանք»), Կաղանկատվաց վանք («Կաղանդուաց վանք»), Արցախի Սուրբ Աստվածածին («Արցախայ վանք»), Առավելնից վանք, Ամարասի Սուրբ

¹¹³ Պ. Չորանյան, *Անաստաս վարդապետի Հերասյոյսեցու* «Վասն վանորեից, որ յԵրուսաղէմ» երկը և նրա պատմական նշանակությունը: «Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը», Ե., 2000, էջ 347–355, *նույնի*՝ Անաստաս վարդապետի կազմած Երուսաղեմի հայկական վանքերի Ցուցակի ժամանակի հարցի շուրջ: «Պատմաբանասիրական հանդես», 2001, թիվ 1:

¹¹⁴ Տես Ղ. Ալիշան, Հայապատում, մասն Բ: Վենետիկ, 1901, էջ 227–229 («Անաստաս վարդապետի վասն վանորեից Հայոց»):

¹¹⁵ Տես Մովսէս Կաղանկատուացի, Նշ. աշխ., էջ 285–286: Հեղինակի երկում այդ գլուխը (ԾԲ, հատոր Բ) ունի հետևյալ խորագիրը. «Անուանք վանորայիցն, որ յԵրուսաղէմ են շինեալ յԱղուանից անուն (իմա՝ Հայոց արևելից կողմերի.– Գ. Բ.), զոր ի թղթոց երանելոյն Անաստասայ առ Վահան Մամիկոնեան առեալ ուսաք, այս են»: Որոշ ընդօրինակություններում որպես պատվիրատու նշվում է «բարեպաշտ» իշխան Համազասպ Կամսարական Պահլավունին (այդ մասին տես Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ., հ. Ա: Ե., 1959, էջ 825/826–827/828):

¹¹⁶ Ամենայն հավանականությամբ՝ սա Հյուսիսային Արցախի նշանավոր Գետաշեն ավանից դեպի արևմուտք վեր բարձրացող համանուն լեռան գագաթին գտնվող Սուրբ Պանդապետնի (Պանդալիոն, Պանտելեյմոն) մատուռն է: Ի դեպ, Վաչագան Բարեպաշտն իր «արքունի» Դյուտական ավանում ևս կառուցել էր Սուրբ Պանդապետնի (Պանտապետն) անունը կրող մատուռը (տես Մովսէս Կաղանկատուացի, Նշ. աշխ., էջ 66–67):

Գրիգոր («Սուրբ Գրիգոր Ամարասայ վանքն»): Կարծում ենք՝ այս ցանկը մեկնաբանությունների կարիք չունի: Այստեղ գրանցված են տարածաշրջանի ինչպես առավել հնագույն հայկական սրբավայրերը, այնպես էլ պարզորոշ երևում է այն էթնիկական միջավայրը, որտեղ դրանք գործել են:

Արցախի և ՌՒՖիքի հայոց վանքերի աշխարհագրության համար բացառիկ կարևորություն ունեն մի շարք եկեղեցական ժողովների նյութերը՝ վանքերի կամ միաբանությունների անվանումների մանրամասն նշումով: Այս առումով հատկապես արժեքավոր են մեր կողմից արդեն հիշատակված Պարտավի 713 թ.¹¹⁷, ինչպես նաև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Անանիա Ա Մոկացու նախաձեռնությամբ 949 թ. հրավիրված Արդախի¹¹⁸ (Աթախ), կամ Խաչենի, ժողովների տեղեկությունները: Երկու փաստաթղթերում ընդհանուր առմամբ հիշված են ավելի քան 20 եպիսկոպոսանիստ վանքեր կամ վանական միաբանություններ, որոնց շարքում կրկին հանդիպում են Արցախ-ՌՒՖիքի առավել նշանավոր և հնագույն հայոց սրբավայրերը: Ստորև ներկայացնում ենք այդ ցանկը. 1) Աթախ¹¹⁹, 2) Աղածոբա վանք, 3) Ամարաս, 4) Այծաքարու վանք, 5) Գանձասարի («Գանձասարու») ¹²⁰ վանք, 6) Գարդման, 7) Գտավանք (=Գտչավանք), 8) Խանդին վանք (=Խաղարի վանք, կամ Խաթրավանք), 9) Խանդոնկան վանք, 10) Խաչինավանք, 11) Կաղանկատվաց վանք, 12) Կատարո վանք¹²¹, 13) Կո-

¹¹⁷ Տես նույն տեղում, էջ 303:

¹¹⁸ «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տան Աղուանից...» (տես Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ: Սբ. Էջմիածին, 1998, էջ 103–104): Մոկացու ցանկից դուրս ենք թողել Նորավանքը և Մաքենիսը («Մաքենոցաց», եպիսկոպոսանիստ), որոնք գտնվում էին Սյունիքի Սողբ գավառի տարածքում:

¹¹⁹ Կոչվել է նաև Արդախ (տես *Սրեփաննոս Օրբելեան*, Նշ. աշխ., էջ 278): Լրացուցիչ այլ տվյալներից (Մխիթար Գոշ) պարզվում է, որ Արդախ-Աթախ է կոչվել Խաչենագետի վերին ավազանի գավառակներից մեկը (Խոխանաբերդից արևմուտք): Ի դեպ, չենք բացառում, որ Անաստաս վարդապետի հայոց վանքերի ցուցակում հիշվող Արցախի (թերևս՝ Արդախի) Սուրբ Աստվածածինն է:

¹²⁰ Գանձասարի հռչակավոր վանքի առաջին հիշատակությունը հանդիպում է Անանիա Մոկացու թղթերում (տես Գ. Տեր-Մկրտչյան, Նշ. աշխ., էջ 103): Գանձասարը հիշատակում են նաև Կիրակոս Գանձակեցին (տես *Կիրակոս Գանձակեցի*, Նշ. աշխ., էջ 263–270, 392), Մխիթար Գոշը (տես *Մովսէս Կաղանկատուացի*, Նշ. աշխ., էջ 355):

¹²¹ Մ. Կաղանկատվացին այս վանքը հիշում է մեկ առիթով ևս՝ Դիզափայտի լե-

վախեղորի վանք¹²², 14) Հոշո (Հաշուա)¹²³, 15) Հովսեփավանք (Հուսեփավանք), 16) Մեծկուենից (վանք), 17) Ներսմերիի, կամ Ներսմիիրա, վանք (Ջրվշտիկ)¹²⁴, 18) Շիկաքարի վանք, 19) Ոսկեվանք, 20) Ողջագուրա («Յողջագուրաց») Սուրբ Անանիանք (միաբանություն), 21) Սենեքերիմի դումն (Անանիա Մոկացու Թղթում՝ «Մամուլ երեց՝ Սենեքերիմա դրան քահանայ»), 22) Տկուակերտի (իմա՝ Տիգրանակերտի) վանք, 23) Փառիսաս վանք:

Կաղանկատվացու երկում բազմիցս հիշատակված է Արցախի հնագույն հայկական վանքերից ևս մեկը՝ Գլխովանքը (Հոռեկավանք): Մեծկուենքի ՌՌռեկան գյուղի մոտ գտնվող այս սրբավայրի անվանումը նույնպես սերտորեն առնչվում է Սուրբ Եղիշե Առաքյալի հետ¹²⁵: Այլ առիթներով հեղինակը հիշատակում է Մոմհարայք («Մոմհարեից երեց»), Հովհաննավանք («Յովհաննավանք»), Քարմեղիմա անապատ մենաստանները¹²⁶, Տաղձանք «եպիսկոպոսանոցը» (իմա՝ եպիսկոպոսանիստ, Մեծ Կողմանքում), Բերդովանքը (Շամքորում)¹²⁷: Կաղանկատվացու հավելագրողները 9-րդ դ. իրադարձությունների առիթով հիշատակում են նաև հռչակավոր Դաղիվանքը (Խութավանք)¹²⁸:

Հայկական գրավոր սկզբնաղբյուրներում հիշատակված են նաև Հա-

ռան հետ միասին (տես *Մովսէս Կաղանկատուացի*, Նշ. աշխ., էջ 119), որի գազաթին է գտնվում սրբավայրը և առ այսօր ուխտատեղի է արցախցի հայերի համար:

¹²² Գտնվել է Գարդման գավառում՝ Ջակամ գետի ակունքների մոտ: Ներկայումս Աղբրեջանին բռնակցված Գետաբակի (թրք.՝ Gədəbəy) շրջանի կազմում է և թյուրքաչվորների կողմից ուղղակի թարգմանվել է՝ վերածվելով *Inəkboğarı*-ի: Տես նաև *Ս. Կարսպեպոյան*, Հյուսիսային Արցախ, էջ 85:

¹²³ Հաշուա (Հոշո) եպիսկոպոսը հիշվում է նաև Վաչագան Բարեպաշտի կողմից հրավիրված Աղվենի («Աղուեն») ժողովի մասնակիցների շարքում (տես *Մովսէս Կաղանկատուացի*, Նշ. աշխ., էջ 89–90):

¹²⁴ Տես *Մովսէս Կաղանկատուացի*, Նշ. աշխ., էջ 12: Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է՝ «Միիր-Ներսեհեայ վանքն որ է Ջրվշտիկ» (տես *Սրեփաննոս Օրբելյան*, Նշ. աշխ., էջ 159):

¹²⁵ Տես *Մովսէս Կաղանկատուացի*, Նշ. աշխ., էջ 208, 212, 218, 234, 237: Վանքի անունը կապված է ՌՌռեկանի Ստեփաննոս քահանայի կողմից առաքյալի գլուխն այստեղ տեղափոխելու հետ (տես նույն տեղում, էջ 12):

¹²⁶ Տես նույն տեղում, էջ 121:

¹²⁷ Տես նույն տեղում, էջ 314:

¹²⁸ Տես նույն տեղում, էջ 340. «ի Խորածորն, որ կոչի Դաղոյի վանք»:

վապատուկ («Հավուց պտուկ»)՝¹²⁹, Կոշիկ անապատ¹³⁰, Մեծիրանից (Մեծա-րանց) Սուրբ Հակոբ¹³¹, Խամշիվանք¹³², Ծաղկոց Սուրբ Աստվածածին (Գառնակերո վանք՝ Գարդմանի Գառնակեր գյուղի մերձակայքում)¹³³, Չարեք վանք¹³⁴, Մածնաբերդի վանք (Մալագնաբերդ, Մլգնաբերդ և Սուրբ Սարգիս)¹³⁵ սրբավայրերը: Իրականում Արցախի և Գարդման-Փառիսոսի (Չակամա երկիր) հայկական վանքերի ու մյուս սրբավայրերի թիվը հաս-նում էր հարյուրների, և դրանք ընդհուպ մինչև ուշ միջնադար ապրել են աշխույժ կյանքով՝ լինելով հայ մշակույթի և կրթության կարևորագույն կենտրոններ:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ՎԻՄԱԳԻՐ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ

Վանական համալիրների եկեղեցիների պատերին թողնված վիմագիր արձանագրությունները բացառիկ տեղեկություններ են պարունակում պատմական աշխարհագրություն, և, հատկապես՝ տեղանվանագիտույթ-յուն ուսումնասիրողի համար: Այստեղ հանդիպում են տարածաշրջանի մանրատեղանունների (միկրոտոպոնիմներ) մասին այնպիսի կարևոր տե-ղեկություններ, որոնք չկան պատմիչների երկերում: Մենք առանձնացրել ենք Արցախի առավել նշանավոր երկու վանքերի՝ Գանձասարի և Դաղի-վանքի (Խութավանք) վիմագիր հիշատակարաններում գրանցված տեղա-նունները (բնակավայրերի՝ գերազանցապես գյուղերի, կավվածքների և

¹²⁹ «Դ-ՀՎ», պրակ V, էջ 33 (XII դ.):

¹³⁰ Տես նույն տեղում, էջ 28, 30 (XIII դ.):

¹³¹ Տես նույն տեղում, էջ 12–17 (IX–XIII դդ.):

¹³² Տես *Կիրակոս Գանձակեցի*, Նշ. աշխ., էջ 182, 201, 278, 290, 292: Հմմտ. *Մովսես Կաղանկատյանցի*, Նշ. աշխ., էջ 351 (Գոշի հիշատակագրությունը): XIII–XIV դդ. եղել է «Աղվանից» կաթողիկոսության կենտրոնը:

¹³³ Տես «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ (1451–1480 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան: Ե., 1958, էջ 244, 272: Հմմտ. *Ս. Կարապետյան*, Հյուսիսային Արցախ, էջ 480:

¹³⁴ Տես *Առաքել Դարիժեցի*, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանկարյանի: Ե., 1990, էջ 103: Գտնվում էր Շամքոր գետի վերին ավազանում:

¹³⁵ Տես *Ս. Կարապետյան*, Հյուսիսային Արցախ, էջ 241 [Գանձակի Հարց-հանկիս(տ) գյուղի մոտ Հյուսիսային Արցախի Արթինաջուր (թրք.՝ Դոշլարաչայ) գետի ձախակողմյան Գետիշեն վտակի ափին]:

հանդամասերի անվանումներ, գետանուններ, լեռնանուններ և այլն), որոնց ընդհանուր թիվը հասնում է ութ տասնյակի: Դադիվանքի արձանագրություններում հիշատակված են 34 և Դոփյան տոհմի 16-րդ դարի ձեռագիր կալվածագրերում 18 տեղանուններ¹³⁶: Ըստ այդմ՝ մեզ հայտնի է այս նշանավոր մենաստանի հետ առնչվող 52 տեղանուն¹³⁷:

Դադիվանքի (Խութավանք) արձանագրություններում և կալվածագրերում հանդիպող տեղանունները զուտ հայկական են. 1) Ախոռակալ, 2) Ապահէն, 3) Ապասայ սար, 4) Բարձրակալ (գետ), 5) Բերթաքար, 6) Բճանց*, 7) Բռնչի աղբիւր, 8) Գետամէջ, 8) Գրիգորաթաղը («Գրիգորաթաղս»), 10) Դաթի վանք («ԳԴաթի վանս իւր քօլատակերով»), 11) Դաշտաբերդ (տե՛ս բերդանունների մասում), 12) Եզնարածանց, 13) Ըռեզա կաշկառն, 14) Թաշանանց (Թաղանանց) գետ, 15) Խոզենեկք («Խոզենեկս»), կամ Խոզենակք («Խոզենակուց»), 16) Խոթասար, 17) Խուղ (Խութ, Խոթ)¹³⁸, 18) Ծաղիկանց, 19) Ծովատեղ, 20) Կարմնջատափ, 21) Կնամարգ, 22) Կողբր («Յովանէս երէց Կողբցի»), 23) Կռապաշտոց (Կռապաշտուց), 24) Հարագաքար (Հարգաքար), 25) Հարցլու դայէն, 26) Հաւախաղաց (տե՛ս բերդանունների մասում), 27) Հէնհաց, 28) Հերանանց («Հերանանց՝ Հակառակաբերթովն»), 29) Չագունանց ագարակ, կամ հողեր, 30) Մագրո բերդ («բերթն Մագրոյ»), 31) Մանանաձոր (Մանանա ծոր, Մանանաձով), 32) Մարչամանց, 33) Մոխրաբարս¹³⁹, 34) Նաւի աղբիւր, 35) Շարագօլ

¹³⁶ Տես *Ս. Բաւալյան*, Նշ. աշխ., էջ 153–154:

¹³⁷ Դադիվանքի արձանագրություններում և կալվածագրերում գրանցված թվով 42 տեղանունների ցանկն առաջին անգամ կազմել է Ղարաբաղի թեմի հոգևոր առաջնորդ Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանի զխավորած հանձնաժողովը 1854 թ. (տես *Լեօ Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի*. 1838–1913: Թիֆլիզ, 1914, էջ 152–156):

* Լուրջ հիմքեր կան նշված գյուղը նույնացնելու ԼԴՀ Քաշաթաղի շրջանի երբեմնի Փչանիս (<Բճանց) գյուղի հետ, որն այժմ վերանվանվել է Վակունիս:

¹³⁸ Գյուղի մասին տես Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 265:

¹³⁹ «Բակ» տեղանվանակերտն իմաստային առումով համապատասխանում է «շենին» կամ «գյուղին» (տես «ԴՀՎ», պրակ IV, էջ 120–121, *Գ. Ա. Ղալիանցյան*, Նշ. աշխ., էջ 166–167): Գ. Ղալիանցյանը «բակ»-ն ստուգաբանում է որպես «շրջան, գավառ»: Մեր կարծիքով՝ «բակ»-ը տեղանվան մեջ ուղղակի նշանակում է «գյուղ», ման՝ «տուն» (բնակության վայր. հմմտ. «տուն» բաղադրիչը Նիզատուն գյուղանվան մեջ,

(«Մնասյ Շարագօլն», լճակ), 36) Շարինց քար (Շարքար, Շարուկ քար), 37) Շարօտին ջուր, 38) Շեչաչորեց (=Շեչաչորք), 39) Շիռմանանց, 40) Ողն, 41) Չափար, 42) Չիջաբերթ(դ) կամ Չիջապերթ, 49) Պախոռ, 44) Պաշոյ ագարակ, 45) Պարանախաչ, 46) Պետրոսապակ (Պետրոսպակ, Պեյրոսաբակ)*, 47) Ջաջուռանց (Ջաջուռանց, Ճաճուռանց), 48) Ջուբեկանց (Չօլբեկեանց <Չալբեկանց), 49) Սարուտանց հող, 50) Սոխանանց, 51) Վահէն («սարն Վահէնայ»), 52) Տրտնոտ (Տրտնուտ)¹⁴⁰: Ինչպես պարզ երևում է, նշված խմբաքանակի տեղանունները հայկական են և լիովին արտացոլում են 11-16-րդ դդ. Տրտուի և Խաչենագետի վերին ավազանների էթնիկական պատկերը: Ի դեպ, բազմաթիվ հայկական տեղանուններ են հիշատակվում նաև Արցախի մյուս հռչակավոր վանքերի (Մեծիրանից Սուրբ Հակոբ, Կոշիկ անապատ, Գ-տչավանք, Խադարի վանք, կամ Խաթրավանք, և այլն) վիմագիր արձանագրություններում:

Գանձասարի արձանագրություններում հիշատակված են հետևյալ տեղանունները (ընդգծված են գյուղանունները). 1) Ալմաճայ տաք («Ալմաճայ տաք[ի] հող»), 2) Աշմանա, 3) Առատունոց, 4) Աւրին հող, 5) Բազմատուր («Բազմատվեց Նովերին հող») ¹⁴¹, 6) Բեմին հող, 7) Բոլորքոչ, 8)

կամ՝ Մյունիքի Սողք գավառի Բակափոր գյուղանունը, որ ստուգաբանվում է որպես «գյուղաձոր» /Չորագյուղ/): «Բակ» տեղանվանակերտով բնակավայրերը հատկապես հաճախ են հանդիպում Մյունիքի Սողք («Սողից գաւառ») և Արցախի Վալկունիք-Ծար սահմանակից գավառներում: Ռիշագրավ է, որ Սողքի 75 բնակավայրից 14-ն ունեն «բակ» բաղադրիչ (Արևիսաբակ, Վաչէիբակք, Խորասանաբակ, Գեղամաբակ, Սահակաբակք, Գւպրաբակ ևն (տես ՄՄ, ձեռագիր թիվ 6271, թերթ 334 աբ: Հմմտ. Ստեփաննոս Օրբելեան, Նշ. աշխ., էջ 514-515): Ընդ որում, Օրբելյանի երկում պահպանված Տաթևի վանքի հարկացուցակների գյուղանուններից պարզվում է, որ Ծարը եղել է Սողքի կազմում: Ծարի տարածքում եղած վիմագիր արձանագրություններում հիշատակվում են մի շարք այլ նմանատիպ տեղանուններ, ինչպես՝ Համ[ամ]աբակ (սխալ ընթերցմամբ՝ Համապուկ, հետագայում՝ թրք. իմաստավորված որպես *Imambinasi*), Խնճորբակ (թերևս՝ Թուխտուի հովտում գտնվող Ալմալղը), Անկաբակաց երկիր (իմա՝ հողատարածք) (տես «ԴՀՎ», պրակ V, էջ 122, 127, 219):

* Տեղանունը հիշեցնում է 19-րդ դ. վերջի և 20-րդ դ. սկզբի ռուսական տեղագրական քարտեզներում հանդիպող «*Бемербек*» լեռնանունը:

¹⁴⁰ Տես «ԴՀՎ», պրակ V, էջ 199-200, 202, 204-206, 216: Մակար եպս. Բարխուտարյանց, Աղուամից երկիր եւ դրացիք, էջ 266-268, Ս. Քանայյան, Նշ. աշխ., էջ 152-154: Հաշվի չեն առնված բացահայտ աղավաղված տեղանուններ:

¹⁴¹ Գյուղը գտնվել է ժամանակակից Քաշաթաղի շրջանի տարածքում (ԼԴՀ),

Եղ[գ]ընգնի, 9) Ծակխաչին հող, 10) Ծաղկավանց («Ծաղկայվանց»), 11) Կակաչանց, 12) Կասրայ, 13) Կոռալան, 14) Կունճի հող, 18) Հարջանտուս, 16) Դռանց, 17) Մաչեղ¹⁴², 18) Միջնաշեն (նվիրատու Հակոբ Միջնաշենեցու անվան մեջ), 19) Նորաշինիկ («Նորաշինկան գետն»), 20) Ուղտանոսի կտորն, 21) Չարեքդար, 22) Վարդաբերանց, 23) Վարդանաթաղք («Գվարդանաթաղս»), 24) Վերին Նովեր, 25) Տանձածոր, 26) Փուտուռանոց (Փտուռանց)¹⁴³:

Խնդրո առարկա թեմայի լուսաբանմանն զգալիորեն օգնում են վանական կոնդակները կամ կալվածագրերը (սիկել, դաբալա), որոնցում որպես կանոն նշված են եղել մեծ թվով տեղանուններ: Ցավոք, մմանատիպ վավերաթղթերը խիստ սակավաթիվ են, և մեզ հասել են միայն առանձին նմուշներ: Կողոպտուտով ապրող թյուրքական և քրդական վաչկատուն ցեղերի համար հայոց վանքերը հատուկ թիրախ էին: Պատերազմների և ասպատակությունների (մասնավորապես՝ 18-րդ դդ. դաղստանցիների մշտապես կրկնվող արշավանքների) ժամանակ տասնյակ հայկական բնակավայրեր, այդ թվում՝ վանքեր, ավերվել և ամայացել են: Այնուամենայնիվ, մեզ են հասել արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնցից են. Արցախի Ջրաբերդ գավառի Սուրբ Եղիշե Առաքյալի (Ջրվշտիկ) վանքի կոնդակը՝ շնորհիված Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Փիլիպոս Ա Աղբակեցու (1632–1655) կողմից¹⁴⁴, ինչպես նաև վերը բազմիցս հիշատակված Դաղիվանքի (Խութավանքի) թեմի բնակավայրերի ցուցակը (կալվածագիրը), որը պահպանվել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցու (1763–1780) նշանավոր «Ջամբո» աշխատության մեջ¹⁴⁵: Ժամանակագրական առումով նշված

ինչպես դա ցույց է տալիս ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Արծվանիստ (պատմական՝ Վանավան-Կթանոց) բնակավայրի մոտ գտնվող ավերակ գյուղատեղիի գերեզմանաքարերից մեկի վրա (ՌՃԸ) 1659 թ. արված գրությունից (տես «ՂՀՎ», պրակ IV, «Գեղարքունիք», կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան: Ե., 1973, էջ 129):

¹⁴² Ժամանակակից Դրբոնն է (ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան): Դշտել ենք ըստ Բաղդասար մեարոպոլիտի ցուցակների (տես *Լէօ*, Նշ. աշխ., էջ 146): Տեղանունը աղավաղվել էր՝ վերածվելով «Մազախ» (Մաչախ-Մաչեխ), կամ «Մազ(չ)ախու Տրմբոն»:

¹⁴³ Տես «ՂՀՎ», պրակ V, էջ 38, 41, 43–46, 50, 53–56, 58–59:

¹⁴⁴ Տես *Մակար եպս. Բարխուդարյանց*, Աղուանից երկիր եր դրացիք: Արցախ, էջ 184–185: Կոնդակը պահվել է Գանձակ քաղաքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու ավագ քահանա Գրիգոր Թումանյանցի մոտ:

¹⁴⁵ Տես *Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի*, Ջամբո: Վաղարշապատ-Սբ Էջմիածին,

փաստաթղթերի միջև շուրջ մեկ դար է, որի ընթացքում Արցախի տարածքում, բնականաբար, կատարվել էին փոփոխություններ: Սակայն բնակավայրերի թվարկման հաջորդականությունը հնարավորություն է ընձեռում բավական հստակ պատկերացում կազմելու Տրտու-Թարթառ գետի ակունքների շրջանից մինչև Գոլաշտյան-Ինջա գետ ձգվող, ինչպես նաև՝ միջնադարյան ձեռագրական հիշատակարաններում «Գանճալու ձոր», կամ «Գանճալու երկիր», կոչված Կուրակի և Գանճակի վերին ավազանն ընդգրկող տարածքների էթնիկական նկարագրի վերաբերյալ: Քննարկվող երկու փաստաթղթերում հիշատակվում է 51 բնակավայր*։ Ըստ վանական թեմերի՝ դրանք տեղաբաշխված են հետևյալ կերպ (պահպանել ենք աղբյուրներում եղած հերթականությունը)։

I. Սուրբ Եղիշեն Առաքյալի (Ջրվշտիկ վանք) թեմ. 1) Հաթերք, 2) Ականա, 3) Ջանկաթաղ, 4) Կուլաթաղ (այժմ՝ Գյուլաթաղ <Գալլաթաղ>), 5) Մոխրաթաղ, 6) Կիսապատ (Կուսապատ), 7) Մեծշեն, 8) Մահման (Մեհմանա), 9) Մալատկան**, 10) Չարտախ (Մաղավուզ), 11) Վերին Շնաթաղ, 12) Ափիտուլ («Ափիտուլա»), 13) Սահլապատ, 14) Թթուտ (Թրթուտ)¹⁴⁶, 15) ՈՒղտակակ (ճիշտը՝ ՈՒղտապատ)¹⁴⁷, 16) Կոկթափա (այժմ՝ Գյոյթափա), 17) Եղակեր (նաև՝ Թոռուտ), 18) Ծակառաշեն (այժմ՝ Սարիսո՞ւ), 19) Վանք

1873, էջ 283–284: Խորավանքի թեմն ընդգրկել է նաև Սևանի լեռնաշղթայից դեպի արևմուտք՝ ժամանակակից ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի տարածաշրջանի հարավային, մասամբ՝ հարավարևմտյան հատվածները (պատմական Այրբ գավառակը)։ Թեմի արևելքը կազմող Ծարա երկրի բնակավայրերի մասին նշվում է «յայնկոյս լերինն» (տես նույն տեղում, էջ 283)։

* Դուրս են մնացել միջակա Գյուլիստանի գավառի (մելիքության) բնակավայրերը, որոնք սփռված են Գոլաշտյան և Գանճակ գետերի միջև եղած տարածքում, որովհետև դրանք կազմել են Ամենափրկիչ վանքի թեմը (ներառյալ՝ մելիքանիստ Թալիշ-Թարինջն իր շրջակայքով)։

** 19-րդ դ. վերջին լքված էր։ Գյուղատեղին գտնվում էր Տրտու-Թարթառի աջ ափին՝ Կուսապատից շուրջ 8 կմ արևելք։

¹⁴⁶ Գյուղատեղին (Թուրոտ) գտնվում է ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Մաղավուզ գյուղի մոտ՝ «Քրդըքատեղ», կամ «Մայրաքաղաք հնավայրի», շրջանում (տես Շ. Տ. Սկրիբյան, Նշ. աշխ., էջ 58)։

¹⁴⁷ Մակար եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 450. «ՈՒղտակա կամ Կակայ»։ Ճշտել ենք ըստ Սուրբ Եղիշեն Առաքյալի (Ջրվշտիկ) վանքի գավթի արձանագրության («ԳՀՎ», պրակ V, էջ 107. «Ես Գրիգոր շինեցի գՈՒղտապատա եկեղեցին»)։ Գտնվում է վանքի մոտակայքում, և տեղացիները կոչում են ՈՒղտի («Ողտի») մատուռ (տես Մակար եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 282)։

(իմա՝ Եղնասար)*, 20) Գետաշեն, 21) Մլուք (այժմ՝ Ազատ), 22) Բաղշիք, 23) Մրցունիս («Մրցնու») ¹⁴⁸, 24) Հաճիշեն (այժմ՝ Հաջիքյանդ), 25) Քօշկ («Քոշկայ», այժմ՝ Քոշքյու), 26) Հատիս, 27) Էիբլօղ («Էիբլօղայ», Աբլահ), 28) Միրզիկ, 29) Ոսկանապատ (այժմ՝ Ջոռնաբաղ), 30) Յնծահալ (այժմ՝ Ջինգաղայ), 31) Գետամեջ (այժմ՝ Գյաղամիշ), 32) Համասարապակ (այժմ՝ Մուշաբախ-Մուշավաք): Ինչպես երևում է Մ. Բարխուտարյանցի գրքում գետեղված տեքստից, փաստաթուղթը վնասված է եղել և Ոսկանապատի ու Յնծահալի միջև նշված որոշ բնակավայրերի անուններ դարձել են անընթեռնելի: Պետք է ենթադրել, որ ինչ-ինչ պատճառներով չի պահպանվել Դաստափոր ավանի անունը, որը գտնվում էր Գանձակ գետն սկզբնավորող համանուն գետակի ափին՝ Յնծահալի և Գետամեջի հարևանությամբ: Ի դեպ, այն 17-րդ դարում եղել է նշանակալից բնակավայր, հայ գրչության կենտրոն**:

II. Դաղիվանքի (Խութավանք) քեմի Ծարա երկրի գյուղերը. 1) Մեծ Ծար, 2) Կաժ, 3) Անուխս (Անանուխս), 4) Խոլոզանց, 5) Դաշտակ, 6) Հաճար (Հաճավ, «Հաճա»), 7) Ապահեն, 8) Ծումեն, 9) Քարատակ (իմա՝ Հավախաղաց), 10) Չվար («Չուար»), 11) Մոս (Մովս), 12) Սևաջուր, 13) Ծովատեղ, 14) Խրանց, 15) Հալուճ, 16) Մոթանց, 17) երկու Դավաշխուր (Մեծ և Փոքր), 18) Լև, 19) Յանշաղ («Յանշաղ»), 20) Բարսեղիշեն, 21) Մեյդանն, 22) Երիցիշեն, 23) Խութավանք, 24) Չավար, 25) Կյարաք («Կեարաք», իմա՝ Ազարակ), 26) Նորշեն, 27) Խնթրավանք (Խաղարի վանք) ¹⁴⁹:

* Հյուսիսային Արցախի Գետաշեն մելիքամիստ նշանավոր ավանից 2,3 կմ հարավ-արևելք գտնվող Եղնասարի վանքի գյուղը:

¹⁴⁸ Կոշվել է մահ Մուրթունիս (գյուղատեղին գտնվում է Գետաշենից 2,5 կմ արևմուտք) (տես «ԴՀՎ», պրակ V, էջ 244, Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 357–358):

** Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում են այս բնակավայրում («Դաստիփիր») 1671–1673 թթ. և 1673–1674 թթ. գրված հմ. 6746 ու հմ. 3576 ձեռագրերը: Ներկայումս հմ. 1–17 բնակավայրերը մտնում են ԼԳՀ Մարտակերտի շրջանի կազմի մեջ: Հմ. 18–32-ը գյուղերը գտնվում են խորհրդային տարիներին Ադրբեջանին բռնակցված Խանլարի և Դաշքեսանի (Քարիատ) շրջաններում և 1988–1991 թթ. հայաթափվել են:

¹⁴⁹ Նշված բնակավայրերի մասին տես Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո: Ե., 2003 (աշխարհաբար թարգմանություն), էջ 510–520 (պատմա-աշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունների բաժին): Հմմտ. Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները ..., էջ 20–21, 24–124: Ս. Սարգսյան, Նշ. աշխ., էջ 73–89: Ներկայումս այս

Նշված 59 բնակավայրերից օտարահունչ են դարձել միայն որոշ անվանումներ [Կոկթափա – թրք. Göytəpə, Քօշկ – թրք. Kōşkū, Դավաչխոր – թրք. Dəvəçuxur, թերևս հայկական ՈՒդտափոս, կամ ՈՒդտախոռ, համարժեքի պարզ թարգմանությունը (Գ. Բ.) և այլն]: Եզրակացությունը դարձյալ կարող է լինել միայն մեկը. նշված տարածքները մինչև 18-րդ դ. երկրորդ կեսը անխաթար պահպանել էին ոչ միայն իրենց բուն հայկական նկարագիրը, այլև անունների հայկական շերտը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՕՏԱՐԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

18-րդ դ. վերջերից Հայոց արևելից կողմերի առանձին շրջաններում սկսում են արձանագրվել օտարահունչ, հիմնականում՝ թյուրքական, տեղանուններ: Ընդ որում, Գարդմանի, Փառիսոսի և Ջակամի տարածքներում օտար ծագմամբ տեղանուններ հանդիպում են արդեն 17-րդ դարից*, թեև դրանով հանդերձ նշված գավառների տեղանունները դեռ բավական երկար ժամանակ պահեցին իրենց հայկական դիմագիծը: Որո՞նք են հայկական տեղանունների օտարացման գլխավոր պատճառները: Առաջին հերթին՝ Սեֆյան տիրապետության հաստատումը խթանեց թյուրքական և քրդական վաչկատուն ցեղերի մուտքը տարածաշրջան, ինչն զգալիորեն աղճատեց հատկապես ՈՒտիքի հարթավայրային շրջանների ազգային նկարագիրը: Հայ բնակչությունն սկսեց բավական վաղ դուրս մղվել անասնապահության համար տաք կլիմա ունեցող մերձկուրյան տափարակներից, ինչը բացասաբար անդրադարձավ նաև տեղանունների վրա:

Խիստ աղետալի էին 16–17-րդ դդ. թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմները: Հայաստանի շատ ու շատ գավառների շարքում նկատելիորեն տուժեցին նաև Հայոց արևելից կողմերի մի շարք տարածքներ: 1590–1604 թթ. Օսմանյան կայսրության կողմից Արևելյան Հայաստանի բռնազավթումն առաջ բերեց հայ բնակչության նոր զանգվածային բռնագաղթ: Օսմանյան վայրագություններից փրկվելու նպատակով Արցախից հեռացածների թվում Առաքել Դավրիժեցին հիշատակում է ոսկանապատ-

բոլոր բնակավայրերը ԼՂՀ Մարտակերտի և Շահումյանի (նախկին Բյալբաջար-Քարվաճառ) շրջանների տարածքներում են:

* Նման բնակավայրերի շարքում կարելի է առանձնացնել հայկական Դարամուրադ գյուղաքաղաքի անվանումը:

ցի Սարուխան բեկին և նրա եղբայր Նագարին, հաթերքցի Օղլան քեշիշին (տերտեր) և նրա եղբորը՝ Ղալաբեկին, Խաչենի Ջալալմեյլիքին՝ եղբորորդիների հետ, Դիզակի մելիք Սուջումին, Քոչիզի (Վարանդայի հին կենտրոնը) մելիք Փաշիկին, Բրետսիսի մելիք Բաբեին, Վերին Չակամի Մեքիսեթ եպիսկոպոսին, Քաշաթաղի («Քշտաղս») մելիք Հայկազին: Դիզակից հեռացավ 4 գյուղերի բնակչությունը¹⁵⁰: Դրան գումարվեց 1604–1605 թթ. Շահ-Աբասի կազմակերպած հայության մեծ բռնագաղթը («Մեծ սյուրգյունը»), որից խիստ տուժեց տարածաշրջանի հյուսիսային հատվածը կազմող Գանձակի ընդարձակ գավառը¹⁵¹: Սկսեցին շրջանառել նաև օտարախոունջ տեղանուններ: Այս առումով նկատելի են հետևյալ երևույթները: 1) Ինչպես բնակավայրերի, այնպես էլ մյուս աշխարհագրական վայրերի հայկական տեղանունները եկվորները կամ ուղղակիորեն թարգմանել են, կան՝ աղճատել: Այս երևույթն, ի դեպ, ընդհանուր է ամբողջ Հայաստանի համար¹⁵², 2) մահմեդական քաղաքական ազդեցության ուժեղացումը հանգեցրեց հայկական տեղանուններին զուգահեռաբար թյուրքական կրկնակների առաջացմանը:

Արցախի և Գարդմանի տարածքում հանդիպում ենք նմանատիպ տասնյակ օրինակների.

1) Ականա – Արխանա (ՈՒմուդլու, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան), 2) Այծաքար – Քեչիլիղարա (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 3) Բանանց – Բայան (Քարհատ - Դաշքեսանի շրջ., Ադրբեջանի Հանրապետություն), 4) Գետաբակք (Գետաբեկ)–Գյաղաբայ (համանուն շրջ., ԱՀ), 5) Գետաբակ (Ծար)–Չայքյանդ (այժմ՝ Նոր Վերինշեն, ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 6) Գետաշեն–Չայքյանդ (Չայքենդ, ԼՂՀ Շահումյանի շրջ., բռնագավթված ԱՀ-ի կողմից), 7) Խնձորոբակ–Ալմալղ (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 8) Ծար-Չար

¹⁵⁰ Տես *Առաքել Դարիժեցի*, Նշ. աշխ., էջ 63:

¹⁵¹ Տես նույն տեղում, էջ 70:

¹⁵² Այս մասին տես *Ս. Սարգսյան*, Նշ. աշխ., էջ 63–89: Գ. Բաղայան, Աղահեճք-Քաշաթաղի տեղանունների պատմությունից (պատմաաշխարհագրական ճշտումներ): «20-րդ դարի սկզբին ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի հայկական գյուղերի բնակիչների բռնի տեղահանման 100-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերը»: Բերձոր, 2005, էջ 83–90, *նույնի՝* Ծիրակի որոշ բնակավայրերի տեղադրության հարցի շուրջ: «Պատմության հարցեր 2» (տարեգիրք): Ե., 2013, էջ 92–111, *Ա. Վարդանյան*, Հայկակա՞ն է արդյոք Լաչին տեղանունը: «Արմատներ» (հոդվածներ, էսսեներ, պատմվածքներ): Ե., 2006, էջ 140–141:

(այժմ՝ Ծար, ԼՂՀ-ի Շահումյանի շրջ.), 9) Կաժ-Բագրխանա (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 10) Կավարտ (գետանուն) – Ղաբարթա (ԼՂՀ Մարտակերտի շրջ.), 11) Կողոր-Ղոթուրլու (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 12) Կովախետղ-Ինաքբողան (Գետաբեկի շրջ., ԱՀ), 13) Հարուճ–Ալուչալու (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 14) Համամարակ–Իմամբինասի (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 15) Մեղրակերտ–Բալլուդայա (Սրխավանդ, այժմ՝ Մեղրակերտ, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջ.), 16) Մեղրենիս (Մեղրենեց)–Բալլուջա (այժմ՝ Այգեստան, ԼՂՀ Ասկերանի շրջ.) 17) Մրջմանց, կամ Մարջմանց, Մարջումաք (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 18) Շատախ–Չաթաք (Քարհատ-Դաշքեսանի շրջ., ԱՀ), 19) Ողն–ՈՒլուխանլու (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 20) Պախտո–Բաղըրլի (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 21) Պարանախաչ–Խաչփարալի (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 22) Ջերմաջուր–Իստիսու (անունը վերականգնված է, ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.), 23) Վաճառ, կամ Վաճառտեղ, Բագարթյանդ (ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Ծմակահող գյուղի թուրքական անունը՝ կապված միջնադարյան Վաճառ «քաղաքի» հետ), 23) Քարահատ, կամ Քարհատ, Դաշքեսան (համանուն շրջան., ԱՀ), 14) Քարավաճառ, կամ Քարվաճառ, Քյալբաջար, Քավվաժար (այժմ տեղանունը վերականգնված է, ԼՂՀ Շահումյանի շրջ.):

19-րդ դ. սկզբին՝ տարածաշրջանում ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո, ցարական իշխանությունները, որպես կանոն, նախապատվությունը տալիս էին տեղավայրերի օտար՝ թյուրքական, անվանումներին: Այս երևույթը շարունակվեց ընդհուպ մինչև 1917 թ.: Սրանով հանդերձ հայ բնակչությունը սրբորեն պահպանեց դարերով ավանդված հարազատ տեղանունները, ինչի հետևանք են հենց ռուսական պաշտոնական այլևայլ տեղեկագրերում կամ փաստաթղթերում դրանց գրանցման բազմաթիվ դեպքերը¹⁵³:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ.

ա. Ինչպես ցույց են տալիս մեզ հասու սկզբնաղբյուրների տվյալների առադրումն ու վերլուծությունը, Արցախի և Ուտիքի (հավաքական՝ Հայոց արևելից կողմանց, կամ կողմերի) տեղանուններն ունեն հնագույն ծագում: Դրանց առաջին հիշատակություններին մենք հանդիպում ենք արդեն Ք. ա.

¹⁵³ Դրա լավ ապացույցն է Անդրկովկասի 1886 թ. համընդհանուր վիճակագրությունը (տես «Свод статистических данных, извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Елисаветпольская губерния». Тифлис, 1888):

I հազարամյակի սկզբի Վանի սեպագրերում: Պատմալեզվաբանական ուսումնասիրությամբ որոշակիորեն պարզվում է, որ տարածաշրջանի տեղանունների ձևավորումն ընթացել է գերազանցապես հայկական միջավայրում: Լինելով միասնական ընդհանրության բաղկացուցիչ մաս՝ դրանք ունեն մաս որոշակի տեղական առանձնահատկություններ, ինչն, ի դեպ, բնորոշ է Հայաստանի բոլոր պատմաաշխարհագրական երկրամասերին:

բ. Մեսրոպատառ հայկական սկզբնաղբյուրներում Արցախի և ՌՒտիքի տարածքի տեղանունները հիշատակված են «Ոսկեդարից» սկսած և շարունակաբար հանդիպում են մինչև 20-րդ դ.: Այդ սկզբնաղբյուրների շարքում առանձնանում է Մովսես Կաղանկատվացու երկը (7-րդ դ.), որտեղ հանդիպում է տարածաշրջանի տեղանունների ամենամեծ խմբաքանակը՝ ավելի քան 80 տարաբնույթ աշխարհագրական վայրերի անուններ (բնակավայրեր, հոգևոր հաստատություններ, գավառներ, լեռներ, գետեր և այլն): Բացառիկ և մեծ թվով տվյալներ են գրանցված մաս հայերեն վիճակի արձանագրություններում, վանական կալվածագրերում, թեմական կոնդակներում և այլ արխիվային վավերաթղթերում: Ժամանակագրական տարբեր ընդգրկում ունեցող այս փաստաթղթերում շարունակաբար (9–17-րդ դդ.) հանդիպում են գերազանցապես բուն հայկական տեղանունները:

գ. Տարածաշրջանում թյուրքական տեղանունների ի հայտ գալը կապված է եկվոր թյուրք-թաթարական ցեղերի քոչվորական կենսակերպի հետ: Դրանք նախապես հայտնվում են մերձկուրյան տափարակներում: Սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա կարելի է վստահորեն պնդել, որ ընդհուպ մինչև 20-րդ դ. ինչպես Արցախի, այնպես էլ ՌՒտիքի լեռնային գավառների (Գարդման, Կողթ, մասամբ՝ Շակաշեն) տեղանունությունը պահպանել է իր հայկական նկարագիրը:

դ. Տարածաշրջանի տեղանունների աղճատման և օտարացման գործընթացն սկիզբ է առել 17–18-րդ դդ.: Դրանում իրենց բացասական դերն են ունեցել մի շարք գործոններ. հայկական երկրամասեր թյուրքական, մասամբ՝ քրդական, վաչկատուն ցեղերի ներթափանցումն ու աստիճանաբար նստակեցության անցնելը, հայ բնակչության նվազումն ու արտագաղթը, նորաստեղծ մահմեդական իշխանությունների (խանությունների) տիրապետությունը: Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) տեղանունների «թյուրքացումը» կատարվել է հայկական տեղանունների կա՛մ ուղղակի թարգմանությամբ, կա՛մ էլ աղճատմամբ և քոչվորների պարզունակ լեզվին հարմարեցմամբ:

ԱՐՅԱԽԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Ք. Պ. ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ, պատմական գիտությունների թեկնածու, Երևանի
Մ. Մաշտոցի անվան Մարենադարանի ավագ գիտաշխատող

«Ղարաբաղ» անվանումն առաջին անգամ հիշատակում է իրանցի պատմագիր Ռաշիդ ալ Դինը (1247–1318) իր «Տարեգրությունների ժողովածու» կոչվող պատմական աշխատության մեջ, որպես Առանում գտնվող ձմեռանոցի անվանում: Նրա առաջին հիշատակությունը կապված է Ահմեդ Իլխանի օրոք Կոնկուրտայի դեմ տարվող դատի հետ, որը տեղի է ունենում «Առանի Ղարաբաղում» 1284 թ.¹: Այս հեղինակի մյուս հիշատակությունները կապված են Ղազան խանի 1295 թ. պաշտոնական թագադրության և 1301 թ. այդ վայրում ձմեռանոց հիմնելու հետ²: Ամեն անգամ «Ղարաբաղ» անվանումը հիշատակելիս պատմագիրը շեշտում է, որ այն գտնվում է Առանում: Այս հիշատակությունները ավելի հին են, քան վրացական ժամանակագրության և Համդալլահ Ղազվինիի 14-րդ դարի հիշատակությունները, որոնք մինչ այժմ համարվում էին հնագույն³:

«Ղարաբաղ» անվանումը չի հիշատակվում Ռաշիդ ալ Դինից մի փոքր վաղ հանդես եկած պարսկալեզու մեկ այլ պատմագրի՝ Ալա ալ Դին Ջուվեյնիի «Աշխարհի նվաճումը» երկում: Ջուվեյնին, որը մահացել է 1283 թ., Կուր-Արաքսյան միջագետքը անվանում է «Առան»: Ուստի և կարելի է ենթադրել, որ նրա կենդանության օրոք «Ղարաբաղ» անվանումը լայնորեն չէր գործածվում: 16-րդ դարի առաջին կեսին անհայտ հեղինակի պարսկալեզու պատմագրական երկում որպես Ղարաբաղի մեջ մտնող վայր երկու անգամ հիշատակվում է Սուլթանբաղը⁴, որն ըստ Մ. Բարխուդարյանցի՝

¹ Տես *Рашид-ад-Дин*. Сборник летописей, т. III. М.-Л., 1946, с. 104:

² Տես նույն տեղում, էջ 166, 188, *Рашид-ад-Дин*. Переписка. М., 1971, с. 231:

³ Տես Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում: Ե., 1975, էջ 40–41:

⁴ Տես «Ձահանգոշա-ե խաղան (Թարիխ-ե շահ Իսմայիլ)» («Միապետի նվաճում-

«Կուրի և Խաչենագետի աջ և Գարգառի ձախ ավերի ու դաշտաբերանի մեջ ընկած Արցախի Տուչքատակ կամ Տիգրանակերտ գավառի ստորին մասում գտնվող մի հողե բերդ էր»⁵:

Ամենայն հավանականությամբ՝ Ղարաբաղն այդ ժամանակաշրջանում ընդգրկում էր հիշյալ հայկական գավառը և որպես ձմեռանոցային հարմար վայր (դեռ հայոց Արշակունյաց արքաների համար)՝ որոշակի կարևորություն ուներ պատմական Հայաստանի արևելյան շրջաններն իրենց տիրապետությանը ենթարկած Իրանի մոնղոլ տիրակալների, այնուհետև՝ նրանց փոխարինած թուրքմենական իշխանությունների ու նաև Սեֆյան պետության քաղաքական կյանքում: ՌԻստի այդ տեղանունը շարունակաբար օգտագործվում է հետագա պարսկալեզու պատմագրության մեջ ու փաստավավերագրական նյութերում՝ կիրառվելով ավելի ու ավելի հաճախ և ժամանակի ընթացքում տարածվելով ավելի ընդարձակ շրջանի վրա:

15–16-րդ դարերում «Ղարաբաղը»՝ որպես Առանում գտնվող ձմեռանոցային վայրի անվանում, հիշատակում են Լենկ Թեմուրի պալատական պատմագիրներ Նեզամ ալ Դին Շամին ու Շարաֆ ալ Դին Եզդին «Գիրք հաղթությունների», Ալ-Կոյունլու պետության պատմագիր Ֆազլուլլահ իբն Ռուզբիհան Խունջին «Ամինի պատմություն» պատմագրական երկերում⁶: 16-րդ դարի պարսկալեզու պատմագիր, ազգությամբ քուրդ Շարաֆ խան Բիթլիսին ոչ միայն մի քանի անգամ հիշատակում է «Ղարաբաղը» որպես Առանում գտնվող ձմեռանոցի անվանում⁷, այլև նշում է, որ շահ Թահմասպ Առաջինը 1550 թ. ձմեռն անց է կացնում Առանի Ղարաբաղում⁸: Այնուհետև, անդրադառնալով 1579–1580 թ. դեպքերին, նա Գանձակի բեկլարբեկին անվանում է «Գանձակի, Բարդայի ու Առանի Ղարաբաղի վալի Իմամ Ղուլի սուլթան»⁹, իսկ նրան ենթակա տարածքը՝ «Գանձակի, Ղարաբաղի

ները (Շահ Իսմայիլի պատմությունը)» գրված 948 թվականին: Իսլամաբաղ, 1406 հ.թ. (1986), էջ 86, 313 (պարսկ.):

⁵ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ: Ե., 1996, էջ 15, 19:

⁶ Տես Շարաֆ ալ Դին Եզդի, Չաֆարնամե (Գիրք հաղթության): Թեհրան, 1387, էջ 187, 193, 1121, 1227 (պարսկ.), նաև՝ Նեզամ ալ Դին Շամի, Չաֆարնամե (Գիրք հաղթության): Բեյրութ, 1937, էջ 212, 243, 249, 292 (պարսկ.): *Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджю*. Тарих-и алам ара-йи амини. Баку, 1987, сс. 119, 121, 122:

⁷ Տես Մարաֆ-хан Шамсадин Бидлиси. Шараф-наме, т. II. М., 1976, сс. 101, 111, 113, 193:

⁸ Տես նույն տեղում, էջ 196:

⁹ Նույն տեղում, էջ 236:

ու Բարդայի վիլայեթ»¹⁰: ՌԻՍՏԻ ակնհայտ է, որ մինչև 17-րդ դարը «Ղարաբաղն» ընկալվել է որպես Կուր-Արաքսյան հովտում գտնվող մի ձմեռանոցային շրջան, որտեղ ինչպես իլխանական ժամանակաշրջանում, այնպես էլ հետագայում սովորաբար ձմեռում էին քոչվոր ցեղերն ու դրանց ավագանին՝ մինչև Սեֆյան Շահ-Աբաս Առաջինի իշխանության շրջանը:

«Ղարաբաղ» անվանումը Կուր-Արաքսյան միջագետքի վրա տարածվել է ուշ Սեֆյան տիրապետության ժամանակաշրջանում և ավելի հաճախ գործածվել է 17-րդ դարից¹¹: 17-րդ դարի երկրորդ կեսից այս անվանումը պարսկական վավերագրերում ավելի ու ավելի հաճախ է գործածվում Գանձակի բեկլարբեկության իմաստով՝ «Գանձակի» փոխարեն կամ դրա հետ միաժամանակ¹²: 17-րդ դարի երկրորդ կեսին պարսկերեն աշխարհագրական երկուսն Ղարաբաղը նշվում է որպես մի «շրջան, որտեղ կան քաղաքներ, մեծ բնակավայրեր ու ամրոցներ, և այնտեղ էր գտնվում գորք ունեցող հզոր ու անկախ բեկլարբեկերի ամրացված նստավայրը: Ըստ պատմագիրների՝ դա մի երկիր է, որ գտնվում է Շիրվանի ու Ատրպատականի միջև»¹³:

Արցախ-Ղարաբաղի բնակավայրերի հայկական անվանումների հետ զուգահեռաբար գործածվող այն օտար անվանումների շարքից, որոնք տվել են այլազգի հարևանները կամ տիրապետողները, առանձնացնենք աղավաղումների հետևանքով ի հայտ եկած տարբերակները: Այս աղավաղումները հիմնականում պայմանավորված էին տեղանքի նկատմամբ գերիշխանություն ձեռք բերած ժողովրդի լեզվական առանձնահատկություններով: Քանի որ պարսկական աղբյուրներում հանդիպող որոշ օտար տեղանուններ ծագել են արաբ մատենագիրների երկերի ազդեցությամբ, ուստի նախ հարկ ենք համարում դիտարկել այդ տարբերակների առանձնահատկությունները: Արցախի տեղանունների առնչությամբ արաբական մատենագրության մեջ հանդես եկած աղավաղումներին բնորոշ են ձայնավորների ե-ի, օ-ու անցումները: Չայնավորների փոփոխությունները

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 246:

¹¹ Տես Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ II: Ե., 1959, էջ 100, 110, 125:

¹² Տես Զ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III: Ե., 2005, վավ. 3, 14, 26, 33, 55, 59, 60, 63:

¹³ Տես «Մոխրասար-ե մոֆիդ» («Օգտակար համառոտագրություն»), Իրանի Սեֆյան ժամանակաշրջանի աշխարհագրություն: Թեհրան, 1390, էջ 168 (պարսկ.):

պայմանավորված էին հիմնականում արաբական այբուբենի սահմանափակ հնարավորություններով, քանի որ արաբերենում ձայնավորների մի մասը չի գրվում, ինչը տարընթերցումների պատճառ է դառնում: Արաբական աղբյուրներում հանդիպող տարբերակներին բնորոշ են նաև որոշ բաղաձայնների (կ, գ, ճ - ջ, գ-ք, ց, ծ - ս, ր, դ - լ, պ, փ - բ, փ - ֆ) փոփոխությունները, դրանց և երբեմն նաև վերջավորությունների կրճատումը: Օրինակ՝ Շակաշեն-Շակաշին, Մեծ Կուենք - Միսկուան, Մեծ Իրանք - Միսրիան, Քուստի Փառնես - Քուսֆարնիս, Հունարակերտ - Հունան, կամ Խունան, Բաղասական - Բալասաջան, Բերդիկ - Բարդիջ¹⁴, Գանձակ-Ջանգա¹⁵, Կաղանկատույս - Կալկաթուս, Գեղարքունի - Քիլքուն, և այլն¹⁶:

Պարսկական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակված աղավաղված տեղանունների մի մասն անցել է արաբական սկզբնաղբյուրներից. Խունան (Հունարակերտ)¹⁷, Բերդիջ (Բերդիկ), Ջաբրուվան (Գաբրավան), Բայլական (Բաղասական)¹⁸: Նման աղավաղման հետևանքով Կիրակոս Գանձակեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի երկերում հիշատակվող Չարաբերդի (Ջրաբերդի)¹⁹ փոխարեն պարսկական աղբյուրներում հանդիպում են Ջալբերդ (Ջալփերդ) և Չելբերդ տարբերակները²⁰:

Արցախի, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջանների տեղանունների աղավաղումները պարսկական աղբյուրներում բազմաթիվ

¹⁴ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական աղբյուրներ, հ. Գ «Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր»: Ե., 2005, էջ 273–274:

¹⁵ Տես նույն տեղում, էջ 446:

¹⁶ Տես նույն տեղում, էջ 577:

¹⁷ Տես Համդալլահ Մուսրովֆի Ղազվիհի, Նուզհաթ ալ-դուլուբ (Սրտերի մաքրություն): Թեհրան, 1336, էջ 108 (պարսկ.):

¹⁸ Տես Հ. Փափազյան, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին: «Տեղեկագիր ՀՍՄՍ Գիտությունների Ակադեմիայի»: Ե., 1953, հմ. 5, էջ 78–84:

¹⁹ Տես Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն: Ե., 1982, էջ 258, Սյրեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն: Ե., 1986, էջ 316:

²⁰ Տես Ամիր Սադր ալ Դին Իբրահիմ Անինի Հարավի, Ֆոթուհաթ-ե շահի (Շահի հաղթանակները), Սեֆյանների պատմությունը սկզբից մինչև հիջրայի 920 թ.: Թեհրան, 1383, էջ 411 (պարսկ.), Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուլ, Ճշմարտացի պատմություն: Ե., 2000, էջ 39, 43, Զ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ IV: Ե., 2008, վավ. 4:

են: Առանձին դեպքերում որոշ տառերի փոփոխությունները կարող էին կապված լինել տառերի կետերի բացթողման ու ավելացման հետևանքով բնագրային տեքստի ոչ ճիշտ ընթերցման ու հետագա ընդօրինակություններում սխալ տարբերակների ամրագրման հետ: Նման տեքստային աղավաղման ու սխալ ընթերցման հետևանք կարելի է համարել հ-խ, ք-ս, մ-լ անցումները՝ Հունան (حنان) - Խունան (خنان), Վարդան[ակերտ] (ورثان) – Վարսան (ورشان)²¹, Չավնդոր (چوندور) - Չուլդոր (կամ Չըլդըր) (چولدور) տարբերակները²²: Որպես բնագրային տեքստի թյուրըմբռնման օրինակ կարելի է հիշել Համդալլահ Ղազվինիի աշխարհագրական երկում Կուր-Արաքսյան հովտում՝ Պարտավի (Բարդա) մոտակայքում, նշվող «Հիրաք» տեղանունը²³: Այդ տեղանվան ծանոթագրության մեջ տրվում են այլ ձեռագրերում նշվող Թերաք, Սիրաք և Հարաք տարբերակները: Այդ վայրը նշվում է Պարտավի (Բարդա) մոտակայքում, ինչը վկայում է, որ խոսքը, հնարավոր է, Հաթերքի մասին է, որը ևս ունի նմանատիպ գրություն هترک: Արաք աշխարհագրագետ Յակուտի երկում այդ բառը նշված է «Մատրիս» ձևով²⁴: Առանձին դեպքերում պատմաաշխարհագրական երկերում հանդիպող տեղանունների աղավաղումները, երբ դրանք հաճախակի չէին գործածվում և ժողովրդին անհասկանալի էին, չէին տարածվում բնակչության շրջանում որպես տվյալ բնակավայրի անվանում: Սակայն լայն գործածության դեպքում աղավաղված տարբերակները, ստանալով նաև իմաստային որոշ երանգավորումներ, հանդես էին գալիս որպես տվյալ վայրի զուգահեռաբար գործածվող օտար անվանում:

Հայկական տեղանունների աղավաղումների ու ձևափոխումների վկայությունն է Քաշաթաղի պատմությանը վերաբերող մի պարսկերեն վավերագիր, որով 1691 թ. տեղի մի շարք հայկական գյուղերի ավագներն ու տանուտերերն իրենց համաձայնությունն էին տալիս Մելիք Հախնազարի որդի Իլյասին իրենց լիազոր ներկայացուցիչ հաստատելու հարցում: Այդ փաստաթղթում Քաշաթաղի շրջանը նշվում է Քոշթասֆ ձևով, Հոչանց գյուղը՝ Հոչաս, իսկ Աղբաթխերտ (նաև Ալպատխիր, Աղվատխեր, Ալբադ-

²¹ Տես Հ. Թ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին: Ե., 1965, էջ 61, 120:

²² Տես Միրզա Յուսուֆ Ներսիսով, Նշ. աշխ., էջ 44, 46:

²³ Տես Համդալլահ Մուսրովֆի Ղազվինի, Նշ. աշխ., էջ 105:

²⁴ Տես Հ. Թ. Նալբանդյան, Նշ. աշխ., էջ 107, 196:

խիռ) գյուղը, որը գտնվում է Աղավնո գետակի վերնահովտում, պարսկական աղբյուրում հիշատակվում է Աֆաթխար ձևով²⁵։ Աֆաթխար պարսկերեն նշանակում է «մեծ աղետ կամ վնաս»։ Քաշաթաղ գավառը այլ վավերագրերում ևս նշվում է Քոշթասֆ ձևով²⁶, որը, սակայն, պետք չէ շփոթել Կուրից մինչև Կասալից ծով ձգվող նույնանուն շրջանի հետ²⁷։ Այս դեպքում ևս տեղանունն ստացել է իմաստային երանգավորում։ «Քոշթե ասաֆ կամ ասաֆի» բառակապակցությունը պարսկերեն կարելի է հասկանալ «գուր սպանություն» իմաստով։

Աղավաղման հետևանքով ի հայտ է եկել Չառուզիբիլ անվանումը, որը 17-րդ դարից տարածվում էր Ծար գավառի վրա²⁸։ Չառուզիբիլ տեղանունը ծագել է Ծար գավառի և նրա Տպել բնակավայրի աղավաղված Չիբիլ տարբերակի կցումից։ Տպելը հիշատակվում է 12–18-րդ դարերի հայկական աղբյուրներում որպես Թարթառի վտակ Թուրխուի հովտում գտնվող տարածքի անվանում, որը հետագայում տեղայնացվում է գավառի գյուղերից մեկի վրա²⁹։

Պարսկական վավերագրերում Չառուզիբիլ տեղանունը հանդիպում է 17-րդ դարից։ Շահ-Աբաս Առաջինի 1605 թ. հրամանագրով Գեղարքունիքի մեկիք Քյամալին է շնորհվում Չառուզիբիլի շրջանի Ղարասաղալ գյուղից հարկազանծումներ կատարելու իրավունքը³⁰։ Չառուզիբիլը՝ որպես շրջանի անվանում, գործածվում է նաև 17-րդ դարի մի քանի այլ վավե-

²⁵ Տես *Ք. Կուսրիկյան*, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ։ «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XX: Ե., 2001, էջ 169:

²⁶ Տես *Հ. Փափազյան*, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ II, էջ 89, 100, 124:

²⁷ Տես *Համդալլահ Մուսթովֆի Ղազվինի*, Նշ. աշխ., էջ 106–107, *Ս. Ջալալեան*, Դանապարհորդություն ի Սեժն Հայաստան, մասն Բ: Տփլիս, 1858, էջ 361:

²⁸ Տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Մելիք-Շահնագարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 26:

²⁹ Տես *Ա. Ա. Հակոբյան*, *Ա. Հ. Սիմոնյան*, Դաղիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տպելի տեղադրության հարցը։ «Պատմաբանասիրական հանդես» («ՊԻՀ»)։ Ե., 1998, հմ. 1–2, էջ 231:

³⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Մելիք-Շահնագարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 27: Տես նաև *Ք. Կուսրիկյան*, Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնագարյանների պատմությունից։ «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XXIV: Ե., 2005, էջ 311:

րագրերում³¹: Այս շրջանը Իրանի Սեֆյան տիրապետության ժամանակ մտնում էր Չոխտուր Սաադի (կամ Երևանի) բեկլարբեկության մեջ³²: Պարսկերեն վավերագրերում այն ստացել է հետևյալ իմաստային երանգավորումը՝ «ողբ և աղբ (կամ անպետքություն)»:

Ավելի ուշ շրջանում, մասնավորապես՝ 19-րդ դարի սկզբներին, շարունակվում էին անվանումների ձևափոխումները, և դրանք ստանում են իմաստային նոր երանգավորումներ: Օրինակ՝ Շուշի անվանումը երբեմն հանդես է գալիս Շիշե ձևով, որ պարսկերեն նշանակում է «ապակի»³³:

«Քենդ» բաղադրիչը հաճախ է կցվել Արցախի հայկական տեղանուններին հիմնականում ուշ շրջանում (18–19-րդ դարեր)՝ դրանց տալով օտար հնչողություն: Որպես կանոն՝ տեղանունների մեջ «քենդ» վերջավորությունը մատնացույց է անում տվյալ բնակավայրի բնակչության նստակյաց լինելը, ուստիև տրվել է հիմնականում հայկական բնակավայրերին:

Բազմաթիվ են «քենդ» բաղադրիչն ունեցող հայկական բնակավայրերը նաև Արցախի կից Սյունիքի, Երևանի, Շիրվանի նահանգներում:

«Քենդ» բաղադրիչը հաճախ կցվել է հայկական տեղանունների թարգմանական տարբերակներին, որոնցում երբեմն փոխարինել է հայերեն «չեն-գյուղ» բառին (Վաճառ-Բագարքենդ, Գետաշեն-Չայքենդ, Երիցուշեն-Քեշիքենդ և այլն): Խաչենի Քարագլուխ, կամ Շիկաքար, կոչված բնակավայրի անվանումների շարքում հիշատակվում են նաև Դաշուշեն ու Դաշքենդ («դաշ» թուրքերեն նշանակում է «քար») տարբերակները³⁴:

Խաչենի՝ Բագարքենդ անվամբ հայկական գյուղը հիշատակվում է Մատենադարանում պահվող 17-րդ դարի պարսկական վավերագրերում, որոնք կազմվել են գյուղին վերաբերող զանազան խնդիրների կապակցությամբ և բովանդակում են այդ խնդիրների լուծման նպատակով Գանձակի բեկլարբեկի հրահանգները՝ տրված իր պաշտոնյաներին³⁵:

³¹ Տես *Ք. Կոստիկյան*, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III: Ե., 2005, վավ. 37:

³² Տես «Թեզքիրաթ ալ-մոլուք» («Թագավորական հիշատակարան»): Մուհամմադ Դաբիր Սիադի աշխատասիրությամբ: Թեհրան, 1332, էջ 86 (պարսկ.):

³³ Տես *Միրզա Յուսեֆ Ղարաբաղի*, Թարիխ-ե Սաֆի (Ճշմարտացի պատմություն): Թեհրան, 1390, 179–181 (պարսկ.):

³⁴ Տես *С. Лисицян*. Армяне Нагорного Карабаха. Е., 1992, с. 25:

³⁵ Տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2ա, 92, թղթ. 2բ, վավ. 124ա, բ. 286:

Հետաքրքրական են Հյուսիսային Արցախի Ոսկանապատ գյուղի Սկնապատ-Սոնդորաբաղ տարբերակները: Հայկական բարբառներում այն հիշատակվում է Սկնապատ ձևով³⁶, իսկ պարսկական աղբյուրներում՝ Սոնդորաբաղ ձևով: «Սոնդորաբաղ» տեղանունը պարսկական վավերագրերում հիշատակվում է 17-րդ դարի սկզբից: Մասնավորապես՝ Շահ-Աբաս Առաջինի 1607 թ. հրամանագրով քրիստոնյա Մելիք Նազարը նշանակվում է Ղարաբաղի Սոնդորաբաղի մելիք և առաջնորդ³⁷:

Իսկ 1637 թ. Շահ Սեֆի Առաջինի հրովարտակով նախկինում Մելիք Նազարին ու Մելիք Սարուխանին շնորհված Սոնդորաբաղ ու Ղարաբեշիշ (Բրաջուր) գյուղերի համեսալեն* շնորհվում է Սաֆար Ղուլիին և այլ բազեապան ծառաների: «Սոնդոր» բառը պարսկերեն նշանակում է «որսորդական բազեի տեսակ», «բաղ»-ը նույն «շեն, բնակավայր» ցույց տվող բաղադրիչն է, որը հաճախակի է հանդիպում թե՛ հայկական, թե՛ իրանական տեղանուններում: «Սոնդորաբաղ» անվանումը հուշում է, որ այդ հայկական բնակավայրում, հավանաբար, զբաղվում էին բազեների կամ որսի այլ թռչունների բուծմամբ:

Հետագայում ևս, օրինակ՝ 1794 թ. Սարգիս կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ կազմված պարսկերեն գրության մեջ, նշվում է Սոնդորաբաղի մելիք Յուսուֆի անունը³⁸, ինչը հուշում է, որ այդ շրջանում ևս գյուղը հայաբնակ էր և ուներ իր մելիքը: Ընդ որում, հայ ազգագրագետ Ե. Լալայանի ուսումնասիրության համաձայն՝ Ոսկանապատը, ինչպես նաև Միրզիկ, Մուռուք և Բրաջուր գյուղերը պատկանում էին Մելիք Շահնազարյաններին, որոնցից Մելիք Յուսուֆ Երրորդը մահացել էր 1826 թ.³⁹:

19-րդ դարի պարսկալեզու պատմագիրը Քարինտակ գյուղի համար օգտագործում է նրա թյուրքերեն թարգմանական տարբերակը՝ Դաշալթը-լու⁴⁰:

³⁶ Տես *Ս. Ջալալխան*, Նշ. աշխ., մասն Ա, էջ 22:

³⁷ Տես «Тбилисская коллекция персидских фирманов», т. I. Кутаиси, 1995, с. 20:

* Համեսալեն (همه ساله) էր կոչվում ռոճիկների հատուցման այն ձևը, ըստ որի՝ ռոճիկ ստացող պաշտոնյան իրավունք էր ստանում ամեն տարի նույն վայրի հարկերի հաշվից ստանալու իր ռոճիկի գումարը: Այսպիսի իրավունք ստացող զինվորականներն ու պետական պաշտոնյաները կոչվում էին «համեսալեղար»:

³⁸ Տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ, վավ. 241ա:

³⁹ Տես *Ե. Լալայան*, Գանձակի գավառ: Երկեր, հ. 2: Ե., 1988, էջ 256:

⁴⁰ Տես *Միրզա Յուսուֆ Ներսիսյուլ*, Նշ. աշխ., էջ 123:

Համեմատաբար նոր է (19-րդ դար) նաև Հյուսիսային Արցախի Քարհատ գյուղի Դաշքեսան⁴¹ անվանումը, որը «քարհատ» բառի թյուրքերեն թարգմանությունն է: Քարհատը Հյուսիսային Արցախի հին հայկական գյուղերից մեկն էր, որի բնակչության զբաղմունքը կապված էր նրա մոտակայքում գտնվող քարի հանքի հետ: Այն պատմական հարուստ անցյալ ունեցող հայկական գյուղերից էր, որը եղել է նաև զրչության օջախ⁴²:

Երբեմն օտար թարգմանական տարրերակով օգտագործվում էին տեղանվանը կից Վերին, Ներքին, Մեծ, Փոքր, Հարավային և Հյուսիսային բառերը: Այս բաղադրիչները օգտագործվում են Արցախի կրկնվող տեղանունների հետ: Վարանդայի Հարավային, կամ Արեգոն, Ճարտար (թյուրք. Գյունի Ճարտար) և Հյուսիսային Ճարտար (թյուրք. Ղուզի Ճարտար) գյուղերի անվանումները կապված են այդ բնակավայրերի՝ մինևույն սարի հյուսիսային ու հարավային լանջերին գտնվելու հետ⁴³: Պարսկական վավերագրերում հանդիպում են Սաֆլա (պարսկ.՝ Ստորին, կամ Ներքին) և Ալիյյա (պարսկ. Վերին) բառերը⁴⁴:

Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել են մեծ թվով պարսկերեն կալվածագրեր, որոնք վերաբերում են Փոքր կամ Նեղ Թաղ և Վերին Թաղ գյուղերի պատմությանը: Այդ վավերագրերում տվյալ տեղանունները մշտապես նշվում են Առանի, կամ Ղարաբաղի, Դիզակի շրջանում, և որպես նրա հարևան շրջան նշվում է Հակարիի (Հագարա, կամ Աղավնո, գետի) շրջանը⁴⁵: Մի քանի կալվածագրերում հիշատակվում են դրա հարևանությամբ գտնվող Տունի, Աղջաքենո, Փարաջան, Հաղլուք հայկական գյուղերը⁴⁶:

Բալլուղայա բնակավայրը պարսկական վավերագրերում այս ձևով հիշատակվում է 18-րդ դարից: Այդ տեղանունը նշվում է Խաչենի Առաջածոր (Դովշանլու) գյուղի ավագերեց Դավթի մեկիքությանը⁴⁷ համաձայ-

⁴¹ Տես Ե. Լալայեան, Նշ. աշխ., էջ 296:

⁴² Տես Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 268:

⁴³ Տես Մ. Բարխուդարյան, Նշ. աշխ., էջ 76–77:

⁴⁴ Տես Զ. Կոսրիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, վավ. 3, 55:

⁴⁵ Տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2ա, վավ. 90, թղթ. 2բ, վավ. 137ա, բ. 128:

⁴⁶ Տես նույն տեղում, թղթ. 2բ, վավ. 137ա, բ. 140, 148, 152:

⁴⁷ Նրա մասին տես Զ. Կոսրիկյան, Ղարաբաղի հայ մեկիքները Նաղիր շահի

նություն տված հայկական գյուղերի կազմած համախոսականում⁴⁸: Այդպես է նշվում գյուղը 19-րդ դարի առաջին կեսին Ղարաբաղի դատարանում գրված մի փաստաթղթում, ըստ որի՝ Աղվանից կաթողիկոսությունը կավածքներ ուներ Բալլուղայա գյուղում⁴⁹:

Հետաքրքրական են հայկական տեղանունների հետ զուգահեռաբար օգտագործվող այն օտար անունները, որոնք մատնանշում են արիեստներ: Այդ կարգի տեղանունները հիմնականում վերջանում են թյուրքական «չի» վերջածանցով, և զարմանալի չէ, որ դրանք հաճախ կրկնվում են նաև հարևան շրջաններում:

Ինչպես Չանգեզուրի, այնպես էլ Արցախի գյուղերի հայ բնակիչները, բացի հողագործությունից, զբաղվում էին նաև արիեստներով: Ընդ որում, եթե և՛ հայ, և՛ թյուրք ու քուրդ կանայք զբաղվում էին գորգագործությամբ ու կարպետագործությամբ, ապա արիեստավորները հիմնականում հայ տղամարդիկ էին: Ռխտի այդ օտար տեղանունները ևս մատնանշում են բնակավայրի հայկական լինելը: Արցախի ու Չանգեզուրի հայկական գյուղերի բնակիչներն զբաղվում էին կավագործությամբ (բրուտներ), քարտաշությամբ, դարբնագործությամբ, արծաթագործությամբ, կոշկակարությամբ և այլ արիեստներով⁵⁰:

Արցախի Ջրաբերդ գավառում նշվող Ղազանչի բնակավայրի պատմությանը վերաբերող տվյալներ պահպանվել են ինչպես տեղի արձանագրություններում, այնպես էլ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում⁵¹:

Վարանդայի Ավետարանոց գյուղի Չանախչի օտար անվանումը հուշում է, որ այդ գյուղում ամենայն հավանականությամբ զբաղվում էին կա-

իշխանության տարիներին: «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XXVI: Ե., 2007, էջ 259:

⁴⁸ Տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 376: Այն հրատարակությունը տես *Ք. Կոստիկյան*, Ղարաբաղի հայ մելիքները..., էջ 261:

⁴⁹ Տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 286:

⁵⁰ Տես «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. IV, ч. I. Тифлис, 1886, сс. 103, 117:

⁵¹ Տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2, վավ. 49, հմմտ.՝ թղթ. 2բ, վավ. 190, *նաև՝ Ք. Կոստիկյան*, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, վավ. 3:

վագործությամբ, քանզի «չանաղչի» օսմաներեն նշանակում է «հողե պնակներ, անոթներ պատրաստող»: Չանախչի էին կոչվում նաև Հյուսիսային Արցախի Տանձուտ և Համասրաբակ բնակավայրերը⁵²:

Ինչպես տեսնում ենք, բազմաբնույթ են Արցախի օտար տեղանունները, որոնք հիմնականում կապված չէին բնակավայրի էթնիկ կազմում տեղի ունեցած որևէ փոփոխության հետ: Այդ տեղանունները ավելի շատ կապված են բնակավայրերի որոշ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական իրողությունների հետ և կարևոր նշանակություն կարող են ունենալ դրանց ուսումնասիրության համար: Այդ անվանումները մեծ թիվ են կազմում նաև պատմական Հայաստանի անբաժան մասը կազմող Արցախ-Ղարաբաղի պատմությանն առնչվող պարսկալեզու աղբյուրներում:

Պարսկալեզու աղբյուրներում հայկական բնակավայրերի համար օգտագործվում են հիմնականում օտարահունչ անվանումներ կամ տեղանունների աղավաղված արտասանություններ, որոնց համապատասխան հայկական տարբերակի հետ նույնացման դժվարությունները երբեմն նաև հիմք են դարձել զանազան շահարկումների համար:

⁵² Տես *Ս. Կարասպեղյան*, Հյուսիսային Արցախ, էջ 80, 256:

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՍԵՐԻ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.
ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏՔ

Հ. Յ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ, Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան հին շենագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող

Հայոց արևելից կողմերի տեղանվանական համակարգում իրանական տարրը ներկայանում է բառապաշարային, բառակազմական ձևային մակարդակներում, նաև՝ տեղանվանակազմական տիպի առումով՝ վերջածանցավոր տեղանունների գերակայությամբ: Նման տեղանուններից է Դիզակը, կամ Դիզան, որը համապատասխանել է Արցախի Պարզկանք¹ գավառի մի մասին. ուշ միջնադարում այն բաժանվել է երկու մասի՝ Դիզա, կամ Դիզակ, և Վարանդա. «ԺԳ և ԺԴ դարերի սկզբի արձանագրություններում նշվում է Խաչենից հարավ գտնվող Դիզա կամ Դիզակ երկիրը, որն ավելի վաղ Պիանք գավառն էր»²: 16–17-րդ դդ. Դիզակի մեկիքությունը Արցախի հինգ մեկիքություններից մեկն էր: Դիզակն իր այս անունը պահպանել է մինչև 1939 թ., երբ այլևս գավառ չէր, այլ՝ վարչական շրջան, որը վերանվանվեց Հաղրուք³: Ներկայիս Հաղրուքը Դիզակի լեռնային մասն է, որտեղ գտնվում է նաև Դիզափայտ լեռը, որը,

¹ Ինճիճյանը Երասխի և Որոտանի մոտակայքում նշում է Պայլիզան, կամ Պէլլեզան, գյուղը, որի անունը համարում է Պարզկանք/Պարծկանքի աղճատված ձևը (տես Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրություն հին Հայաստանեայց: Վեներտիկ, 1822, էջ 309):

² Տես Ղ. Ալիշան, Տեղագրությունը Հայաստանի – Արցախ: «Բազմավեպ», 1989, հմ. 1–4:

³ Հաղրուքի ավանը որպես խոր ձորում հիմնված, շուկաներով, արհեստանոցներով, արքունի գորանոցով ավան հիշատակում է Բարխուտարեանցը (տես Մակար Կախ. Բարխուտարեանց, Արցախ: Բագու, 1895, էջ 69): Հավաստի է թվում արաբ. Hadd «սահման» և իր. -rūd «գետ» < *rauta- մեկնաբանությունը, եթե հաշվի առնենք իր. rūd «գետ» միավորի առկայությունը Արցախ-Ռիտիքի տեղանուններում, հմմտ.՝ Ռիտիքի Առան-ռուր, Ռուր-Պարսեան (Պայակ, Պացյան) գավառանունները, և այլն:

ըստ Ալիշանի, անցյալ դարում այլազգիները Տուզախ⁴ էին անվանում⁵: Դիզակ տեղանունը -ak վերջածանցով (այստեղ՝ տեղանվանակերտ) կազմությամբ է, որի տեղանվանահիմքը հանգում է պրսկ.՝ *dez*, *dež*, «ամրոց, բերդ, ամրացված բնակատեղի» միավորին, հմմտ.՝ ավ. *daēz*- «դասավորել», *daēza*- «հողի կույտ»⁶, հ. պ. *dida*⁷, *didā* «ամրոց»⁸, մար. **dizāka*- «ամրոցում բնակվող» < մար. *dizā* «ամրոց» + *-ka⁹, սողդ. *dyz*՝ [*dizā*], մանիք. մ. պ., պրթև. *dyz* [*diz*]¹⁰, բախտ. *diz*, *dizz* «բարձր սար», վախ. *diz*, *diz di*- «պատ», «պատ կառուցել»¹¹ < *daiža*-/**diža*- «հողակույտ, քարերի շերտ, պատ, ամրոց, միջնաբերդ» < հ.իր. **daiž*- «կառուցել, շինել»

⁴ Տուզախը < պրսկ. *dūzax*, հմմտ.՝ ավ. *duž-anhav*- «schlectes» (տես *Christian Bartholomae*. Altiranisches Wörterbuch. Strassburg, 1904, P. 756), պիլվ. *dōšaxv*, միջ. մանիք. պրսկ. *dušox*, պրթև. *dōžax*, մ. մար. * *dōžax*, քրդ. *dōž*, հյ. < իր. դժոխք: Իսկ որպես տեղանուն, որն օտարազգիները տվել են այս տարածքին, նաև՝ Դիզախայտ լեռանը, ըստ ամենայնի, կապված է այս լեռան վրա քրիստոնյաների սպանդի հետ, որը կատարել է Մագքթայց արքա Սանեսանը: Ավելի ուշ այստեղ կրկին տեղի է ունեցել ճգնափոր մենակյաց մարդկանց սպանություն՝ Քրիստոսի հավատքին հետևելու համար (տես Ղ. *Ալիշան*, Տեղագրութիւնք Հայաստանի – Արցախ: «Բազմավէպ», 1989, հմ. 1–4): Տարածված է ևս մեկ ժողովրդական ստուգաբանություն՝ հիմնված *Դիզախայր* անվան վրա, որը կապված է այստեղ քրիստոնյաներին ու փայտերը դիզելու և այրելու հետ:

⁵ Դիզակ տեղանուն և դրանից ածանցված ձևեր այժմ կան նաև Ատրպատականում, Նախիջևանում, Արևմ. Հայաստանի տարածքում (տես «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 2: Ե., 1988, էջ 105–106):

* Օգտագործված հասկանումներ. պրսկ.՝ պարսկերեն, ավ.՝ Ավեստայի լեզու, հ. պ.՝ հին պարսկերեն, մար.՝ մարերեն, սողդ.՝ սողդերեն, մ. պ.՝ միջին պարսկերեն, մանիք. մ. պ.՝ մանիքեական միջին պարսկերեն, պրթև.՝ պարթևերեն, ն. պ.՝ նոր պարսկերեն, բախտ.՝ բախտիարի, վախ.՝ վախաներեն, հ. իր.՝ հին իրանական, իր.՝ իրանական, հյ.՝ հայերեն:

⁶ Տես *Քրիստիան Բարտոլոմե*, Նշ. աշխ., էջ 673–674:

⁷ Տես *H. W. Bailey*. Iranian Studies II. «Opera Minora». Shiraz, 1981, P. 137:

⁸ Տես *R. G. Kent*. Old Persian. New Haven, 1953, P. 191:

⁹ Տես *B. C. Расторгуева, Д. И. Эдельман*. Этимологический словарь иранских языков, т. 2. М., 2007, сс. 313–314:

¹⁰ Տես *D. Durkin-Meisterernst*. Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian. Belgium, 2004, P. 153b:

¹¹ Տես *И. М. Стеблин-Каменский*. Этимологический словарь Ваханского языка. СПб., 1999, с. 148:

արմատից¹²: Ենթադրվում է, որ քննարկվող Դիզ- տեղանվանահիմքի -i-ն հայերենում պետք է կրճատվեր, ու պետք է լիներ *Դզակ, ինչն էլ մեզ հուշում է, որ պետք է Դիզակի համար վերականգնենք ոչ թե զրոյական ձայնդարձ՝ *dizaka-, այլ արմատի լի ձայնդարձ՝ *daizaka- > *dēzak(a)-: Այսպիսով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Դիզակ անունը հանգում է նշված բառույթին «ամրոց, բերդ, ամրացված բնակատեղի» իմաստով՝ ցուցաբերելով հետևյալ իմաստային զարգացումը. «լեռներով պարսպված բարձրադիր վայր»: Ընդ որում, տեղանուններում նման իմաստային զարգացումը պայմանավորված է նմանության, համեմատության ենթատեքստերով, կամ նման վայրեր ունենալու հատկությամբ:

Իրանական լեզվատարբերը արձանագրված են դեռ Մ. Կաղանկատվացու հիշատակած տեղանուններում: Նրա «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» աշխատությունում կարդում ենք. «Եւ երթեալ հասեալ յՌԻտի գավառն՝ իջեալ բանակէին առ ափն Կուրական գետոյն, մերձ ի նաւահանգիստն Չոմաքատակ կամուրջին»¹³: Չոմաքատակ հատկանվան-քատակ բաղադրիչն աներկբա հանգում է մ. իր. katak «տուն» բառույթին < *kata-ka-նախաձևից, հմմտ.՝ սողդ. kt'k, պիլվ. kadag, գուրանի kah, փաշտու kəlay «գյուղ», պարսկական բազմաթիվ բարբառներում՝ kat, kata, katak «տուն» և այլն (հմմտ. նաև՝ k'atak i hnduk «հնդկացու տուն» սրահի անունը՝ հիշատակված Մ. Կաղանկատվացու երկում՝ 628 թ. Խոսրով 2-րդի մահվան վկայության մեջ¹⁴): Ինչ վերաբերում է առաջին զոմ-բաղադրիչին, կարծում ենք, Ոսկեդարյան մատենագրության մեջ հունարեն զոմ՝ «նավակամուրջ» վկայված փոխառությունն է¹⁵: Նման մեկնաբանությունը հիմնված է նաև բերված հիշատակության իմաստային կողմի վրա, որտեղ խոսվում է կամրջի մասին*:

¹² Steu J. Cheung. Etymological Dictionary of the Iranian Verb. Leiden, 2007, P. 54:

¹³ Steu Մովսես Կաղանկատվացու, Պատմություն Աղուանից աշխարհի: Թննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի: Ե., 1983, էջ 103:

¹⁴ Steu նույն տեղում, էջ 148:

¹⁵ Steu Հ. Հյուբշնան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ (գերմ. թարգմ. Մ. Ն. Հարությունյանը): Ե., 2004, էջ 275, 455, նաև՝ Հ. Անտոյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2: Ե., 1973, էջ 104:

* ՌԻտի գավառ ասելով կարելի է հասկանալ և՛ նահանգ-աշխարհը, և՛ ՌԻտի Առանձնակ գավառը (Պարտավ կենտրոնով): Ինչ վերաբերում է Չոմաքատակի տեղագրությանը, ապա, ըստ ամենայնի, այն գտնվել է կամ ժամանակակից Մինգեչաուրի

Արցախի Ստեփանակերտի շրջանի Փառուխ բնականունը¹⁶ նույնպես իրանական լեզվաշերտի նմուշ է երկրամասի տեղանվանական համակարգում: Նախաիրանական ածականական *huarnahuant- նախածնը «բարենպաստ, նաև՝ շքեղ, հոյակապ» նշանակություններով վկայվել է Ավեստայում՝ *asx^varənaŋ^vhant*-բառածնով: Իրանական լեզուներում այս իմաստով պահպանված ձևերը, հմմտ.՝ մ. պ. *farrox* «օրհնյալ, բախտավոր», մանիք. մ. պ. *frwx*, *prwx*, հանգում են **farnahuant*- կամ **farnaxwant*-նախածնին¹⁷ (վերջավորության *-ahwá> -axw- > -ox- զարգացմամբ): Քննարկվող տեղանունը ցույց է տալիս պիլվ. *f-* > *hj. p-* հնչյունական անցումը, հմմտ՝ պիլվ. *farr* > *hj. փառ-ք* և դրանից ածանցված կազմությունները՝ փառավոր, ծիրանափառ, փառաշուք և այլն¹⁸: Մ. պ. *farrox* ձևը հայերենում առանձին բառային գործածություն չունի, սակայն ի հայտ է գալիս քննարկվող տեղանունում՝ Փառուխ, որը կարելի է մեկնաբանել «փառավոր, օրհնված տեղ»։ Իսկ «մշակված, բարենպաստ տարածք» հասկացությունը՝ *dast-kart*¹⁹ > *hj. դաստակերտ* բառույթի միջոցով նույնպես հանդիպում է տեղանուններում (Իրանի կենտրոնական ու հյուսիսային տարածքներում այս բաղադրիչով տեղանունները մեծ թիվ են կազմում): Ծագումնաբանորեն հանգում է **dasta-krta*- նախածնին, որն սկզբնապես նշանակել է «բազավորական կամ իշխանական կալվածք»: Հ. պ.-ում վկայվել է միայն մեկ անգամ՝ վերականգնված [*dastaka*]rtam ձևում²⁰, մ. պ. *dast(a)gird* «կալվածք»²¹, պրթ. *dastegird* «հպատակ, ենթակա»²², մ.պ.

հանդիպակաց ափին, կամ էլ Եվլախի տեղում, որոնք, ի միջի այլոց, իրարից շատ հեռու չեն: Որոշակի է, սակայն, որ նշված վայրը գտնվել է հայկական մասում:

¹⁶ Տես Կ. Ս. Դավթյան, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը: Ե., 1966, էջ 11:

¹⁷ Տես G. Gnoli. *Farr(ah)*. «Encyclopaedia Iranica», 9.3. Costa Mesa: Mazda, 1999, pp. 312ff:

¹⁸ Տես Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4: Ե., 1979, էջ 482:

¹⁹ Տես Հ. ՈՒ. Բեիլի, Նշ. աշխ.:

²⁰ Տես Ռ. Գ. Կենյո, Նշ. աշխ., էջ 142:

²¹ Տես D. N. Mackenzie. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London, 1971, P. 25:

²² Տես Դ. Դուրկին-Մեխարեքեև, Նշ. աշխ., էջ 142: Միջին իրանական արձանագրությունների նյութի հիման վրա Վ. Սկավնովսկին նոր եզրակացությունների է հանգել՝ առաջարկելով *dast-kart* բառույթի համար նոր ստուգաբանություն՝ **dad-ta+krt-* նա-

dastgerd «գյուղ, մշակելի հողատարածք»²³: Հայերենում այս տերմինը գործածվել է երկու իմաստներով՝ դաստակերտ-ազարակ և դաստակերտ-ձեռակերտ²³: Դաստակերտ տեղանունը հիշատակվում է Արցախի Մեծ-Իրանք գավառում, որն ըստ ավանդության՝ Վաչագան թագավորի դուստրերից մեկի ամառանոցն էր²⁴: Այս ավանդությունն էլ խոսում է «իշխանական կալվածք» բառիմաստի օգտին: Մակար եպիս. Բարխուտարեանցը Եղիշ-Առաքեալ, կամ Ջրվշտիկ, վանքը նկարագրելիս հիշատակում է նաև Դաստակերտի սարը²⁵, հմմտ. նաև՝ ՀՀ Սյունիքի մարզում Դաստակերտ քաղաքատիպ ավանը²⁶ և այլն:

Արցախ-Ռիտիքի տեղանվանական համակարգում իրանական լեզվանյութի ներկայությունը դիտվում է բառապաշարային, տեղանվանակերտ ձևույթների շերտերում: Այն ժամանակագրական առումով սկսվում է վաղ միջնադարից, երբ Հայոց արևելից կողմերը Աղվանից մարզպանության կազմում ենթարկվեցին Սասանյան արքաներին: Արցախ-Ռիտիքի տեղա-

խաձևից՝ «ամրություն (fortificatio)» իմաստով (տես *W. Skalmowski. On Middle Iranian DSTKRT(Y). «MedioIranica». Leuven, 1993, PP. 157–162*): Պահլավերենում դաստակերտ բառույթի մասին տես նաև՝ *M. A. Bamanji Nasarvanji Dhabhar. Pahlavi – Dastkart. «Dr. Modi Memorial Volume, Papers on Indo-Iranian and other subjects». Bombay, 1939, PP. 37–45*:

* Արաբականցված *daskara* ձևը նույնպես գործածական է պարսկերենում՝ «գյուղ» իմաստով:

²³ Տես *Г. Х. Саркисян. О двух значениях термина «дастакерт» в ранних армянских источниках. «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран: история и филология». М., 1967, сс. 97–101*: Ինչ վերաբերում «ձեռակերտ» իմաստին, ապա այն բառույթի բառացի թարգմանությունն է՝ իր. *dast-* «ձեռք» և *-kart* > **krtā-* «կերտված, արված»: Բառն այս իմաստով վկայված է դեռ միջնադարյան մատենագրության մեջ (տես «Նոր բառգիրք հայկազգան լեզվի», հ. II: Ե., 1981, էջ 151):

²⁴ Տես «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 2, էջ 38, այս գյուղի մասին է թերևս հիշատակում նաև Մ. Կաղանկատվացին (տես *Մ. Կաղանկատվացի, Նշ. աշխ., էջ 411*), տես նաև Հ. Հիրշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները: Վիեննա, 1907 թ, էջ 334, *Ղ. Ալիշան, Տեղագրութիւնք Հայաստանի – Արցախ: «Բազմավեպ», 1989, ք. 1–4*, «Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермоловым, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м», Тифлис, 1866. (Магаль Сисіянъ), N 9:

²⁵ Տես *Մակար եպիս. Բարխուտարեանց, Նշ. աշխ., էջ 234*:

²⁶ Տես «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 2, էջ 38:

նուններում իրանական տարրի քննությամբ պարզվում են այս շերտի գոյության սահմանները. այն, ունենալով պատմական հիմք, չի խաթարում տարածքի էթնիկական պատկերը, այլ միայն լեզվանյութ է հայոց տեղանվանակազմության համար, նպաստում է նաև տարածքին հատուկ տեղանվանաստեղծությանը:

Հայոց արևելից կողմերի տեղանունների համայնապատկերը հստակ կերպով ցույց է տալիս տարածքի էթնիկական բնութագիրը ինչպես ժամանակի, այնպես էլ տարածության մեջ: Այլ կերպ ասած՝ այս տեղանունների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս վեր հանելու այստեղ երբևէ բնակված ժողովուրդների հետքերը կոնկրետ շրջաններում ու կոնկրետ պատմական փուլերում: Դրանց ծագումնաբանական քննությունը հատկապես կարևորվում է տարածքում թյուրքական էթնիկ տարրի ժամանակագրական ներկայությունը ճշտելու առումով:

Հայաստանի պատմաաշխարհագրության մեջ մասնավորապես անձնանուններից կազմված տեղանունների շարքը բազմապատկվում է 19-րդ դարում, երբ խմբակային-ցեղային համակեցությամբ ապրող թյուրքական ցեղերը բնակություն են հաստատում այստեղ և բնակավայրերն ու անասնապահական սեզոնային գյուղակները կոչում են առաջնորդի, ցեղապետի անունով: Այս ընթացքում սկիզբ է դրվում նաև այն տեղանվանական փոփոխություններին, որոնք կատարվում են, մասնավորապես, թարգմանության միջոցով: Այսպիսի տեղանունները պահպանում են իրենց իմաստային կողմը, սակայն թյուրքական էթնոլեզվական հանրույթի հետ շփումների հետևանքով տեղանունները մասամբ կամ ամբողջովին թարգմանվում են, ընդ որում, կյանքի իրավունք են ստանում արդեն թարգմանված տարբերակները: Այս երևույթը մեծ թափ է ստանում, երբ Արցախը բռնակցվում է Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին: Սկսվում է «տեղանվանասպանության», կամ «տոպոնիմի», գործընթաց, երբ տեղանունները քաղաքական փաստի արժեք են ստանում, նպատակային կերպով փոխվում և թյուրքացվում են:

Տեղանուններում իրանական շերտի առկայությունը վաղագույն հայ-իրանական պատմական շփումների վկայությունն է: Այս տարածքների տեղանուններում իրանական նմուշների առկայությունը բացահայտում է թյուրքական տեղանուններ ներմուծելու միջոցով Ադրբեջանի տարածքային հավակնությունների սնանկությունը և օգնում է թյուրքացված տեղանուններն իրենց սկզբնական տարբերակներին վերադարձնելու գործին:

ԱՐՅԱՆԻ 1832–1833 ԹԹ. ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԸ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

*Պ. Ա. ՉՈՐԱՆՅԱՆ, պարմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ՊՆ
ԱՌՀԻ-ի ավագ գիտնական-վերլուծաբան, ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող,
Ա. Ս. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, պարմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ Ազգային արխիվի տնօրեն*

19-րդ դարի սկզբին Հարավային Կովկասը նվաճելուց հետո Ռուսաստանը պարբերաբար անցկացնում էր տեղի բնակչության մարդահամարներ: Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության համար առանձնակի նշանակություն ունեն Արցախում Երմոլովի ու

Մոգիլևսկու (1823 թ.) և Հայկական մարզում (1830–1831 թթ.)՝ Ի. Շուպենի կատարած մարդահամարները, ինչպես նաև 1832–1833 թթ. Արցախում կատարված մարդահամարի դեռևս անտիպ նյութերը:

Մարդահամարների միջոցով ռուսական իշխանությունները հետևում էին բնակչության տեղաշարժերին, ուսումնասիրում նրա տնտեսական հնարավորություններն ու աստիճանաբար ներմուծում ռուսաստանյան հարկային համակարգը: Միևնույն ժամանակ նրանք փորձում էին բնակչությանը տեղաբաշխել ըստ իրենց ռազմաքաղաքական ծրագրերի և այդ նպատակով իրականացնում էին զանգվածային վերաբնակեցումներ: Ռուսական բանակի Երևանյան առաջին արշավանքի ժամանակ Երևանի խանությունը թուլացնելու նպատակով խանության տարածքից դուրս էր հանվել ավելի քան 11.100 ծուխ հայազգի բնակչություն՝ Երևանի մելիքի և հարյուրապետի հետ¹: Այդպիսով կտրուկ նվազել էր Երևանի խանության

¹ Տես «Всепоподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 28-го февраля 1805 года,

տարածքի հայագրի բնակչության թվաքանակը, որը մինչ այդ շատ ավելին էր, քան մահմեդականների թվաքանակը*:

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին արտագաղթի ու համաճարակների հետևանքով կտրուկ նվազել էր նաև Արցախի հայագրի բնակչության թվաքանակը: Նման պայմաններում ռուսական իշխանությունները նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում Արցախ և Ղարաբաղի խանության տարածք քոչվոր բնակչության ներհոսքի համար՝ այն համարելով ռուսական տիրապետության նկատմամբ մահմեդական բնակչության դրական վերաբերմունքի դրսևորում²: Դրա հետևանքով Արցախում վերաբաշխվում էր նաև հողային սեփականությունը և փոփոխվում էր հայերի ու մահմեդականների ռազմաքաղաքական դերերի կարևորության աստիճանը, ինչն իր ազդեցությունն էր ունենում նաև տեղանվանական համակարգի վրա՝ նպաստելով նոր անվանումների առաջացմանը:

Այդ ամենն իր արտացոլումն էր ստացել Արցախում 1823 թ. շուտափույթ կերպով իրականացված Նկարագրության նյութերում, որտեղ բնակչության հաշվառումը կատարված է ըստ մահմեդական բեկերից ստացված տեղեկությունների, ինչը պայմանավորել է տեղանունների արձանագրումը մահմեդական բնակչության լեզվական առանձնահատկություններին համապատասխան: Թվարկված են բազմաթիվ ժամանակավոր բնակատեղիներ, որոնք կրում են դրանց տիրող բեկերի անունները:

N17». «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» («АКАК»), т. II, Тифлис, 1868, с. 276 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9487/#page/1/mode/1up>): Դեռ Ի. Շոպենի կողմից Հայկական մարզի Նկարագրության կազմման ժամանակ Ապարանի 39 գյուղերում բնիկ բնակչությունից մնացել էր ընդամենը 11 ծուխ, իսկ տեղահանված բնակչությունը այդպես էլ մնացել էր Վրաստանի սահմաններում: Ամայացած հայկական բնակավայրերում վերաբնակեցվել էին 1829 թ. ներգաղթյալները (տես *И. Шопен. Исторический памятник состояния Армянской Области в эпоху ее присоединения к Российской империи.* СПб., 1852, сс. 587–592):

* Հայ բնակչության արտագաղթը կազմակերպող Հովհաննես արքեպիսկոպոսի հաղորդմամբ՝ Երևանի մոտ գտնվող Ենգիջա գյուղի 60 ծուխ հայ բնակչությունը հրաժարվում էր թողնել իր բնակավայրը, ուստի ինքը դիմում է Պ. Յիցիանովին՝ «սաստկության» պարտադրելու նրանց: Ըստ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի՝ «ինքեանք յիմար գոլով ոչ յանձն առնուն գալ, ըստ վաղեմի առածին, թե իմաստունք խնդրեն զհանգիստ, իսկ յիմարք՝ զհայրենիս» (տես «Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов», т. I. Е., 1972, с. 325):

² Տես «АКАК», т. VII. Тифлис, 1878, сс. 421–424 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9493/#page/470/mode/1up>):

Փաստորեն, նշված Նկարագրությունը կատարվել է կոպիտ մեթոդական սխալներով, և, բնականաբար, ստացվել են ոչ ճիշտ տվյալներ, որոնցում միակողմանիորեն արտացոլվել են միայն մահմեդական բնակչության կողմից գործածվող տեղանունները: Այդ սխալ տվյալները հիմք են դարձել քարտեզագրական հետագա աշխատանքների համար:

1823 թ. Նկարագրության թերությունները ակնհայտ են եղել նաև կազմողների համար, ուստի նրանք, ներկայացնելով իրենց հավաքած տվյալները, միևնույն ժամանակ շեշտել են նոր Նկարագրություն կամ նոր աշխարհագիր ձեռնարկելու անհրաժեշտությունը³: Ղարաբաղի նահանգում (պրովինցիա), որն ընդգրկում էր նախկին խանության տարածքը, 1832–1833 թթ. անցկացվեց աշխարհագիր, որի նյութերը պահպանվում են ՀՀ Ազգային արխիվում:

Աշխարհագրի կատարման ժամանակ կազմողների համար ուղեցույց է ծառայել 1823 թ. Նկարագրությունը: Խնդիր է դրվել նաև տարբերակված հաշվառման ենթարկել արքունի և մասնավոր հատվածի հարկատուներին, ինչպես նաև արձանագրել այն բնակչության թվաքանակը, որն ազատված էր հարկերից: Ըստ այդմ՝ 1832–1833 թթ. մարդահամարի ընթացքում պահպանվել է նախկին խանական պաշտոնյաների ներկայացմամբ տեղանունների արձանագրման սկզբունքը, միևնույն ժամանակ, հաշվառվել են մահալների (գավառների) բնակավայրերի բոլոր անդամները՝ առանձին հարկատուների մեջ պետական (արքունի) և մասնավոր (բեկական) հարկատու բնակչության գրանցմամբ:

1823 թ. Նկարագրության համաձայն Վարանդա գավառում (մահալ) կար հայկական 23 գյուղ և մահմեդականներով բնակեցված ընդամենը մեկ գյուղ: Խաչենի գավառի բոլոր 13 գյուղերը հայկական էին և դեռևս չկար մահմեդական որևէ գյուղ: Թալիշի գավառում բոլոր գյուղերը հայկական էին, թեև արձանագրված էին թյուրքական արտասանությամբ՝ Կարաչինար, Աղջաբենդ, Կարաբուլաղ և այլն: Ջևանշիր գավառում արձանագրված 32 բնակատեղիներից գյուղեր էին միայն 3-ը, իսկ 29-ը դեռևս քոչատեղիներ (*кочевье*) էին:

Ըստ 1832–1833 թթ. աշխարհագրի, պետական (արքունի) գանձարանին հարկատու բնակչությունը Թալիշի գավառում կազմում էր հայազգի

³ Տես «Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м». Тифлис, 1866:

657 արական սեռի ներկայացուցիչ, և արձանագրված չէր ոչ մի մահմեդական բնակիչ: Ջրաբերոլի գավառում արձանագրված էին արական սեռի 572 հայ և ընդամենը 5 մահմեդական⁴: Խաչենի գավառում արքունական հարկատու բնակչությունը կազմում էր արական սեռի 1095 հայ, 42 մահմեդական: Վարանդա գավառում, որ ամենից ընդարձակն էր, արքունական էին արական սեռի բնակչության 5351 հայ և 543 մահմեդական: Ալնիհայտ է, որ Վարանդայում մահմեդականների քանակի ավելացումը տեղի է ունեցել 1823-1833 թթ. ժամանակամիջոցում:

Հայ բնակչության բացարձակ մեծամասնություն է արձանագրված նաև մարդահամարի այն տվյալներով, որոնք վերաբերում են մասնավոր կալվածատիրական հարկատու բնակչությանը: Օրինակ՝ Թալիշի գավառում արձանագրված չէ մասնավոր-կալվածատիրական հարկատու որևէ մահմեդական անձ⁵: Խաչենի գավառում հաշվառված էր արական սեռի 540 հայ և 71 մահմեդական, իսկ Վարանդայում՝ 870 հայ և 68 մահմեդական:

Հայաստանի պատմության նշված ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության ու գնահատման համար կարևոր նշանակություն է ստանում բնակչության տեղաբաշխման և ազգային կազմի ճշգրիտ իմացությունը, ինչը հնարավոր է մարդահամարների դիմամիկային հետևելու միջոցով: Այդ առումով Հայաստանի և, մասնավորապես, Արցախի պատմության համար մեծ արժեք է ներկայացնում 1823 թ. և 1832-1833 թթ. մարդահամարների համեմատական ուսումնասիրությունը:

Ի տարբերություն 1823 թ. Նկարագրությունից, 1832-1833 թթ. արքունական հարկատու բնակչության աշխարհագիրը կատարվել էր ավելի հստակորեն ձևակերպված հարցաթերթիկի հիման վրա, և բնակավայրերի այցելության միջոցով արձանագրվել էին ծխերի բոլոր անդամները՝ ըստ ազգության, դավանանքի, տարիքի ու սեռի և վարչաքաղաքական բաժանումների: Հայ բնակչությունը հաշվառված է ըստ արական և իգական սեռերի, իսկ մահմեդականները՝ միայն արական սեռի: Հայ բնակչության ազգանունները արձանագրված են ռուսական, իսկ մահմեդականներինը՝ թյուրքական սկզբունքով:

Այս աշխարհագրի նյութերը, որոնք խիստ կարևոր ու մեծարժեք են Արցախի պատմության և, հատկապես, ժողովրդագրական պատկերի ուսումնասիրման համար, դեռ չեն դրվել գիտական շրջանառության մեջ և,

⁴ Տես ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 50, թթ. 454-455:

⁵ Տես նույն տեղում, գ. 51:

ինչպես ասվեց, պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում (պատրաստվում են հրատարակության):

Աշխարհագրի տվյալների ուսումնասիրությամբ պարզվում է, որ 1823–1832 թթ. տեղի են ունեցել ժողովրդագրական էական փոփոխություններ.

1827 թ. Ղարաբաղի նահանգում, որն ընդգրկում էր Կուր-Արաքսյան միջագետքի զգալի մասը (բացի Գանձակից և նրանից դեպի արևմուտք գտնվող տարածքներից), Մեհտի Ղուլի խանի բերած և խանական ընտանիքին ենթակա վերաբնակիչներ ունեցող ու պետական հարկերից 6 տարով ազատված 50-ից ավելի նոր ժամանակավոր քոչատեղիների հաշվին մեծացել էր նորաբնակ թյուրքերի թվաքանակը: Դրանք տեղաբաշխված էին հիմնականում Պարտավ-Եվլախի ու Չանգեզուրի տարածքներում:

1832–1833 թթ. մարդահամարի նյութերում արձանագրված է նաև բնակչության՝ տվյալ տարածք ներգաղթելու տարեթիվը, ուստի այդ նյութերից ակնհայտ է մահմեդական բնակչության նորաբնակ լինելու հանգամանքը: Այսպիսով՝ փաստարկվում է, որ մահմեդական բնակչությունն է ռուսական իշխանությունների խրախուսմամբ ներգաղթել Արցախ և հարակից տարածքներ, սակայն աղբյուրներից քարոզչական մեքենան տարածում է այն կեղծիքը, թե իբր տվյալ տարածաշրջանում հայ բնակչության առկայությունը պայմանավորված է պարսկահայոց ներգաղթով, որոնք հաստատվել են իբր մահմեդականներին պատկանող տարածքներում:

Իրականում, ռուսական իշխանությունները դեռ մինչև Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումը և դրանից հետո խրախուսում էին ինչպես մահմեդական, այնպես էլ քրիստոնյա բնակչության ներհոսքը ռուսական տիրապետության սահմաններ՝ թույլատրելով վերադառնալ Վրաստան նույնիսկ նրանց, ովքեր նախկինում ըմբոստացել էին ռուսական տիրապետության դեմ և հեռացել: Դեռևս 1819 թ. հոկտեմբերի 22-ին կայսեր հաստատած օրենքով սահմանվել էր, որ արքունական և կալվածատիրական հողատարածքներում վերաբնակներն ազատվում էին արքունական հարկերից 6, իսկ համայնքային հարկերից՝ 3 տարով⁶: Նույն կարգը տարածվեց նաև 1826 թ. հեռացած մահմեդականների ու ընդհանրապես մահմեդական բոլոր վերաբնակների վրա: Ավելին. մշակվեց և իրագործվեց պատմագիտության մեջ դեռևս համապատասխան գնահատման չարժանացած՝ քոչվոր

⁶ Տես «ԱԿԱԿ», տ. VI, չ. I. Тифлис, 1874, с. 466 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9491/#page/2/mode/1up>):

մահմեդական բնակչությանը նստակեցության փոխադրելու ծրագիր, ինչը մեծապես իր արտացոլումը գտավ թյուրքական նոր տեղանունների առաջացման մեջ: Պասկեիչը 1828 թվականի հունիսի 6-ին համապատասխան հանձնաժողովին հրահանգում էր մահմեդական նահանգների կառավարման նախագիծը կազմելիս աչքաթող չանել «քոչվոր ժողովուրդներին նստակյաց դարձնելու միջոցները, որքան որ թույլ են տալիս կլիման ու երկրի դիրքը, և նրանց վարժեցնել գյուղացու մշտական աշխատանքներին»⁷.

Այսպիսով՝ դեռ մինչև Թուրքմենչայի 1828 թ. պայմանագրի կնքումը, որով հայ բնակչությունը Ռուսաստանի տիրապետության սահմաններ ներգաղթելու թույլտվություն ստացավ, 1812–1827 թթ. մեծ թվով մահմեդական բնակչություն էր փոխադրվել Ղարաբաղի նահանգ և ստացել բոլոր այն արտոնությունները, որոնք հետագայում միայն տարածվեցին նաև Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն վերաբնակեցված հայազգի բնակչության վրա: Ավելին. եթե հայ բնակչությունը տեղաբաշխվում էր հիմնականում Հայկական մարզի՝ դեռ 1804–1805 թթ. տեղահանության հետևանքով լքված հայկական գյուղերում, ուստի հայկական մարզի շրջանակներում հայկական տեղանունների թիվը չէր ավելանում, ապա մահմեդականների համար կան ստեղծվում էին նոր բնակավայրեր, ինչի հետևանքով ավելանում էր թյուրքական տեղանունների թիվը, կան էլ նրանք բնակեցվում էին լքված հայկական գյուղերում, ինչի հետևանքով հայկական բնակավայրերի անվանումներն աղավաղվում էին: Թյուրքական նոր և հայկական աղավաղված տեղանունները մարդահամարների ժամանակ արձանագրվում էին և ստեղծում այն թյուր տպավորությունը, թե իբր թյուրք-թաթարական բնակչությունը վաղուց ի վեր թվապես գերազանցում էր հայերին:

Այսպիսով՝ Հարավային Կովկասին տիրելու նպատակով պայմանավորված ռուս-պարսկական հակամարտության հետևանքով ակտիվացող էթնիկական տեղաշարժերն իրենց խոր կնիքը թողեցին Հայաստանի տեղանվանական համակարգի վրա: Որպես արդյունք՝ պարսկաթյուրքական ազդեցությամբ տեղանունների պատմական շերտերի աղավաղման գործընթացն էլ ավելի խորացավ զանազան քարտեզագրումների, ինչպես

⁷ «АКАК», т. VII. Тифлис, 1878, сс. 423–424 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9493/#page/470/mode/1up>):

նաև վարչական բաժանումների, և մասնավորապես՝ 1867–1868 թթ. Արցախը Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ ներառելու հետևանքով, ինչի պատճառով տեղի ունեցավ Ջևանշիր և Ջերբախի կոչվող գավառների խիստ ընդարձակում, և միաժամանակ վերացան Արցախի վարչական նախկին գավառանունները՝ Ջրաբերդ, Վարանդա, Խաչեն, Դիզակ: Այդ գործընթացը շարունակվեց մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտն ու Հարավային Կովկասում ազգային պետությունների հռչակումը: Ստեղծվեց այն թյուր պատկերացումը, թե իբր թյուրքերենով արձանագրված տեղանունները Հայաստանում թյուրք բնակչության հնուց ի վեր առկայության և գերակշռության վկայությունն են: Հայ բնակչությունը, սակայն, չհրաժարվեց իր պատմական տեղանուններից և շարունակում էր հիմնականում օգտագործել բնակավայրերի բնիկ հայկական անվանումները:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

1. 1832–1833 թթ. մարդահամարի արդյունքների ուսումնասիրությամբ արձանագրվում է հայ բնակչության գերակշռությունը Արցախում և փաստարկված կերպով հերքվում հայ բնակչության եկվորության վերաբերյալ աղբյուրական կեղծ պնդումը:

2. Արցախի հայկական տեղանունների վերանվանման թյուրքերեն տարբերակները «օրինականացվեցին» ռուսական պաշտոնական գրագրության, ինչպես նաև պետական աշխարհագիր-մարդահամարների միջոցով՝ ստանալով պաշտոնական կարգավիճակ:

3. Արցախի հայ բնակչությունը հիմնականում շարունակում էր օգտագործել բնակավայրերի բնիկ հայկական անվանումները, ինչի շնորհիվ գուգահեռաբար շրջանառում էին երկու տեղանվանական համակարգեր՝ պաշտոնականը, որն սկիզբ էր առել 1823 թ. Նկարագրությամբ ու արձանագրվել նաև 1832–1833 թթ. աշխարհագրի նյութերում, և իրական-պատմականը, որի մեջ իրենց արտացոլումն էին ստացել պատմական վաղագույն ժամանակաշրջաններից սկսյալ հայկական տեղանվանական շերտերը:

ԳԱՆՉԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԸ
ԸՍՏ ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻ ԶՅՈՄՈՒՐՃՅԱՆԻ
ՔԱՐՏԵԶԻ (1691 թ.)

*ԳԱԲՐԻԵԼԼԱ ՈՒԼՈՒՀՈՐՃՅԱՆ (Իփրալիա), Բոլոնիայի
համալսարանի պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ արքայասահմանյան անդամ*

Հայոց եկեղեցու մեծ քարտեզը¹ (358 սմx120 սմ) հայտնաբերվել է Բոլոնիայի համալսարանի գրադարանում պահվող՝ Լյուդովիկո Ֆերդինանդո Մարսիլիի ֆոնդում: Այն կազմվել է 1691 թ. Կոստանդնուպոլսում՝ հայ համայնքի նշանավոր ներկայացուցիչ Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի կողմից: Դրա պատվիրատուն կոմս Լյուդովիկո Ֆերդինանդո Մարսիլին էր, մի իտալացի Բոլոնիայից, որը հայտնի էր գիտությունների, ռազմական արվեստի, աշխարհագրության, օվկիանոսագիտության, քաղաքականության և այլ բնագավառներում ծավալած իր գործունեությամբ: 1680 թ. և 1690–1691 թթ. նա երկու անգամ զննացել է Կոստանդնուպոլիս. երկրորդ անգամ՝ ունենալով Ավստրիայի կայսեր հանձնարարությունը՝ Բալկանյան պատերազմներից անմիջապես հետո հաշտության բանակցություններ սկսել Բարձր դռան հետ:

Գրչով գծագրված և ջրաներկով գունազարդված քարտեզն ամփոփում է վանքերի, ուխտատեղերի և հայ եկեղեցու սրբավայրերի գոյությունը վկայող շուրջ ութ հարյուր հայերեն գրառումներ, որոնք դասակարգված են ըստ Հայոց եկեղեցու՝ 17-րդ դ. գոյություն ունեցած չորս կաթողիկոսությունների՝ պատկանելության:

Արցախի տարածաշրջանի տեղանունների և սրբատեղիների պատմության ուսումնասիրության համար մեծ կարևորություն ունեցող 17-րդ դարի այդ արձանագրումները ներկայացնում ենք ըստ հեղինակի օգտագործած տերմինաբանության, որը յուրաքանչյուր վայր բնորոշում է «քաղաք», «վանք», «անապատ» և «ուխտատեղ» տերմիններով: Յուրաքանչ-

¹ Stu Gabriella Uluhogian. Un'antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo. Ravenna, 2000:

յուր անվանը կից բերում ենք քարտեզի վրա այդ անուններին ուղեկցող ծանոթագրությունները՝ մեր նշումներով*:

Կուր գետից դեպի հարավ գտնվող քաղաքներն են.

«1. Կէնճէ քաղաք. Խօսրօվ նահատակեցաւ (հմ. 12):

2. Պէրտէ քաղաք. գահ թագաւորին Վաջագանի (հմ. 15)»:

Այստեղ կարելի է ավելացնել Փառիսոս քաղաքը (հմ. 23), թեև հիշատակություն կա միայն նրա վանքի մասին:

Իբրև «վանք» բնութագրվող և մեկնաբանություններով ուղեկցվող վայրերն են.

«1. Եպիսկոպոսարան** . Սաղիանու վանք (հմ. 9):

2. Գոշ Մխիթարավանք, եպիսկոպոսարան եւ գերեզմանն (հմ. 10):

3. Գետկայ վանք. եպիսկոպոսարան, ուր Վանական սնաւ (հմ. 11):

4. Եպիսկոպոսարան. Եւստաթէի եւ Խաթայ հետետղացն առաքելոց վանք. ի տաշտեն մին խաշն ի տեղս է (հմ. 17):

5. Սուրբ Նշան վանք. եպիսկոպոսարան (հմ. 19):

6. Եպիսկոպոսարան. Փառիսոս վանք (հմ. 23):

7. Եպիսկոպոսարան. Կիտապակ վանք (հմ. 24):

8. Եպիսկոպոսարան. Խաթ առաքելոյ վանք, սուրբ Աստուածածին (հմ. 28):

9. Կաթողիկէ վանք (հմ. 30): (չճշ.***)

10. Ղարապաղի Եղիմասար. Եպիսկոպոսարան վանք (հմ. 33):

11. Եպիսկոպոսարան. Խորանաշատ վանք (հմ. 41):

12. Եպիսկոպոսարան. Խաշլապէկ վանք (հմ. 47):

13. Եպիսկոպոսարան. Չարբերդ վանք (հմ. 51):

14. Եպիսկոպոսարան. Շախկախ վանք, ուր շղթայ Պետրոսի առաքելոյն (հմ. 53):

* Քարտեզի մասին շատ ավելի հիմնավոր պատկերացում կազմելուն նպաստում են հիշատակարանի (հմ. 804) հետևյալ նշումները, որոնք վերաբերում են Գանձասարի կաթողիկոսությանը. «Եւ արդ ի խարդ այս ցուցցի. այն որ մին թուղով է, պարոնի քաղաք է գաւառաւն: Եւ որ երկու թուղով է՝ փաշայ կոչի: Եւ որ երեք թուղով է՝ պէկլերպէկի կոչի... Եւ զանապատսն ճգնաւորաց ձիթենեաց ոստովք ցուցցի: Եւ զկուսանաց անապատսն արմաւենեաց ոստովք ցուցի:... Եւ զի գիտելի է Գանձասարայն ինքն Լուսաւորիչն զթոռն իւր զԳրիգորիս հաստատեաց Կաթողիկոս եւ կայ մինչէ ցայսօր»:

** Երեմիա Քյոմուրճյանը «Եպիսկոպոսարան» տերմինն օգտագործում է «Եպիսկոպոսանիստ» իմաստով:

*** Վայրեր, որոնք ի վիճակի չենք եղել ճշգրտելու: Հապավումները հետևյալներն են՝ չճշ. (չճշգրտված), ան. ճշ. (անորոշ ճշտված):

15. Բթկաթաղենց վանք. Եպիսկոպոսարան (հմ. 59):
 16. Եպիսկոպոսարան. Կթեշավանք. Լուսատրիչ շինեաց (հմ. 61):
 17. Վանք Տաշտանոց (հմ. 64) (չճշ.):
 18. Եպիսկոպոսարան. սուրբ Յակոբայ վանք, ուր մաս/ու/ն/ք/ կան Մծբնայ Յակոբ Հայրապետին (հմ. 65):
 19. Եպիսկոպոսարան. Հիբերայ վանք (հմ. 67):
 20. Եպիսկոպոսարան. Տուգաղու Խաչափայտ վանք (հմ. 69):
 21. Եպիսկոպոսարան. Ծարայ վանք (հմ. 75)»:
- Երեմիա Չելեպին զանազանում է սրբավայրերի ևս մեկ կարգ, որն անվանում է «ուխտատեղ».
- «1. Ծեր Աւետարան, ուխտատեղ (հմ. 4):
 2. Սուրբ Յովհաննէս ուխտատեղ (հմ. 18) (ան. ճշ.):
 3. Գրիգորի սուրբ Խաչ, ուխտատեղ (հմ. 31) (չճշ.):
 4. Գ մանկանց ուխտատեղ. մասունքն կան (հմ. 34):
 5. Կաղնայ խաչ, ուխտատեղ Փունդարի (հմ. 36):
 6. Պլանուխ ուխտատեղ (հմ. 39) (չճշ.):
 7. Տիրատուր վարդապետի գերեզման. ուխտատեղ (հմ. 46):
 8. Ախնէ ուխտ Վարդավառի (հմ. 48)»:
- Կան նաև որպես «անապատ» բնութագրված մեծ թվով վայրեր, որոնք հեղինակը նշում է արմավենու ճյուղով, եթե խոսքը վերաբերում է կույսերի անապատի, և ձիթենիով, եթե խոսքը վերաբերում է ճգնավորների անապատի.
- «1. (ձիթենի) Անապատ Պանանց (հմ. 5):
 2. (ձիթենի) Խօշկաշինու անապատ (հմ. 8):
 3. (ձիթենի) Ծաղկոց անապատ (հմ. 13):
 4. (ձիթենի) Վերի Չէկէմ. Ղարամուրատ արանց անապատ (հմ. 22)
- (Ներքին Չէկէմ, հմ. 43):
5. (արմավենի) Ոսկանապատ անապատ կուսանաց (հմ. 25):
 6. (ձիթենի) Կտաշինու (Գետաշենու) անապատ (հմ. 26):
 7. (արմավենի) Կուսանաց անապատ (հմ. 29) (ան. ճշ.):
 8. (ձիթենի) Քեարխտնէ ուխտատեղ, անապատ (հմ. 32):
 9. (ձիթենի) Չարեք անապատ. միանձուրն Ճ (100) միաբանք, երբեմն էս առաւելուն (հմ. 35):
 10. (ձիթենի) Արքայեկ անապատ (հմ. 37) (չճշ.):
 11. (ձիթենի) Կիլիստան. Ամենափրկիչ անապատ (հմ. 38):
 12. (արմավենի) Քէմէնտար անապատ կուսանաց (հմ. 44) (չճշ.):

13. (արմավենի) Շնհերո, անապատ կուսանաց (հմ. 49):
14. (ձիթենի) Անապատ արանց (հմ. 54) (չճշ.):
15. (ձիթենի) Գոշի անապատ (հմ. 60) (ան. ճշ.՝ Դասնոյ անապատ):
16. (ձիթենի) Էադուռն անապատ (հմ. 62):
17. (ձիթենի) Եղիշեի անապատ (հմ. 63) (ան. ճշ.):
18. (արմավենի) Կուսանաց անապատ (հմ. 66) (չճշ.):
19. (ձիթենի) Անապատ Մեծշեն (հմ. 71):
20. (ձիթենի) Անապատ Խաթայու (հմ. 74) (չճշ.):
21. (արմավենի) Կուսանաց անապատ Աւետարանոց (հմ. 79):
22. (ձիթենի) Բըղըրդան անապատ (հմ. 80) (չճշ.)»:

Տվյալների ցուցակը համարելու համար հարկ է կցել լեռներին կամ մեծ կարևորություն չունեցող տեղանքներին վերաբերող որոշ մեկնաբանող գրություններ, որոնց բնույթը տվյալ ժամանակաշրջանում ճշգրտելը խրթին է (գյուղ, աղբյուր, նահատակությունների համար հատկացված վայր և այլն), և որոնք մատնանշված չեն հատուկ անվանումներով.

«1. Դաւիթ եւ Համազասպ նահատակեցան (հմ. 16):

2. Հագարու իլան աղբիւր. արժանատրաց ջուր երեւի. եւ անարժանից ցամաք (հմ. 27):

3. Մուսիւռ մերձ Տեմիր գափի (հմ. 40):

4. Միափերթ քարեայ եկեղեցի խցներովք (հմ. 42):

5. Դիզափայտ լեռն. Թաթարք զճգնաորս եւ զհաւատացեալս խրցիւք գարոյ եւ ցորենոյ այրեցին (հմ. 72):

6. Մարդադանեաց խաչ. Թաթէոս բերաւ ի տաշտէն, ուր զՓրկիչն լուացին (հմ. 76):

7. Վերէնտէ (հմ. 81):

8. Ախըստէվ (հմ. 105)»:

Վերջապես, կաթողիկոսական նստավայրին վերաբերող հիշատակությունից հետո հիշատակություն կա տարածաշրջանի ամենակարևոր վանքի՝ Ամարասի մասին, որը ևս կրում է «կաթողիկոսական» տիտղոսը:

«Աթոռ Գանձասար եւ կաթողիկոսարան սուրբ Խաչ անուն, գոյ ծնօտ Լուսատրչին, գոր աներ Մագիստրոսի ճիհանշիրայն բերել ետ. եւ մասն ի գլխոյ սուրբ Սկրտչին. եւ մասն Իզապուզտոյ եւ Դաւթի Դվնեցոյ սրբոց վկայիցն (հմ. 78):

Եպիսկոպոսարան, Ամարաս. առաջին աթոռ Գրիգորիսի՝ թոռինն Լուսատրչի: Եւ աստ յայտնեցան, ասեն, մեծի Վաջական թագաւորին շիշ մի լի արեամբ Չաքարեայ քահանային եւ մասն Պանդալեմիօնի բժշկին եւ մասն

Յովսէփ Արեմաթացոյն եւ Գրիգորիսի աջն եւ գերեզմանն աստ գոն (հմ. 77):

Ամարասու եայլա կաթողիկոսարանին (հմ. 68)»:

Ընդհանուր առմամբ, Գանձասարի կաթողիկոսությունը, Երեմիա Չելեպիի ներկայացրած ձևով, ընդգրկում է երեք քաղաք, որոնցից մեկը՝ Շամախին, նշված է իբրև բեյլերբեյի (բեկլարբեկ) քաղաք երեք «թուղով»: Այն ընդգրկում է նաև որոշ ավելի փոքր տեղավայրեր, ինչպես Վերեմտեն ու Աղսուրը, որոշ լեռներ, որոնցում տեղի են ունեցել սարսափելի և հրաշագործ իրադարձություններ (Դիզապայտ լեռն, օրինակ, կամ այն լեռը, որի վրա նահատակվել է երիտասարդ թագուհին) և հատկապես սրբավայրեր. Գանձասարի կաթողիկոսության նստավայրն ու Ամարասի նշանավոր վանքը, ինչպես նաև դրանց ամառային նստավայրը, 21 վանք, որոնցից հավանաբար միայն երկուսը (հմ. 30-ը՝ Կաթողիկեն, և հմ. 64-ը՝ Տաշտանոցը) չունեին եպիսկոպոս, 8 ուխտատեղ, ճգնավորների 16 անապատ, կոյսերի՝ 6:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

1. Անապատների թիվը Արցախ-Ուտիքի տարածաշրջանում տոկոսային հարաբերությամբ շատ ավելի մեծ է, քան քարտեզում ներկայացված այլ կաթողիկոսություններից, ինչը բնութագրական է Հայաստանի եզրային նահանգների կրոնասիրության և հավատասիրության այն մոդելի համար, որը բնորոշ էր նաև այս տարածաշրջանին:

2. Տեղանուններով ներկայացված սրբավայրերը վկայություն են հայկական տեղանունների բացարձակ գերակայության, որոնք պահպանվել են նաև հետագա դարերում և այժմ ևս գործածական են արցախահայության շրջանում:

3. Ելնելով որոշ տեղանունների բարբառային ուղղագրությունից (Գետաշեն-Կտաշեն, Գետաբակ-Կիտաբակ և այլն)՝ կարող ենք հաստատապես պնդել, որ Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանին Արցախի սրբավայրերի ու տեղանունների վերաբերյալ տեղեկություններ տրամադրել է ծագումով Արցախցի անձնավորություն (կամ անձնավորություններ), ինչը մեծ արտասանական ճշգրտություն է հաղորդել քարտեզում նշված տեղանուններին:

4. 1691 թ. Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի կազմած քարտեզը վկայում է տեղանունների հայկական տարբերակի նախնական լինելու հանգամանքը: Դրանք 19-20-րդ դարերի քարտեզներում թարգմանաբար կամ հնչյունափոխված ձևով ներկայացվել են թյուրքական տարբերակներով (Գետաշեն – Չայքենդ, Գետաբակ – Գետաբայ, Բանանց – Բայան և այլն):

ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ* ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Կ. ՅԱԼԱՆՈՒԶՅԱՆ, գեղապետ, ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ-ի «Հայկական քանակ» ռազմագիտական հանդեսի գլխավոր խմբագրի տեղակալ

Տեղանուններն արտահայտում են իրենց ստեղծողների աշխարհընկալումը, մշակույթի ու կենցաղի առանձնահատկությունները, սովորություններն ու նույնիսկ հոգեվիճակը: Ակադեմիկոս Դ. Ս. Լիխաչովի բնորոշմամբ՝ տեղանունները «հոգևոր մշակույթի առանձնահատուկ հուշարձաններ են» և «ժողովրդական հանճարի կոլեկտիվ ստեղծագործություն»¹: Իսկ խորհրդային անվանի տեղանվանագետ Վ. Ա. Նիկոնովի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ տեղանունները «անցյալի պերճախոս վկաներն են», «հեռավոր ժամանակների կենդանի արձագանքը»²:

* Տեղանվանագիտությունը (топонимика) մի գիտություն է, որն ուսումնասիրում է աշխարհագրական անունները, դրանց ծագումը, զարգացումը, ներկայիս վիճակը, իմաստը, ուղղագրությունն ու արտասանությունը (տես Ս. Н. Басик. Общая топонимика. Минск, 2006, с. 6): Է. Աղայանի բացատրական բառարանում որպես ռուսերեն տոпонимика-ի փարզանություն քերված է «տեղանունություն» տերմինը՝ երկրորդ իմաստով, իսկ դրա առաջին իմաստն է «տեղանունների ամբողջությունը» (տես Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան: Ե., 1976, էջ 1431): Վերջինիս համապատասխանում է ռուսերեն топонимия տերմինը, թեպետ երբեմն այդ իմաստով գործածվում է նաև топонимика-ն: Հայերենում երկու տերմինների շփոթից խուսափելու նպատակով ներմուծել ենք «տեղանվանագիտություն» տերմինը՝ «топонимика»-ի դիմաց, և թողել ենք «տեղանունությունը»՝ «топонимия»-ի համար:

Գիտությունների համակարգում տեղանվանագիտության տեղի, դերի, առարկայի ու խնդիրների վերաբերյալ գիտական բանավեճերը մինչև օրս շարունակվում են (տես, օրինակ, X. Л. Ханмагомедов, А. Н. Гебекова. Учение о географических названиях (топонимика) и пути его развития. «Вопросы современной науки и практики. Университет им. В. И. Вернадского», 2011, N 4(35):

¹ Տես Ս. Ն. Բաիկ, Նշ. աշխ., էջ 3:

² Տես В. А. Никонов. Введение в топонимику. М., 2011, с. 13:

Ավածից բխում է, որ տեղանունները կարևոր նշանակություն ունեն սոցիալական հիշողության*, ուստի և ազգային ինքնության ձևավորման ու պահպանման գործում: Ավելին. դրանք հենց սոցիալական հիշողության մաս են: Հետևաբար՝ տեղանունների փոփոխման միջոցով կարելի է փոփոխել սոցիալական հիշողությունը, այդպիսով՝ ամրապնդել կամ թուլացնել իշխանությունն ու ազգային ինքնագիտակցությունը:

Կարելի է առանձնացնել տեղանունների՝ որպես սոցիալական հիշողության փոփոխման լծակի կիրառման երկու մակարդակ: Առաջին մակարդակում իշխանությունը մի տեղանունը կամ տեղանունությունը պարզապես փոխարինում է մյուսով՝ առանց դիմելու տեղանվանագիտության գիտական ապարատի օգնության: Երկրորդ մակարդակում այդ ապարատը գործի է դրվում: Բերենք այդ երկու դեպքերին համապատասխանող օրինակներ:

Ա) Տեղանունները պատմության ընթացքում բավական հաճախ են փոփոխվել քաղաքական (գաղափարախոսական) նպատակներով: Նվաճողները փոխել են իրենց գրաված բնակավայրի անունը, որպեսզի նվաճված ժողովրդի հիշողությունից ջնջեն նրա անկախության ժամանակաշրջանը³:

* Սոցիալական հիշողությունը այնպիսի սոցիոնշակութային միջոցների և հաստատությունների ամբողջություն է, որոնք կարևոր սոցիալական տեղեկույթն ընտրում և կերպավորում են անցյալի մասին տեղեկույթի՝ կուտակված հասարակական փորձը պահպանելու և սերնդեսերունդ փոխանցելու նպատակով: Տերմինը ներմուծվել է 20-րդ դարի 60–70-ական թվականներին, իսկ մինչ այդ գործածվում էին «կոլեկտիվ հիշողություն», «պատմական հիշողություն» և այլ հասկացություններ (տես *Б. С. Илизаров. Социальная память. Социологический словарь. Отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. М., 2014, с. 326*):

³ Ճապոնացիները, 19-րդ դարում գրավելով Կորեան, փոխեցին բոլոր խոշոր քաղաքների անվանումները. Փխենյանը դարձավ Հեյձիո, Խամխինը՝ Կանկու, Սեուլը՝ Կեյձե, և այլն: Հոլանդացի գաղութարարները Ինդոնեզիայում հնագույն Ջակարտան վերանվանեցին Բատավիա (բատավները եղել են հոլանդացիների նախնիները): Աշխարհի ամենաբարձր լեռնագագաթը՝ Հիմալայներում գտնվող Ջոմոլունգման, որը հազարամյակներ շարունակ այդ անունն էր կրում, 19-րդ դարից բոլոր քարտեզներում վերանվանվում է Էվերեստ. անգլիացի գաղութարարներն այդպես են անվանում լեռը՝ ի պատիվ Հնդկաստանի քարտեզագրական հաստատության պետ անգլիացի Ջոն Էվերեստի (տես *Վ. Ա. Նիկոնով, Նշ. աշխ., էջ 152–163*):

Թուրքիայում հայկական տեղանունների ձևախեղման ավանդույթն ունի դարավոր պատմություն: Օսմանյան իշխանությունները, նորանվաճ տարածքները յուրացնելու նպատակով, բնիկ տեղանունը թարգմանում էին թուրքերենի, ինչպես Տանձուտը՝ Արմուդլու, Արբյուրաշենը՝ Քյանքենդի, Կարմրիկը՝ Քըզըլջա, Ծաղկաձորը՝ Դարաչիչեք և այլն, կամ էլ տեղական բարբառի ազդեցությամբ նախկին ձևից որոշ չափով հեռացած տեղանունը բաղարկության սկզբունքով նմանեցնում թուրքական այս կամ այն բառին, այսպես՝ Արմտիքը դարձնում Արմուդի, Օձունխաչը՝ ՈՒՔունհաչ, Օձունը՝ ՈՒՔունլար, Կյուրոպաղատը՝ Գյուրբաղը, Քարիատավանը՝ Քարադիվան, Քարվաճառը՝ Քելբաշար, Ճղոպուրկենցը՝ Չոփուրգենս, Բասենը՝ Փասինլեր և այլն: Տարածված մեթոդներից էր նաև հին բնակավայրերին նոր անուններ տալը՝ նրանց բուն պատկանելությունը մոռացության մատնելու ձգտմամբ: Անվանափոխվում էին նույնիսկ քրիստոնեական սրբավայրերը. օրինակ՝ նշանավոր Վարագավանքն անվանափոխվել է Եղիքիլիսե (յոթ եկեղեցի), թյուրքական ցեղերն անգամ Սուրբ Էջմիածինը վերանվանել էին ՈՒչքիլիսե (երեք եկեղեցի)⁴:

19-րդ դարի կեսերից թուրքական իշխանությունները որոշում են ոչ միայն անվանափոխել կամ աղավաղել հայկական նահանգների, գավառների, գյուղերի անունները, այլև իսպառ ոչնչացնել Հայաստան անունը: Այս քաղաքականությունը գործադրվեց հատկապես 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ Հայկական հարցն արևմտյան տերություններն օգտագործեցին՝ Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով: Արդուլ Համիդ Բ սուլթանի կառավարությունը Հայաստան անունը փոխարինեց հնարովի Քրդստան կամ Անատոլիա տերմիններով: 1880 թվականից պաշտոնական փաստաթղթերում արգելվեց Հայաստան անվան հիշատակումը: Այդպիսով Բարձր դուռը ձգտում էր արևմտյան տերություններին հասկացնելու, որ Հայկական հարց գոյություն չունի. չկա Հայաստանը, չկա և Հայկական հարցը: Արդուլ Համիդի օրոք թուրք կամ քուրդ գաղթականներով վերաբնակեցված վայրերի հին անունները փոխարինվում էին նորերով. դրանք կամ փաղիշահների կամ էլ գաղթական ցեղերի անուններ էին՝ Համիդիե, Ռեշիդիե, Ազիզիե, Մահմուդիե:

⁴ Տես *Լուսինե Սահակյան*, Տեղանունների թուրքացումն Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում: «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, 18.09.2009 (<http://blog.ararat-center.org/?p=284>):

Այս քաղաքականությունը հատկապես ակնառու դարձավ իրֆիհատականների իշխանության օրոք: Նրանք օսմանյան փաղիշահների անունները կրող և նախաօսմանյան շրջանին պատկանող տեղանունները փոխարինեցին իրենց անուններով՝ Էնվերիե, Շևքեթիե, Մահմուդշևքեփաշա և այլն⁵:

Երիտթուրքական իշխանությունները չափազանց կարևորում էին «ոչ մահմեդական» տեղանունները վերափոխելու գործը: Կայսրությունում տեղանունների համակարգված թուրքացմանն էր նպատակաուղղված 1913 թ. մայիսի 13-ին ընդունված «Գաղթականների բնակեցման կանոնադրություն» փաստաթուղթը: Հաջորդ քայլը 1916 թ. հունվարի 5-ին կատարեց երիտթուրքերի կառավարության ռազմական նախարար Էնվեր փաշան. ըստ թուրքական ռազմաքաղաքական իշխանություններին առաքված նրա հրամանագրի՝ պահանջվում էր Օսմանյան կայսրության հայերեն, հունարեն և բուլղարերեն տեղանունները փոխել թուրքերենի: Էնվերի հրամանագրով ոգևորվելով՝ թուրք հայտնի զինվորական Հուսեյն Ավնի (Ալփարսլան) բեյը, որը նաև թուրքերեն լեզվի և թուրքական մշակույթի մասին հողվածների հեղինակ էր, գրում է. «Եթե մենք ուզում ենք մեր երկրի տերը դառնալ, ապա ամենափոքր գյուղի անունն անգամ պետք է թուրքերեն դարձնենք, այլ ոչ թե թողնենք հայերեն, հունարեն, արաբերեն: Այսպիսով՝ մեր երկիրը կնեղկենք մեր գույներով»⁶:

Քեմալական Թուրքիայում տեղանունների փոփոխության առաջարկներ արվեցին դեռ 1920-ական թվականների սկզբներին: 1922 թ. անվանափոխվել են որոշ հայկական տեղանուններ, որոնք մինչ այդ էլ արդեն ենթարկվել էին աղավաղման, մասնավորապես՝ Մոկյուս անվանակոչված պատմական Մոկյը վերանվանվել և այսօր էլ կոչվում է Բահչիսարայ: 1928 թ. անվանափոխվել ու թուրքացվել են Եգեյան ավազանի հունական և Թուրքիայի հարավարևելյան շրջանների հայկական տեղանունները: Սակայն անվանափոխության ավելի լայն գործընթացն սկիզբ է առել 1940 թ., երբ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարությունը հրապարակել է հմ. 8589 շրջաբերականը, որտեղ հստակ կերպով նշվում է «օտար լեզուներից և արմատներից ծագող և գործածման մեջ թյուրընկալումների պատճառ հանդիսացող բնակավայրերի ու տեղանունների» թուրքերեն անվանումներ:

⁵ Տես նույն տեղում:

⁶ Տես նույն տեղում:

րով փոփոխման անհրաժեշտության մասին: Դրանից հետո նահանգապետարանները կազմել և նախարարություն են ուղարկել «օտարալեզու» տեղաբնակների ցուցակները: Ուշագրավ է նաև այս գործընթացի ժամանակաշրջանը՝ 1940-ական թվականներ, երբ Թուրքիայում ձեռնարկվել էին թուրքացման լայնածավալ գործընթացներ (օրինակ՝ տնտեսության մեջ), ոչ մահնեղական բնակչության հանդեպ կիրառվում էին տարատեսակ խտրականություններ: Տեղաբնակների համակարգված թուրքացումն սկսվում է 1957 թ., երբ հատուկ դրա համար ստեղծվում է «Տեղաբնակների փոփոխության մասնագիտական հանձնաժողով», որի մեջ ընդգրկվում են գլխավոր շտաբի, ներքին գործերի, պաշտպանության, կրթության նախարարությունների, Անկարայի համալսարանի լեզվական, ու պատմաաշխարհագրական ֆակուլտետների և «Թուրքական լեզվական ընկերության» ներկայացուցիչներ: Հիշյալ հանձնաժողովն աշխատել է մինչև 1978 թ.: Այդ ընթացքում ուսումնասիրվել է շուրջ 75 հազար տեղաբնակ և անվանափոխվել դրանցից 28 հազարը⁷:

Թուրք հետազոտող, Եփրատ համալսարանի դոցենտ Հարուն Թունչելը պնդում է, որ անվանափոխվել են ավելի քան 12 հազար գյուղերի անուններ (Թուրքիայի գյուղերի շուրջ 35 տոկոսը): Անվանափոխությունների թիվն ամենամեծն է Թուրքիայի արևելյան, հարավարևելյան և սևծովյան շրջաններում, այսինքն՝ հիմնականում պատմական Հայաստանում, ինչպես նաև հունական տարածքներում⁸: Ընդ որում, հայկական բազմաթիվ տեղաբնակներ ոչ թե թուրքացվել են, այլ քրդացվել, օրինակ՝ Անթեփը (հայերեն՝ Այնթափ), Խարփեթը (Խարբերդ), Էրզինգանը (Երզնկա), Չերմիզը (Չերմուկ), Կադրզմանը (Կադզկան), Գերսիմը, Տեկորը, Վեստանը (Ոստան), Գերչանիսը (Կերչանիս), Փալին (Բալու), Ջուլեմերկը (Ջուլամերկ), Բեդլիսը (Բիթլիս) Գոզսին (Կոկսի), Կերսը (Կարս), Փուլուրը (Բլուր), Փերթակը (Բերդակ), Գեդին (Քրդի), Չերմեն (Չերմե), Քոփը (Կոփ), Չամիշգեզը (Չմշկածագ), Թերջանը (Դերջան), Քեմահը (Կամախ), Իսփիրը (Սպեր), Չարուշատը (Չարիշատ), Արթեմեթանը (Արտամեդ), Էրդիշը (Արճեշ), Չեղկանը (Չատկան), Թաթոսը, Էգինը (Ակն), Թուխը, Քեբանը (Կապան), Ավշինը (Օշին), Սիվերեթը (Սև ավերակ), Ջիրմիքը (Չերմիկ), Սերթը

⁷ Տես *Ռուբին Մեյրունյան*, Տեղաբնակների թուրքացումը հանրապետական Թուրքիայում: «Նորավանք» հիմնադրամ (http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=420):

⁸ Տես նույն տեղում:

(Մղերդ), Էրիփկիրը (Արաբկիր), Էրխվան-Արզուվանը (Արզավան), նույնիսկ՝ Էրզրոմը (Էրզրում), Քիլիսը (Եկեղեցի բառի աղավաղված ձևն է) և այլն⁹:

Բոլոր վերոնշյալ անվանափոխությունների պատճառները քաղաքական էին՝ պետական սահմանների փոփոխություն, անվանակոչվող օբյեկտների ազգային պատկանելության շեշտում, արտաքին քաղաքական հանգամանքներ և այլն:

Ռուսաստանում 1917 թ. հեղափոխությունից հետո բոլշևիկյան իշխանությունները քարոզչական նպատակով անվանափոխեցին բազմաթիվ տեղանուններ, մասնավորապես՝ կրոնական բովանդակություն ունեցող տեղանունները¹⁰:

Մեր օրերում տեղանունները կիրառվում են նաև քարոզչական պատերազմներում, հատկապես՝ քարտեզների միջոցով: 2004 թ. «Նեյշնալ Ջեոգրաֆիկ» («*National Geographic*») հրատարակչությունը հրապարակեց քարտեզների հավաքածու, որոնցում Պարսից ծոց անվան կողքին փակագծերում ավելացված էր «Արաբական» բառը: Իրանում բողոքի ալիք բարձրացավ. սկսվեցին ցույցեր, երկրի խորհրդարանը այդ առթիվ որոշում ընդունեց ընդդեմ այդ հրատարակչության: Սակայն այսօր «Գուգլ» («*Google*») ընկերության քարտեզներում երկու անվանումներն էլ գործածվում են: Ամերիկացի որոշ հետազոտողներ կարծում են, որ «Իրանի տարածաշրջանային գերիշխանությունը խորհրդանշող» «Պարսից ծոց» անվանման հետ կապված ձեռնածությունները ամերիկյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների և Կենտրոնական հետախուզական գործակալության աշխատողների նախաձեռնությունն է, քանի որ նրանք ձգտում են տեղանունների փոփոխության միջոցով «պարսիկ և արաբ մահմեդականների միջև ատելություն հրահրելու»¹¹:

Բ) Քննության առնենք քաղաքական նպատակով տեղանունների շահարկման երկրորդ մակարդակին համապատասխանող օրինակները:

Հյուսիսային Կովկասն այսօր աչքի է ընկնում սոցիալական ու քաղաքական լարվածությամբ: Այս տարածաշրջանում օրախնդիր են այնպիսի

⁹ Տես *L. Սահակյան*, Նշ. աշխ.:

¹⁰ Տես Վ. Ա. Նիկոնով, Նշ. աշխ., էջ 160:

¹¹ Տես *Николай Малишевский*. Картография как инструмент политики. «Фонд стратегической культуры», 01.03.2013 (<http://www.fondsk.ru/news/2013/03/01/kartografia-kak-instrument-politiki-i-19346.html>):

հարցեր, ինչպիսիք են քաղաքական ինքնիշխանությունը (Չեչնիա), իռե-դենտիզմը (օսեթներ և լեզգիներ), տարածքային վեճը (օսեթա-ինգուշական հակամարտություն), քաղաքական կարգավիճակի բարձրացումը (բալկար-ներ, նոգայներ), մշակութային ու ժողովրդագրական խնդիրները (ադրդե-ներ, չերքեզներ, կումիկներ): Այս իրավիճակում քաղաքական պահանջ-ների օրինականացման միջոց է դառնում տվյալ ժողովրդի «փառավոր անցյալի» վկայակոչումը. որի նախնիներն ավելի վաղ են հաստատվել Հյուսիսային Կովկասում, ստեղծել բարձրարժեք մշակույթ, պետականու-թյուն, ավելի շուտ ընդունել քրիստոնեությունը, մահմեդականությունը և այլն*:

Տեղական իշխանությունների լռելյայն խրախուսմամբ ծաղկեց այլ ժողովուրդների հաշվին իր ժողովրդի համար պատմության «ինքնատիպ» տարբերակների ստեղծման արատավոր գործելաժող: Հարևան հանրա-պետությունների գիտական դպրոցների ներկայացուցիչները «փաստերը ձեռքներին» ապացուցում են տրամագծորեն հակառակ գաղափարներ՝ ուշադրություն չդարձնելով հակասությունների և սխալների վրա: Հանուն փառավոր անցյալի մղվող պայքարի շրջանակներում անցկացվում են նաև տեղանվանագիտական հետազոտություններ: Ընդ որում, կարաչայներն ու բալկարները, մի կողմից, վայնախները՝ մյուս կողմից, համապատասխա-նաբար թյուրքական և վայնախյան տեղանուններ են փնտրում Հյուսիսա-յին Օսեթիայի տարածքում, իսկ օսեթներն, իրենց հերթին, հարևանների տարածքներում գտնում են օսեթական տեղանուններ: Այս ամենն արվում է պարզելու համար, թե ում նախնիներն են հնում բնակվել Կենտրոնական Կովկասի հողի վրա: Հետազոտող Լ. Գատազովան նկատում է, որ Հյու-սիսային Կովկասում «բազմաթիվ ժամանակակից էթնիկական հակամար-տություններ սաղմնավորվել են առավելապես հին աշխարհի և միջին դարերի պատմությանը վերաբերող աշխատություններում»¹²:

* «Փառավոր անցյալի» որոնումը սերտորեն կապված է Ոսկեդարի մասին առա-պելի հետ. մարդիկ փորձում են անցյալում գտնել բարոյական արժեքներ ու վարքագծի մոդելներ, որոնք կարող են հաջողության հասցնել ներկայում: Ոսկեդարի մասին հիշո-ղությունը մեծ դեր է խաղում ազգային ինքնության և ազգերի ձևավորման գործում, որովհետև որքան ավելի փառավոր է անցյալը, այնքան հեշտ է դրա շուրջ համախմբել մարդկանց (տես *В. А. Шнирельман. Быть аланами. Интеллектуалы и политика на Северном Кавказе в 20-м в. М., 2006* (polittheory.narod.ru/Library/Shnirelman_Alans.doc)):

¹² Տես նույն տեղում:

Տեղանվանագիտության գիտական ապարատի շահարկմամբ քաղաքական խնդիրների լուծման վառ օրինակ է Ադրբեջանի Հանրապետությունը: Ադրբեջանի նախագահը և այդ երկրի տարբեր բարձրաստիճան պաշտոնյաներ արդեն վաղուց հայտարարում են, թե Լեռնային Ղարաբաղը և Հայաստանի Հանրապետության մեծ մասը «ադրբեջանական հողեր» են, և դա «հիմնավորում» են նաև տեղանունների միջոցով: Ահա նրանց հիմնական պնդումները:

«Նախիջևանը հին ադրբեջանական հող է: Նախիջևանում պատմական հուշարձանները, կրոնական հուշարձանները, ճարտարապետական հուշարձանները, բոլոր տեղանունները պատկանում են ադրբեջանական ժողովրդին: ...Ջանգեզուրի այն ժամանակվա բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը ադրբեջանցիներ էին: Ջանգեզուրի բոլոր բնակավայրերի անվանումներն ադրբեջանական էին» (Ադրբեջանի նախագահ, 08.04.2014)¹³:

«Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի անքակտելի մասն է, մեր բուն հողը: Լեռնային Ղարաբաղում բոլոր տեղանուններն արտացոլում են ադրբեջանական ժողովրդի մշակույթը, պատմությունը: Եվ ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղը, այլև ներկայիս Հայաստանի մեծ մասը հին ադրբեջանական հողեր են» (Ադրբեջանի նախագահ, 20.03.2014)¹⁴:

«Ներկայիս ամբողջ Հայաստանի տարածքում տեղանունների մեծ մասը ադրբեջանական ծագում ունի՝ քաղաքների, գյուղերի անվանումները: Դա կարելի է տեսնել նաև Խորհրդային մեծ հանրագիտարանում: Այն ժամանակ արձանագրվել են հայկական քաղաքների անվանումները և դրանց հին տարբերակները: Մենք պետք է իմանանք այդ ամենը» (Ադրբեջանի նախագահ, 27.04.2011)¹⁵:

«Լեռնային Ղարաբաղը բնիկ, պատմական ադրբեջանական հող է: Ադրբեջանական ժողովուրդը դարերով ապրել ու արարել է այդ հողերի

¹³ Տես «Президент Ильхам Алиев: «Азербайджан сегодня переживает период уверенного развития»». «Day.az», 8 апреля 2014 (<http://news.day.az/politics/480222.html>):

¹⁴ Տես «Президент Азербайджана заявил о неизбежном возвращении Нагорного Карабаха». «Интерфакс», 20 марта 2014 (<http://www.interfax.ru/world/365953>):

¹⁵ Տես «Передача Зангезура Армении расчленила тюркский мир – президент Азербайджана». ИА «Регнум», 27.04.2011 (<http://www.regnum.ru/news/polit/1399201.html#ixzz3KMAxJH18>):

վրա: Հենց «Լարաբաղ» բառն ունի աղբրեջանական ծագում, այնտեղի բոլոր հուշարձաններն ու տեղանունները աղբրեջանական արմատներ ունեն» (Աղբրեջանի նախագահ, 27.07.2011)¹⁶:

«Այն, որ Հայաստանում մինչև օրս ավարտված չէ քյուրքական արմատ ունեցող բնակավայրերի վերանվանման գործընթացը, միանգամայն օրինաչափ է: Հայաստանը երբեք չի կարողանա մարսել աղբրեջանական մշակութապատմական վիթխարի շերտը, հենց այդ պատճառով էլ բոլոր բնակավայրերի հայերեն վերանվանման համար նրանց չի բավականացրել նույնիսկ հայերի՝ Կովկասում վերաբնակվելու օրվանից անցած 200 տարին».... «Ուշադրություն դարձրեք, որ խոսքը ոչ թե այդ բնակավայրերին նախկին պատմական անվանումները վերադարձնելու մասին է, այլ՝ նախկին աղբրեջանական պատմական անվանումների փոխարեն հայկական նոր անվանումներ հնարելու: Չէ՞ որ Հայաստանի տարածքում քյուրքական յուրաքանչյուր տեղանուն պատմական անվանում և իմաստ ունի: Այդ տեղանուններից հրաժարվելը հեշտ է, իսկ ահա նոր հնարված անվանումների համար պատմական և իմաստային բացատրություն գտնելը՝ դժվար»: «Այդպես արվում էր նաև խորհրդային ժամանակաշրջանում: Եվ ոչ միայն Հայաստանի, այլև Աղբրեջանի տարածքում, երբ միկոյանների ու ստալինների օգնությամբ Մոսկվան հին ու միջնադարյան տեղանունները փոխում էր ժամանակակից անունների: Օրինակ՝ Խանքենդին (Խանի գյուղ) վերանվանել են Ստեփանակերտ՝ ի պատիվ հեղափոխական Ստեփանի» (Աղբրեջանի նախագահի աշխատակազմի քաղաքական հետազոտությունների բաժնի վարիչ, 01.03. 2007)¹⁷:

Հարկ է նկատել, որ տեղանվանագիտության գիտական ապարատի շահարկմամբ քաղաքական խնդիրներ լուծելու աղբրեջանական մոտեցման հիմքը դրվել է դեռ խորհրդային ժամանակաշրջանում: Այդ ուղղությամբ աղբրեջանցի կեղծարարների ջանքերի համակարգման առաջին փորձը կարելի է համարել Գ. Ա. Գեյբուլանի «Աղբրեջանի տեղանունութ-

¹⁶ Տես «Президент Ильхам Алиев: Слово «Карабах» имеет азербайджанское происхождение, все существующие там памятники и топонимы имеют азербайджанские корни», 27.07.2011 (<http://www.ia-centr.ru/publications/digest/11174/>):

¹⁷ Տես «Переименование топонимов, Армении не удастся переименовать всю историю – представитель администрации президента Азербайджана». «Интерфакс-Азербайджан», 01.03.2007 (<http://interfax.az/view/408730>):

յունը» գիրքը¹⁸, որի հիմնական նպատակն է՝ ապացուցել, որ թյուրքերն Ադրբեջանի տարածքում ապրել են հնագույն ժամանակներից, և ոչ թե 11–13-րդ դարերից, և որ Ադրբեջանի տարածքում հայերը հայտնվել են ավելի ուշ, քան ադրբեջանցիները, այսինքն՝ եկվոր են: Այս նպատակին հասնելու համար հեղինակը օգտվում է հետևյալ պարզունակ սխեմայից:

ա) Ադրբեջանի տեղանուններում գտնում է Միջին Ասիայում 10-րդ դարից ավելի վաղ գոյություն ունեցած որևէ թյուրքական ցեղի անվանում (օրինակ՝ Ջեբրայիլի շրջանի Տուլուս տեղանունը համարում է «հին թյուրքական» «գոլոս» ցեղանունից առաջացած, Շահբուզի շրջանի Շադա տեղանունը՝ առաջացած թյուրքական «շագո» ցեղանունից, և այլն¹⁹),

բ) դա համարում է ապացուցված փաստ և դրանից բխեցնում, որ տվյալ ցեղի ներկայացուցիչներն այդ ժամանակաշրջանում բնակվել են Ադրբեջանում,

գ) վարկածները հիմնավորում է ոչ թե ադրբայրագիտական հետազոտությունների արդյունքներով (հատկապես, որ նման ադրբայրներ գոյություն չունեն), այլ «հեղինակավոր» զիտնականների կարծիքներով:

Այս սխեմայի երեք քայլերն էլ անհիմն են և հակագիտական: Մասնավորապես՝ առաջին երկուսը ակնհայտորեն հակագիտական են, քանի որ այդ պնդումներն արվում են միայն տեղանվանական «ձեռնածության» միջոցով՝ առանց պատմական տվյալներով ամրապնդման: Մինչդեռ տեղանվանագիտությունը սերտորեն կապված է պատմագիտության հետ: Հայտնի տեղանվանագետ Ա. Ի. Պոպովը «Տեղանվանագիտական հետազոտությունների պատմական մեթոդի մասին» աշխատության մեջ ի մի է բերում տեղանվանագիտական ուսումնասիրության փուլերը.

1) առաջին հերթին անհրաժեշտ է ուսումնասիրել խնդրո առարկա տարածաշրջանում բնակչության ցեղային կազմի վերաբերյալ պատմական տվյալների ամբողջությունը,

2) անհրաժեշտ է մանրակրկիտ կերպով հետազոտել խնդրո առարկա տեղանքի մասին հնագույն հիշատակումներով հարուստ փաստաթղթային ամբողջ նյութը, ինչպես նաև ավելի ուշ շրջանի քարտեզագրական նյութը,

¹⁸ Տես *Г. А. Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование)*. Баку, 1986:

¹⁹ Տես նույն տեղում, էջ 21:

3) ուսումնասիրել տվյալ տեղանքում տեղանունների առավել տարածված տեսակները,

4) անհրաժեշտ է առադրել տեղանունը և պատմական-աշխարհագրական իրողությունները և պարզել դրանց համապատասխանությունը: Այս ամենը պետք է ներառվի տեղանվանագիտական հետազոտության մեջ, որը պատմագիտական է բառիս ամենալայն իմաստով²⁰:

Ո՛չ Գեյրուլանի, ո՛չ էլ նրա այսօրվա հետևորդների «տեղանվանական հետազոտությունները» պատմագիտական չեն և չեն էլ կարող լինել, որովհետև, ինչպես Գեյրուլանն ինքն է խոստովանում իր գրքի ներածության մեջ, իր ուսումնասիրության համար խոչընդոտը նաև այն է, որ «ի տարբերություն Հայաստանի և Վրաստանի տեղանունություններից, որոնք հայոց և վրաց լեզուներով հին գրավոր աղբյուրներից նյութ ստանալու հնարավորություն ունեն, Ադրբեջանի տեղանունության համար չկա այնպիսի նյութ, որը հնարավորություն տար տվյալ ժամանակաշրջանի տարբեր փուլերում հետևելու բնակչության ազգային կազմին»²¹: Փաստորեն, Ադրբեջանի վերաբերյալ ադրբեջանցի հեղինակների տեղանվանագիտական հետազոտություններն սկզբունքորեն չեն կարող հիմնված լինել պատմագիտական մեթոդի վրա, հետևաբար՝ գուրկ են գիտական արժեքից:

Ադրբեջանում, սակայն, ոչ թե տեղանվանագիտական հետազոտություններն են ուժեղացնում պատմագիտական մեթոդներով, այլ՝ պատմագիտական հետազոտություններն են «հիմնավորում» տեղանվանագիտական մեթոդներով: Գեյրուլանը չի թաքցնում, որ այդ մոտեցումը թելադրված է պատմական աղբյուրներ չլինելու վերոնշյալ հանգամանքով: Նրա ելակետն այն է, որ «տեղանվանագիտական նյութերը կարող են տալ փաստեր, որոնք պիտանի կլինեն Ադրբեջանի տարածք թյուրքալեզու ցեղերի թափանցման ժամանակի, ադրբեջանցիների ծագման գործընթացում այդ ցեղերի տեղի ու դերի, ի վերջո՝ ադրբեջանական ժողովրդի ու նրա լեզվի ձևավորման խնդրի լուծման համար»²²:

Ավաձից պարզ է, թե ինչու Ադրբեջանում բացառիկ կարևորություն են տալիս տեղանվանագիտությանը. «Ընդհանուր տեղանվանագիտություն» և «Ադրբեջանի տեղանունները» դասընթացները պարտադիր են Ադրբեջա-

²⁰ Տես *Խ. Լ. Խանմագումեդով, Ա. Ն. Գեքեկովա*, Նշ. աշխ., էջ 29:

²¹ *Գ. Ա. Գեյրուլան*, Նշ. աշխ., էջ 4:

²² Նույն տեղում, էջ 3:

նի բոլոր բուհերի բոլոր ֆակուլտետներում²³: Աղբբեջանի իշխանություններն այդ առարկայի դասավանդման միջոցով բնակչության շրջանում փորձում են վառ պահել «փառավոր անցյալի» մասին առասպելը, և իհարկե՝ պատրաստել մասնագետներ, որոնք կշարունակեն Գեյբուլանի ու Բունիաթովի գործը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ա) Տեղանունների հիմնական գործառույթը հասցե ցույց տալն է, սակայն իշխանությունների կողմից դրանք լայնորեն կիրառվում են քաղաքական նպատակներով, որովհետև կարող են առաջացնել փոփոխություն սոցիալական հիշողության մեջ,

բ) կարելի է առանձնացնել քաղաքական նպատակով տեղանունների կիրառման երկու մակարդակ. 1) երբ տեղանունների մի համակարգը պարզապես փոխարինվում է մյուսով, 2) երբ շահարկվում է տեղանվանագիտության գիտական ապարատը,

գ) Աղբբեջանի վերաբերյալ աղբբեջանցի հեղինակների տեղանվանագիտական հետազոտությունները սկզբնաղբբյուրներ չունենալու պայմաններում սկզբունքորեն չեն կարող հիմնված լինել պատմագիտական մեթոդի վրա, հետևաբար՝ գուրկ են գիտական արժեքից,

դ) տեղանվանագիտության բարդությունը և մասնագետների պակասը լրացուցիչ գործոններ են, որոնք տեղանվանագիտության գիտական ապարատի քաղաքական շահարկման (ըստ էության՝ սխալ օգտագործման) նախադրյալներ են ստեղծում:

²³ Տես Խ. Լ. Խաննազունեղով, Ա. Ն. Գեյբուլու, Նշ. աշխ., էջ 30:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արցախի տեղանվանական համակարգի գիտական հետազոտությունն ունի ոչ միայն պատմագիտական, այլև անվտանգային քաղաքագիտական կարևոր նշանակություն:
2. Աղբբեջանական հավակնություններն ու պնդումները անհիմն են, չունեն փաստագրական հենք, որովհետև աղբբեջանական սկզբնաղբբությունը չկան, և եղած այլալեզու աղբբություններում էլ չկան թյուրքական տեղանուններ:
3. Արցախի պատմության խեղաթյուրման իր ռազմավարության մեջ Աղբբեջանն ակտիվորեն օգտագործում է 19–20-րդ դարերի քարտեզներում ներկայացված Արցախի բնակավայրերի թյուրքական անվանումները:
4. Արևելյան Հայաստանի, մասնավորապես՝ Արցախի տեղանվանակարգի հետազոտությունից բխող եզրահանգումները ուղենիշային նշանակություն ունեն աղբբեջանական պնդումների հերքման ռազմավարությունում:
5. Արցախի և ՌԽԻՔԻ տարածքի բնիկ հայեցի տեղանունները հիշատակված են հայկական սկզբնաղբբություններում մ. թ. 5-րդ դարից անընդմեջ մինչև 20-րդ դարը (բնակավայրերի, հոգևոր հաստատությունների, գավառների, լեռների, գետերի անուններ): Հայկական տեղանվանակարգի վերաբերյալ տվյալներ են գրանցված հայերեն վիմագիր արձանագրություններում, վանական կալվածագրերում, թեմական կոնդակներում և արխիվային այլ վավերաթղթերում: Արցախի հայկական տեղանուններն արձանագրված են Վանի թագավորության սեպագիր, ինչպես նաև հունա-հռոմեական, բյուզանդական ու վրացական միջնադարյան աղբբություններում:
6. Պարսկական և օսմանյան տիրապետությունների հետևանքով Արցախում և Հայաստանի այլ մասերում բնիկ հայկական տեղանվանակարգի աղավաղումների միջոցով առաջացած նոր համակարգը

չի բխել էթնիկ կազմի փոփոխություններից: Ընդհուպ մինչև 19-րդ դար Արցախը բնակեցված է եղել միայն հայազգի բնակչությամբ: Հայկական տեղանունների հազարամյա գոյության գրավականը Արևելյան Հայաստանում աշխարհիկ ու եկեղեցական հզոր իշխանությունների հարատևությունն է և հայկական պատմամշակութային հարուստ ժառանգությունը:

7. Մահմեդական բեկերի ներկայացրած տեղեկությունների հիման վրա ռուսական պաշտոնական գործածության համար տեղանունների արձանագրման հետևանքով տարածաշրջանի էթնիկական պատկերի վերաբերյալ թյուր պատկերացումը Ադրբեջանի կողմից օգտագործվում է բնիկ հայկական տեղանվանական համակարգի և էթնիկ հայ բնակչության բնիկության ժխտման նպատակով:
8. Միանգամայն անհիմն է 19–20-րդ դարերի Արցախի հայկական բնակավայրերի անունների աղավաղումների օգտագործումը աղբյուրեջանական քարոզչության կողմից՝ որպես Արևելյան Հայաստանում թյուրքական էթնոսի բնիկության «վկայություն»:
9. Ղարաբաղի պրովինցիայում մահմեդական բնակչության թվային գերակշռությունը ստեղծվեց 1812-1827 թթ. մեծաքանակ մահմեդական բնակչության ներգաղթի, այդ թվում նաև Մեհտի Ղուլի խանի կողմից 1827 թ. բերվելու հետևանքով, ընդամին եկվորները, չունենալով մշտական բնակատեղի և դեռևս տեղաբաշխված լինելով «քոչատեղիներում» (кочевья), մեծապես խթանեցին մահմեդական տեղանունների առաջացմանը:
10. Ռուսական կայսրության պաշտոնական փաստաթղթերում նորամուտ տեղանունների շրջանառումը հայկական տարածքներ ներխուժած և դրանց մի մասը սեփականած քոչվոր ցեղախմբերի ներկայացուցիչների հաղորդած տվյալների հիման վրա կազմված նկարագրությունների հետևանք է:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նպատակահարմար է.

1. *ԼՂՀ Նախագահի աշխատակազմին՝*

քննարկել ԼՂՀ-ում պատմական գավառանունները (օր. Վարանդա, Ջրաբերդ, Խաչեն) և պատմական հայկական տեղանունները վերականգնելու նպատակահարմարությունը:

2. *ԱԳՆ-ին՝*

տվյալ մենագրական ժողովածուի հիման վրա կազմակերպել Արցախի տեղանվանակարգի վերաբերյալ հայ դիվանագետների, արտասահման մեկնող պաշտոնյաների, Հայաստանում օտար ներկայացուցչությունների, միջազգային կազմակերպությունների համար Աղբրեջանի խեղաթյուրումները հերքող համառոտ տեղեկանքի մշակում և բնագրաբնույթ բազմալեզու հրատարակում (ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն, թուրքերեն):

3. *ՀՀ Տարածքային կառավարման նախարարությանը՝*

քննարկել ՀՀ-ում պատմական հայկական տեղանունները վերականգնելու հարցը:

4. *ՀՀ Ազգային արխիվին, ՀՀ ԳԱԱ-ին՝*

հրատարակել 1832/33 թթ. կատարված մարդահամարի նյութերը ամբողջական վիճակում:

5. *ՀՀ Կառավարությանը՝*

- քայլեր ձեռնարկել 1728 թ. Երևանի և Ղարաբաղի նահանգներում (վիլայեթներում) կազմված Օսմանյան հարկամատյանների ձեռքբերման և դրանք բնագրերով ու հայերեն թարգմանությամբ հրատարակելու ուղղությամբ,
- կազմակերպել 1852 թ. լույս տեսած՝ Ի. Շոպենի կողմից կազմված «Հայկական մարզի նկարագրության» վերահրատարակումը՝ «Նկարագրության» վրա ռուսական պաշտոնական տեղանվանակարգի ազդեցության լուսաբանմամբ,

- իրականացնել Արցախի պատմության միջնադարյան հայկական վավերագրերի հրատարակություն,
- իրականացնել «Օտար աղբյուրները Արցախի մասին» աշխատության հրատարակություն բնագրերի լեզուներով և հայերեն թարգմանությամբ:

6. *Գիտության և կրթության նախարարությանը՝*

քայլեր ձեռնարկել 2016–2017 ուսումնական տարում ԵՊՀ և ՀՊՄՀ աշխարհագրության և պատմության ֆակուլտետներում «Հայաստանի պատմական տեղանվանագիտություն» առարկայի պարտադիր դասավանդում իրականացնելու ուղղությամբ:

7. *ՀՀ ԳԱԱ-ին և ԵՊՀ-ին՝*

կազմակերպել միջազգային գիտաժողով Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և տեղանվանագիտության վերաբերյալ: Ձեկուցումները հրատարակել հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Որպես հավելված ներկայացվում է Արցախի հայկական տեղանունների կիրառությունը վկայող բազմաթիվ պահպանված վավերագրերի ընտրանին (բնագիր կամ պատճեն): Այդ տեղանունները նախորդել են 19-րդ դարում պաշտոնական շրջանառություն ստացած թյուրքալեզու տեղանվանաձևերին, որոնց զուգահեռ գործածությունը զանազան շահարկումների ու կեղծիքների հիմք է դարձել:

Հավելված 1

Դոփյան իշխանների 13-րդ դարի հրովարտակում թվարկված են այն բնակավայրերն ու կալվածքները (թվով՝ 23), որոնցից գանձված տասանորդը հատկացվում էր իրենց տիրապետության սահմաններում գտնվող վանքերին: Նշված բնակավայրերի մի մասի անվանումները պահպանվել ու գործածվել են 18-րդ դարի երկրորդ կեսին (1763 թ.) և արձանագրված են Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից:

Հավելված 2

Այն, որ 19-րդ դարի քարտեզներում ու հարկամատյաններում թյուրքական արտասանությամբ արձանագրված գյուղանունները ներկայացվող՝ 1621 թ. վավերագրում տրված են հայկական ձևով, վկայում է, որ հայկական գյուղանունները ունեցել են ավելի վաղ ծագում, որ այդ գյուղերի բնակչությունը նաև պարսից տիրապետության պայմաններում եղել է միատարր հայկական, և որ հայերենը կիրառվել է իրավապայմանագրային գրագրության համար:

Հավելված 3, 7

1823 թ. նկարագրության մեջ, ինչպես նաև պարսկալեզու այլևայլ աղբյուրներում Դովչանլու, կամ Դոշալլու, անվանումով արձանագրված Առաջածոր բնակավայրը հրապարակվող վավերագրերի համաձայն մշտապես հայաբնակ էր, ուներ եկեղեցի և հոգևոր առաջնորդ, այնտեղ այցելել էր Գանձասարի կաթողիկոսը:

Հավելված 5

Վավերագիրն իրենց կնիքներով հաստատած՝ Արցախի և հարակից տարածքների զանազան բնակավայրերի հոգևոր ու աշխարհիկ ներկայացուցիչների ստորագրություններում առկա են տասնյակ հայկական տեղա-

նուններ, որոնք շրջանառել են հայկական ձևերով և նշված բնակավայրերի հայաբնակ լինելու վկայությունն են:

Հավելված 6

Ուսական մարդահամարների ցուցակներում հայկական Անգեղակոթը ներկայացված է որպես «թաթարական գյուղ», այն դեպքում, երբ հայտնի է, որ դեռ 18-րդ դարի սկզբին այն լիովին հայաբնակ գյուղաքաղաք էր, որտեղ հրավիրվել էր մելիքների խորհրդաժողով՝ Հայաստանի ազատագրմանն օժանդակության վերաբերյալ եվրոպական տիրակալներին դիմումներ գրելու համար:

Հավելված 8

Վավերագիրը արժեքավոր է կնիքներով հաստատված տեղանունների առատությամբ: 1763 թվականին ոչ միայն Արցախի հայկական բնակավայրերը պահպանում էին իրենց էթնիկական միատարրությունը, այլև դեռ չկար մահմեդականներով բնակեցված որևէ վայր, թեև հիշատակվող բնակավայրերը 19-րդ դարի քարտեզներում ու նկարագրություններում ներկայացված են թյուրքական կամ թյուրքացված անուններով:

Հավելված 10

Օգտվելով 1797 թ. Աղա Մահմեդ խանի՝ Արցախ կատարած արշավանքից, 1797–1798 թթ. համաճարակների ու սովի հետևանքով բնակչության թվաքանակի նվազման ու նաև հայ մելիքների բացակայության հանգամանքից՝ Գաղստանից Արցախ վերադարձած Իբրահիմը ձեռնամուխ է լինում կեղծագրերով հայ մելիքների ունեցվածքին տիրանալու գործին: Մույն հրապարակումը ցույց է տալիս, որ ա) Իբրահիմ խանը հայ մելիքների ունեցվածքի նկատմամբ իր «ժառանգական իրավունքների» ոչ մի ապացույց չունի, բացի հավաքագրված վկաներից, որոնց ասածները չեն կարող հավաստի ապացույց համարվել: Հետագայում՝ 1812–1823 թթ. Մեհտի Դուլի Խանը ևս շարունակել է կեղծագրերի միջոցով մելիքների ունեցվածքը տնօրինելու պրակտիկան՝ հիմնվելով կեղծ վկայությունների վրա: Խանի հրամանով կեղծագործողներն էին Միրզա Աղիգյոզալը, Միրզա Ջամալը, Միրզա Յուսուֆը, որոնք այնուհետև ընդգրկվելով Շուշիի գավառական դատարանի կազմում, ամեն կերպ խոչընդոտել են դատարանում կեղծագրերի դեմ իրական սեփականատերերի՝ հայերի բողոքարկումներին, բ) կեղծագրերի մեջ թվարկված բոլոր տեղանունները հայկական

բնակավայրերի անվանումներ են, ինչն ապացուցվում է սույն պրակում բեճիված վավերագրերով (տես, օրինակ, հավելվածներ 2, 3, 8, 9, 11), ինչպես նաև 1823 թ. և 1832–1833 թթ. մարդահամարների տվյալներով:

Հավելված 11, 19

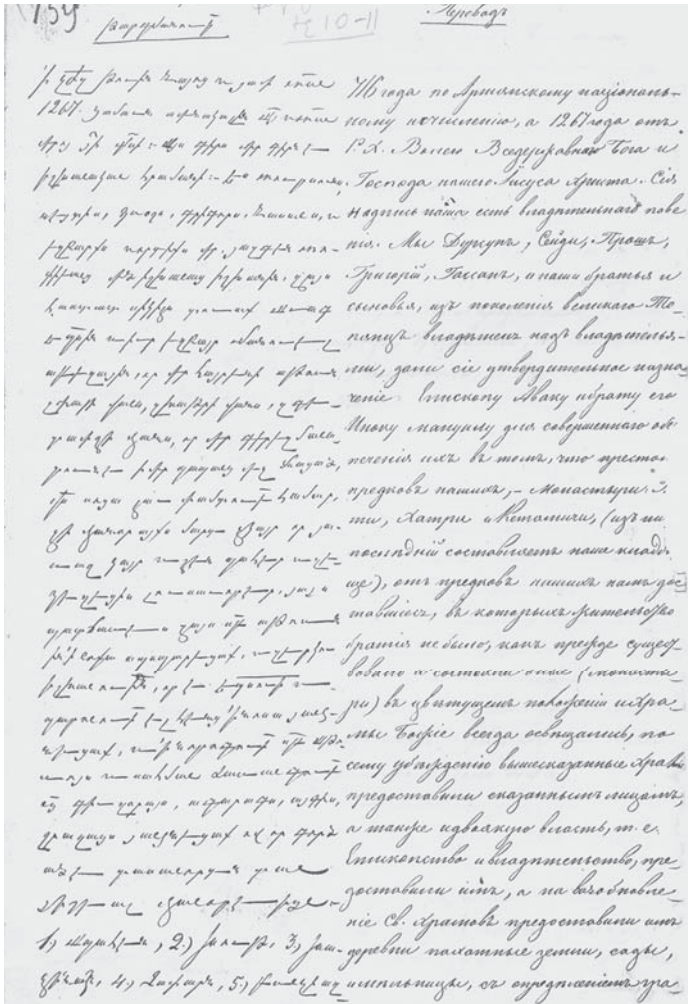
1817 թ. մայիսի 15-ին և 1833 թ. մայիսի 14-ին վավերացվել են Քոլանիի քրդերի առաջնորդների պարտավորագրերը Մատաղիսում վանքապատկան վարելահողերի վարձակալման վերաբերյալ: Վավերագրերում արձանագրված է քոլանիների նորաբնակության (տեղացի չլինելու) հանգամանքը, թեև հետագայում նրանք մնացել են Արցախում և նպաստել ժողովրդագրական պատկերի փոփոխմանը:

Հավելված 14, 15

Հաթերք և Կիչան գյուղերի եկեղեցական տուրքերի վերաբերյալ արձանագրումները փաստում են դրանց հայաբնակ լինելը և հերքում են անվանումների թյուրքականության վրա (Հաթերք – Հասանրիզ, Կիչան – Բաշլուղայա) խարսխվող անհիմն եզրահանգումները:

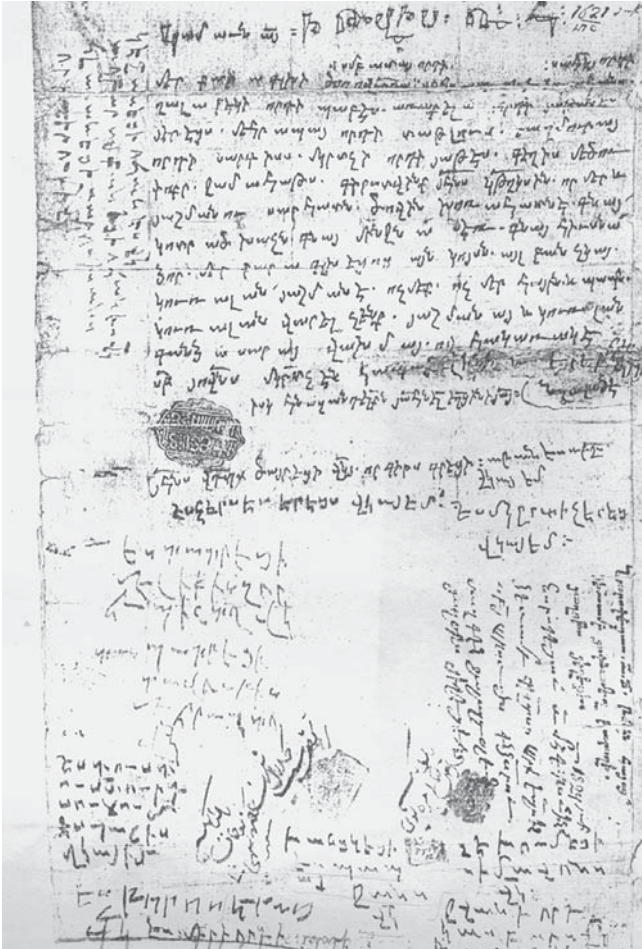
Գիտական խմբագիր

ԳՈՓՅԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԾԱՐ ԳԱՎԱՌԻ ՎԱՆՔԵՐԻՆ ՏՐՎԱԾ
1267 Թ. ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՊԱՏՃԵՆԸ
ԵՎ 1852 Թ. ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ*

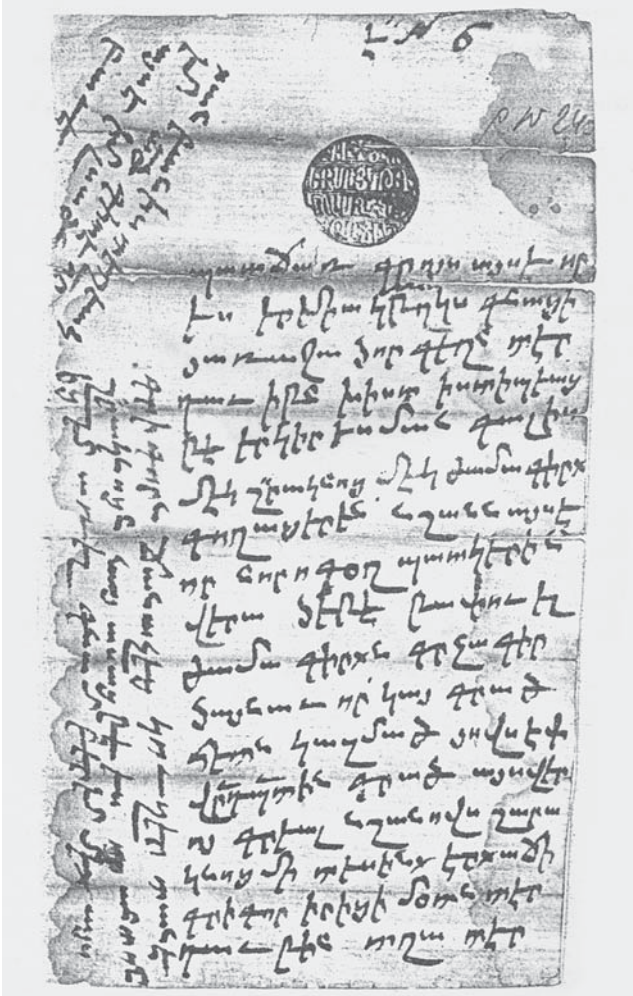
* Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թիթ. 240, 159: Պատճեն:

ՔԱՐԱԳԼՈՒՄ, ՅԱՇՄԱՆ, ՀԻՄՆՁՈՐ ԵՎ ԿՈՒՈՒԱԼԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐԻ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ԳԻՐԸ՝ ՏՐՎԱԾ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ: 1621 Թ. ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՒՄ ԵՆ ՆԱԵՎ
ԾԱՐ, ԽԱՆՁԿ, ԿԻՉԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐԸ*

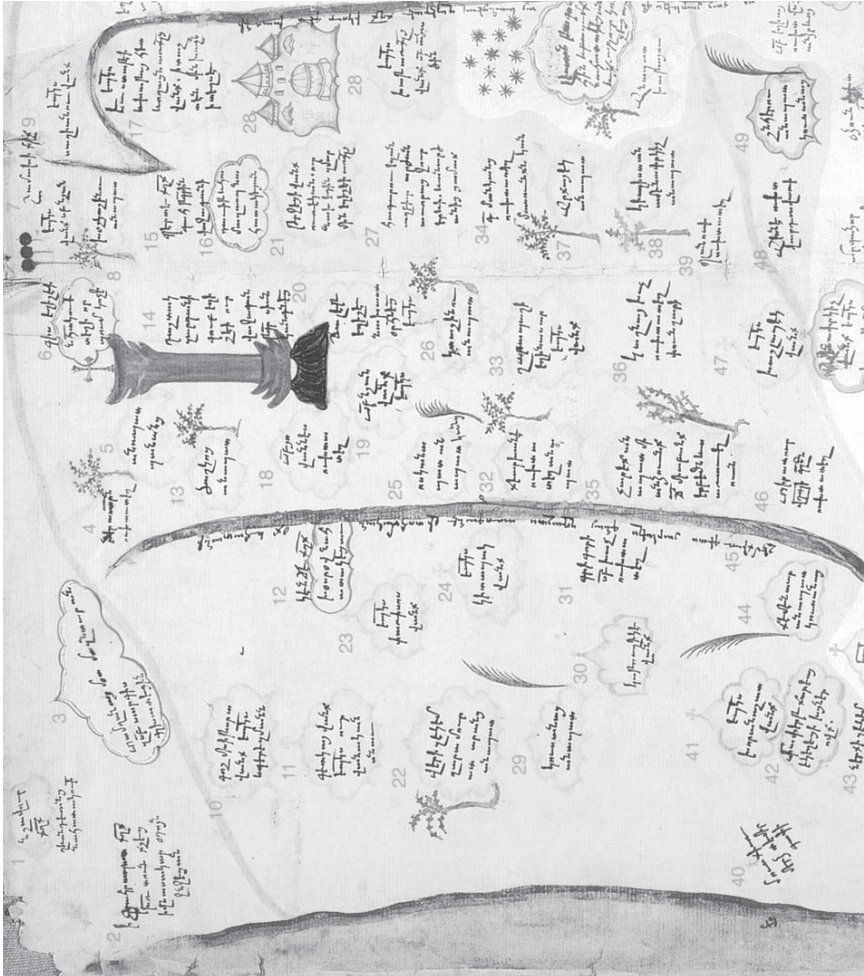
* Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 240, վավ. 81: Բնագիր:

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԵՐԵՄԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՒ՝ ԱՌԱՋԱՁՈՐ ԳՅՈՒՂ
ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՅԻ ՄԱՍԻՆ, 1676 Թ., ԲՆԱԳԻՐ*

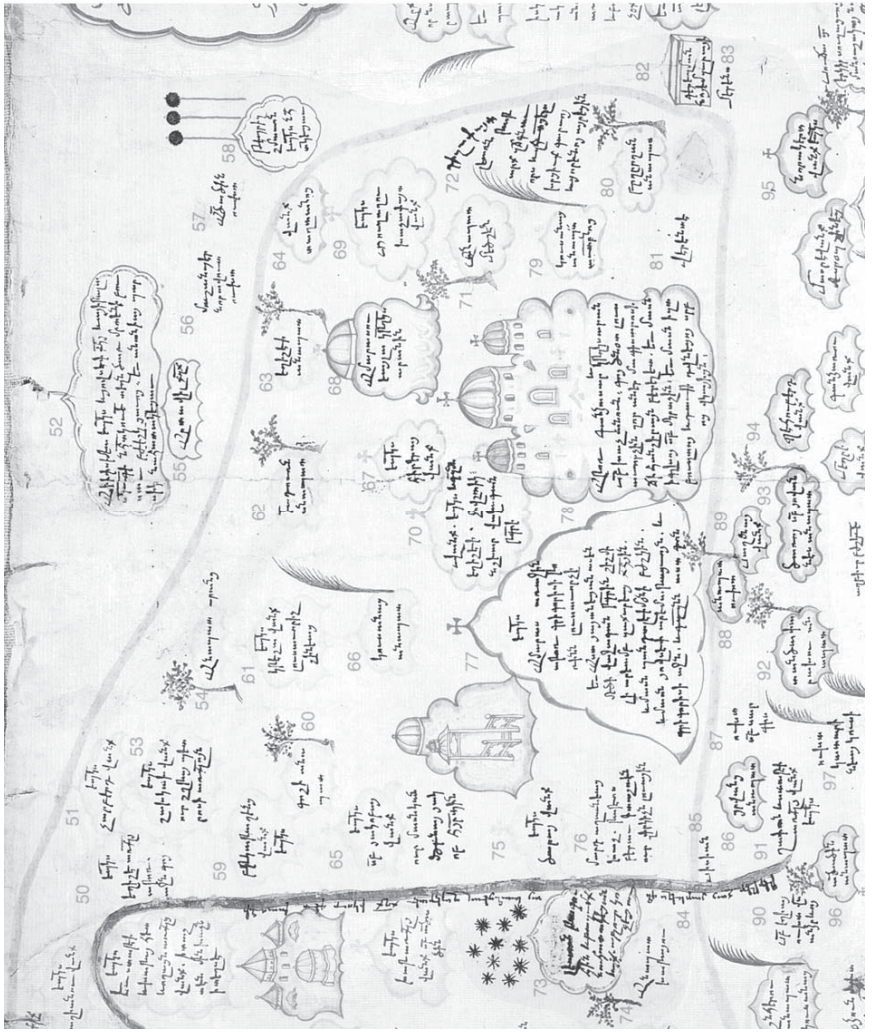

* Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թիթ. 240, վավ. 6:

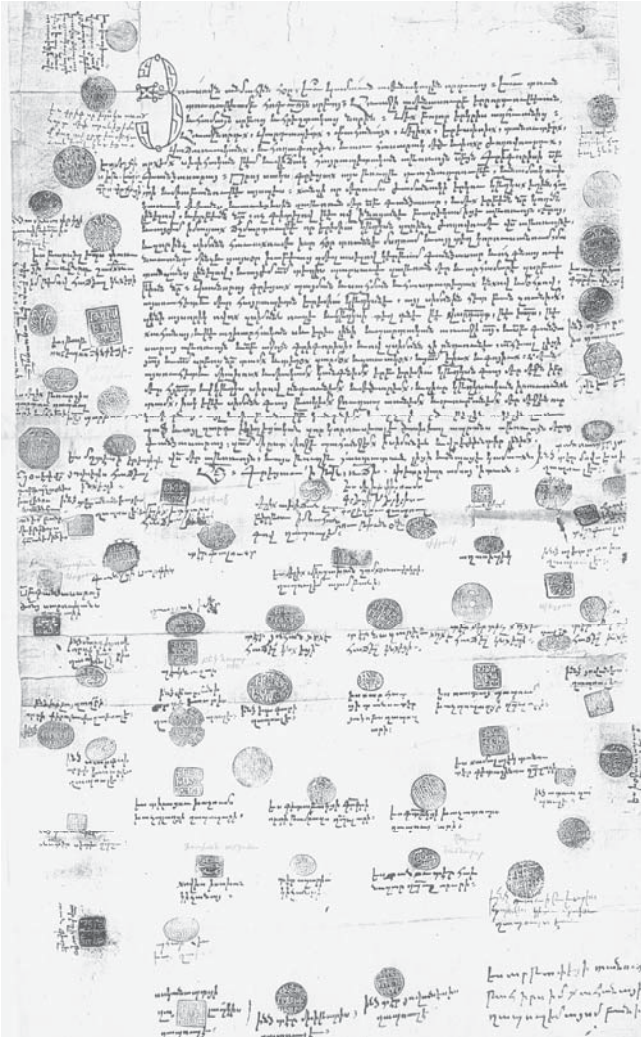
ԱՐՅԱՆԻ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԸ ԸՆՏ ԵՐԵՄԻԱ ԶԵԼԵՊԻ ՔՅԱՍՈՒՐՃՅԱՆԻ
ԿԱԶՄԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ, 1691 Թ., ԲՆԱԳԻՐ*

* Gabriella Uluhogian. Un'antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo. Ravenna, 2000.

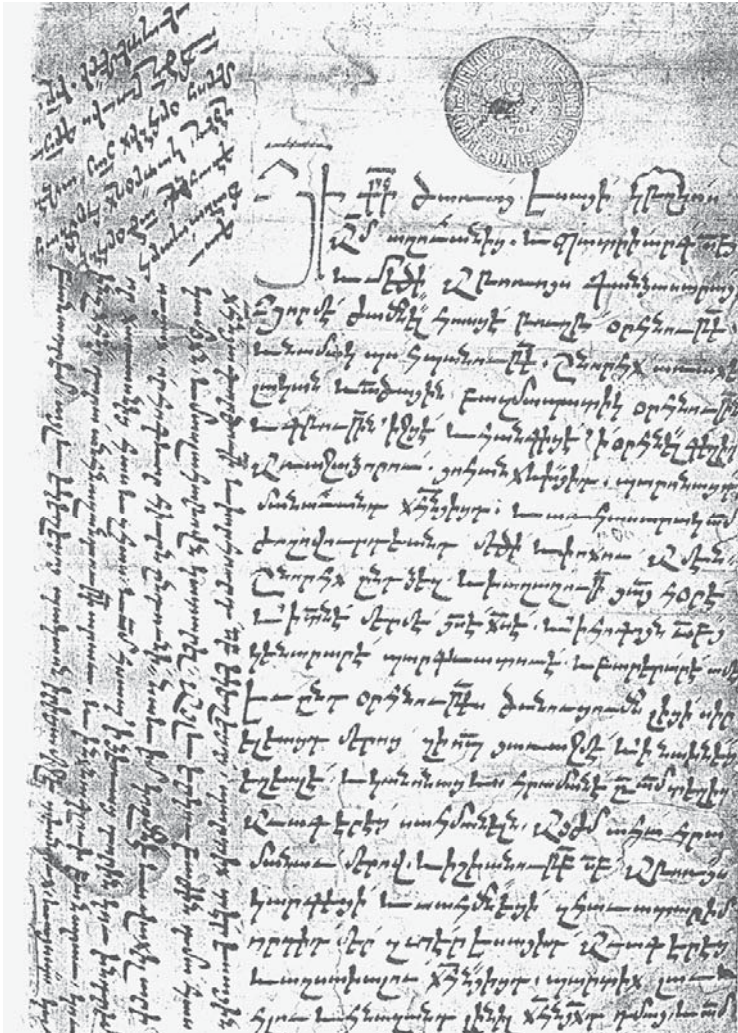

«ԹՈՒՂԹ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՈՒՆԻՏ» ԵՐԵՄԱՅԻՆ ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՃԱՆԱԶԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ*

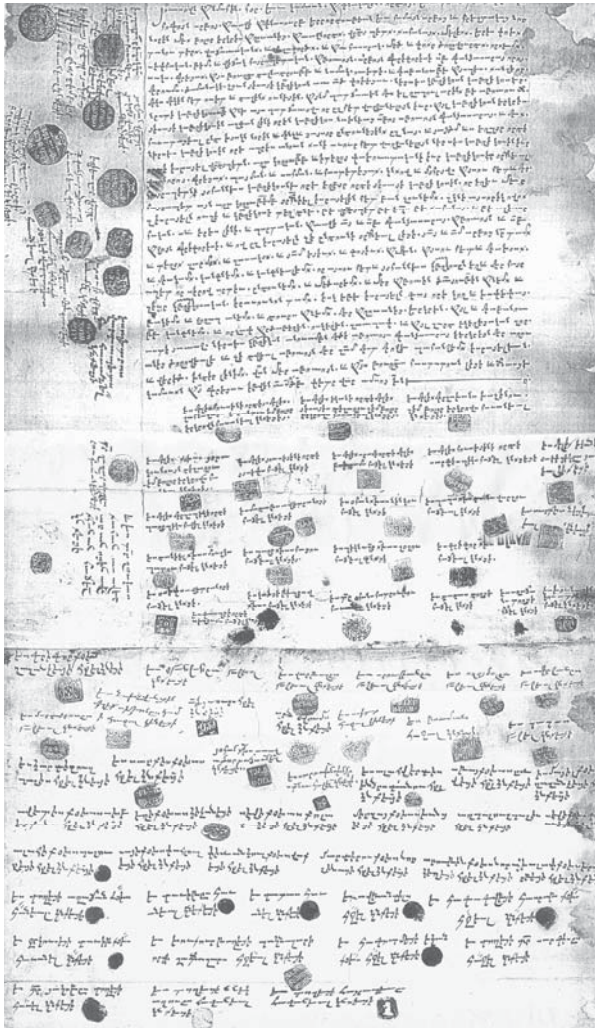
* Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 2, 1691 թ. փետրվարի 10: Բնագիր:

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ԱՌԱՋԱԶՈՐ
ԳՅՈՒՂՈՒՄ ԱՎԱԳԵՐԵՅ ԿԱՐԳԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

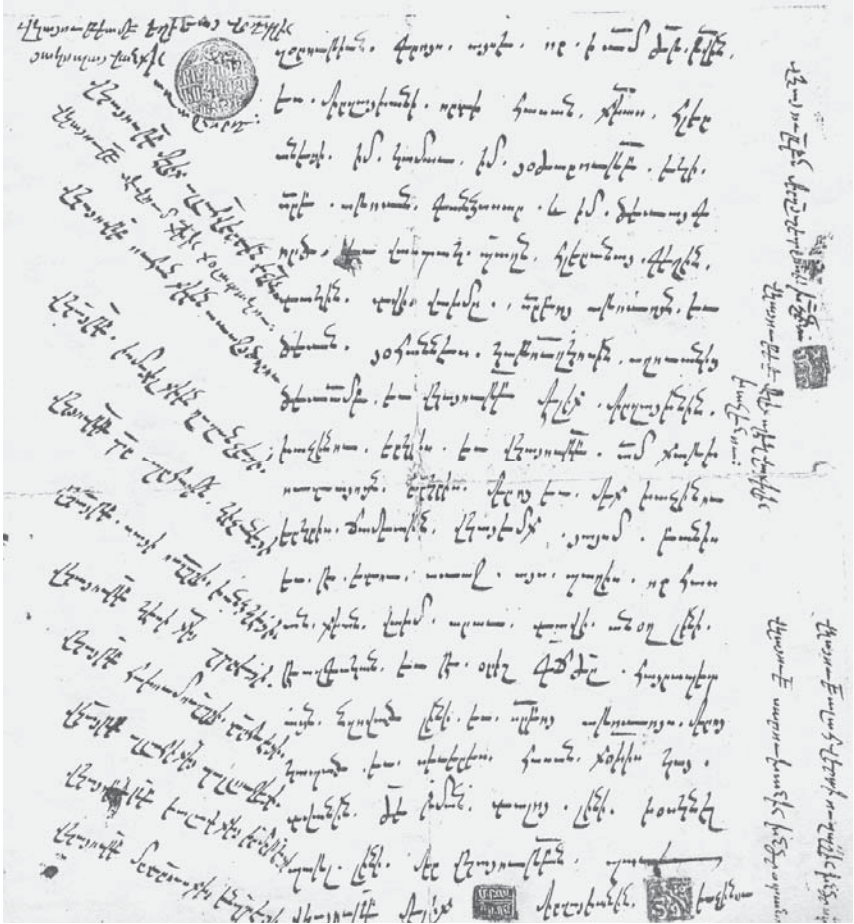
* Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 8, 1707թ. Բնագիր:

1763 թ. ՀԱՄԱՌՈՍԱԿԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ*

* Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 5: Բնագիր:

ԱՐՅԱՆԻ ՀԼԵՐԱՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ԱՅԳԻՆ
ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔԻՆ ՆՎԻՐԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
ՄԻՐՁԱԽԱՆԻ ՈՐԳԻ ՀԱՍԱՆԻ 1770 Թ. ՎԱՎԵՐԱԳԻՐԸ*

* Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 240, վավ. 83: Բնագիր: Վկաների շարքում են հայկական Խաչեն, Քոլասակ, Առաջածոր, Ղազանչի, Կիչան, Խանձք, Պորեցիք, Պալլուշա, Խրամորք, Խնձրիստան բնակավայրերի ներկայացուցիչները:

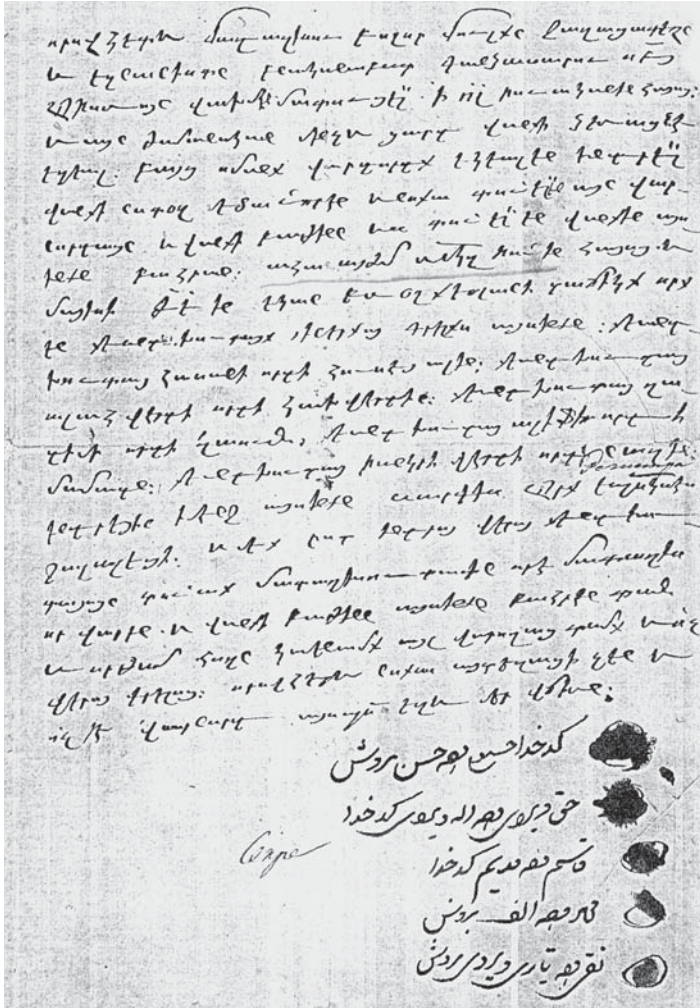
Гочу-кенд*, Баллыджа, Али-хан кенд, Гая-баш, Бадарат*, Сары-кешиш, Даш-булаг, Халис*, Хызырыстан, Бахтийар*, Вака*, Иенкиджа*, Кешишкенд, Джолфур, Ханабад, Афаджур, Вакван, Хора-сулу, Хаджи-теке, Хамрах*, Демирчи-кенд*, Довшанлы*, Чорхан*, Мо-дагиз*, Кызыл-гая*, Дамгалы*, Келавек*, Баллы-гая.

Нижеследующие владения и села были куплены впоследствии за наличные деньги.
Гардамчи, Мамнак*, Дашбаш, Сейид-бек, Шалва*, Шах Мансур*.

Свидетель Ходжа Меркил Гардамчи, свидетель Ходжа Баба Атласлы, свидетель Оган Кешиш Атласлы, свидетель Хаджи Файйаз, свидетель Ходжа Маркус, свидетель Богуз Ковха Гардамчи, свидетель Хаджи Худаверди, свидетель Ага Надир Хусайн, свидетель Мешеди Хусайн, свидетель Ага Джилловхан, свидетель Ага Джилловхан, свидетель Ага Паша, свидетель Хаджи Имамкулу, свидетель Исрафил-бек сын Микаила, свидетель Мешади Али-бек сын Хаджи Али, свидетель Хаджи Йусуф, свидетель Али-бек Наиб, свидетель Мухаммед Али-бек сын Фадлали-бека, свидетель Хусайн-хан сын Моллы Казылы (печати).

* Отмеченные звездочкой села проходят также в «Пространном налоговом реестре вилайета Гянджа—Карабаг», составленном в 1727 г. османами («Defter-i mufassal eyalet-i Gence—Karabağ. — Istanbul, Baþbakanlık Arşivi, № 903»).

1817 թ. ԲՐԴԱԿԱՆ ՔՈՒԼԱՆԻ ՅԵՂԱԽՄԲԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՀԵՏ
ԿՆՔՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ*

* Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թիթ. 240, վավ. 86: Բնագիր:

1817 թ. ՔՐՂԱԿԱՆ ՔՈՒԱՆԻ ՑԵՂԱԽՄԲԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՀԵՏ
ԿՆՔԿԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Որովհետև Սաղաղիսու բոլոր մուլքն Ջաղացատեղը և Եզնանիստը բնականաբար Գանձասարու սրբոյ Աթոռոյն վախճ են մատուցեալ ի ՈՒ /1181/ թուականին հայոց, և այն ժամանական մինչև ցարդ վանքի ձեռացն է եղեալ, բայց ոմանք վարդորդք եկեալ են խնդրեալ վանքի նստող մեծաւորէն և նոքա տուեալ են այն վարնորդացն և վանքի բաժինն ևս տուեալ են վանքին, այսինքն՝ բահրան, ահա այժմ ՈՄԿԶ /1817/ թուին հայոց և մայիսի ԺԵ-ին /15/ եկան բռօջ քեօլանի տաճիկք որք են քեանդխուղայք, ի ներքոյ գրեալքս, այսինքն. քեանդխուտայ Հասանի որդի Հուսէյալին, քեանդխուղայ Ալլահվերդի որդի Հախվերդին, քեանդխուտայ Ղադիմի որդի Ղասումն, քեանդխուղայ Ալիֆի որդի Մամաղն, քեանդխուղայ Թանկրիվերդի որդի Նաղին: Խնդրեցին ի մէնջ, այսինքն՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսէս Ջալալեցի, և մեք ըստ խնդրոյ վերոյ քեանդխուտայոցն տուաք Մատաղիսու տափն որ է Մատաղիս, որ վարեն և վանքի բաժինն, այսինքն՝ բահրէն տան և որժամ հողը կամենամք այլ վարողաց տամք և ոչ վերոյ գրելոց: Որովհետև նոքա այ/ս/տեղացի չեն և ոչ թէ վարնորդ: Այսպես եղև մեր վճիռն:

(Ստորագրութիւններ արաբատառ
և մատնահետքեր)

ՍՈՊԻԼԵՎՍՎՈՒԻ ԵՎ ԵՐՍՈՒՆՎԻ ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ*

Его Высокопревосходительству,
Господину Генералъ-отъ-инфантеріи, Главноуправляющему въ Грузіи, въ губерніи Астраханской и въ области Кавказской и кавалеру, Алексію Петровичу Ермолову.

Дѣйствительнаго статскаго совѣтника Могилевскаго
и Грузинскаго гренадерскаго полка полковника Ермолова 2-го.

РАПОРТЪ.

По окончаніи возложеннаго на насъ порученія открыть доходы Карабагской провинціи, имѣемъ честь представить на благоумотрѣніе Вашего Высокопревосходительства тридцать пять вѣдомостей, заключающихся въ себѣ описаніе г. Шуши, также магаловъ, составляющихъ казенное имущество, и имѣній, принадлежащихъ въ собственность разнымъ частнымъ лицамъ. Въ сихъ вѣдомостяхъ подробно означено какъ народонаселеніе Карабага, такъ и всѣ роды податей, собиравшихся въ пользу бывшаго за границу Мехти-Кули-Хана, кои нынѣ должны поступать въ казну ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА.

Здѣсь же прилагаются еще особый двѣ вѣдомости: первая краткая—однимъ итогомъ, извлеченнымъ изъ всѣхъ прочихъ вѣдомостей, и откупнымъ въ Карабагъ ставкамъ, съ различеніемъ какіе отъ сихъ послѣднихъ доходы принадлежатъ собственно казѣ и за какія изъ оныхъ слѣдуетъ будетъ вознагражденіе частнымъ лицамъ, а другая—дшибрамъцамъ, недавно бѣжавшимъ за границу.

При нынѣшнемъ нашемъ описаніи, сколь ни тщательное приложено было стараніе съ точностію познать настоящее число народонаселенія въ Карабагѣ, во какъ свидѣнія о семъ мы должны были основываться на однихъ распросахъ и словесныхъ показаніяхъ магалыныхъ бекговъ, ксхудоовъ или старостъ деревенскихъ и самихъ помѣщиковъ, то нельзя съ нѣкоторою достовѣрностію не предполагать, чтобы при семъ случаѣ не было, во избѣжаніе платежа податей, утано предъ правительствомъ значительное число семействъ, населяющихъ Карабагъ. По чему мы считаемъ необходимо нужнымъ, дабы по примѣру другихъ ханствъ также и въ Карабагѣ сдѣлана была, при первомъ удобномъ случаѣ, повѣрка чрезъ намеральное на мѣстѣ описаніе каждой деревни и кочевья. Нѣтъ сомнѣнія, что въ семъ случаѣ,—а особливо при наблюденіи—дабы семейства, подлежащія платежу податей, были, на основаніи общихъ правилъ, раздѣляемы на тягла, то есть на мужа съ женою и дѣтьми, отъ нихъ еще неотдѣляемыми, не смѣшивая въ одну семью женатыхъ братьевъ и другихъ родственниковъ,—прибавится противъ нынѣшняго описанія Карабага, по крайней мѣрѣ, треть народонаселенія, съ чѣмъ вмѣстѣ значительно умножатся и доходы въ казну ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА. Магалы или освобожденные отъ податей и ханскіе нукеры, отбывавшіе личныя службы Хану, изъ коихъ большая часть, и оныхъ не исправляя, носить только названіе нукеровъ, также цирюльниками равнообразно составляютъ въ Карабагѣ не малое число людей, для правительства вовсе бесполезныхъ. Въ примѣчаніяхъ, помѣщенныхъ нами въ вѣдомостяхъ, поставлено Городовому Суду въ обязанность: изъ сихъ трехъ классовъ людей всѣхъ тѣхъ, кои не представляютъ уважительныхъ отъ карабагскихъ владѣльцевъ письменныхъ документовъ на права, освобождающія ихъ отъ платежа податей и повинностей, немедленно обложить таковыми и причислать къ числу платящихъ.

Безпорядочное раздѣленіе Карабага на магалы, изъ коихъ нѣмѣютъ одни только наименованія, между тѣмъ какъ жители въ нихъ принадлежащіе разсѣяны по разнымъ другимъ мѣстамъ и къ коимъ имѣнія частныхъ людей, иначе же кочевые народы, вовсе не причислены,—много замедляло наше описаніе тѣмъ, что мы находились въ необходимости для частныхъ владѣльцевъ составлять особыя вѣдомости и полагаться на ихъ собственныя показанія. Большая часть изъ таковыхъ имѣній, хотя и не съ равнодушіемъ со стороны помѣщиковъ, имѣт

* «Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м». Тифлис, 1866.

приписана нами къ ближайшимъ магаламъ, равно какъ и кочевья, въ особенности же казифъ принадлежатца. За всеѣмъ тѣмъ, для лучшаго порядка необходимо нужно сдѣлать новое раздѣленіе Карабага на магалы, съ причисленіемъ къ онымъ всеѣхъ помѣщичьихъ имѣній и съ опредѣленіемъ въ каждый магалныхъ бековъ, кои-бы обязаны были отвѣтственностью за устройство въ порученномъ ему округѣ.

Нынѣшняя раскладка 8 т. червонцевъ въ данъ слѣдующихъ, также почтовой повинности и доставки дровъ для войскъ, въ крѣп. Шушѣ расположенныхъ, равномерно весьма несправедлива по своей неуравнительности. Многие изъ бековъ, по пристрастію и слабости бывшаго Хана, повсе въ оныхъ не участвуютъ, другіе же изъ весьма значительныхъ имѣній платятъ, можно сказать, ничтожныя суммы, между тѣмъ какъ вся тягость падаетъ, по большой части, на наивнѣхъ крестьянъ и бѣдныхъ. По мнѣнію нашему, отъ сей подати и повинностей не должны быть изъяты никакія въ Карабагѣ сословія, исключая одного духовенства. Въ такомъ случаѣ справедливое и безпристрастное обложеніе всеѣхъ вообще обитателей Карабага платежѣмъ въ число 8 т. данъ и участіемъ въ повинностяхъ почтовой и доставки дровъ весьма много облегчитъ казенныхъ крестьянъ и, можно сказать, сдѣлаетъ повинности сіи нечувствительными для жителей цѣлаго Карабага. Если Ваше Высочайшее Превосходительство изволите такое наше мнѣніе признать основательнымъ, то безполезно было бы мѣру сію безотлагательно привести въ исполненіе.

Въ примѣрномъ изчисленіи хабѣныхъ податей, урожай положенъ нами самый умѣренный, на тотъ конецъ, чтобы въ сегоднихъ смѣтахъ о продовольствіи войскъ и доходовъ, съ карабагской провинціи поступать должествующихъ, не могло правительство встрѣчать ощутительной разности и при самыхъ неблагопріятныхъ случаяхъ, отъ засухи и саранчи, какія въ Карабагѣ весьма нерѣдки. Напротивъ того, какъ подати сіи зависятъ единственно отъ урожая, то нѣтъ сомнѣній, что, при поочетельности Городоваго Суда, обязаннаго наблюдать за урожаями, доходы съ Карабага вѣждый годъ, исключая необыкновенныхъ происшествій, могутъ поступать въ казну въ значительнѣйшемъ противу примѣрныхъ смѣтъ количествѣ.

Въ заключеніи же обязанными себя считаемъ засвидѣтельствовать предъ Вашимъ Высочайшимъ Превосходительствомъ, что усердное содѣйствіе намъ при семъ описаніи избранныхъ вами гг. карабагскихъ бековъ и въ особенности чиновниковъ, при насъ находившихся, по всей справедливости заслуживаетъ благосклоннаго къ нимъ вниманія Вашего Высочайшего Превосходительства.

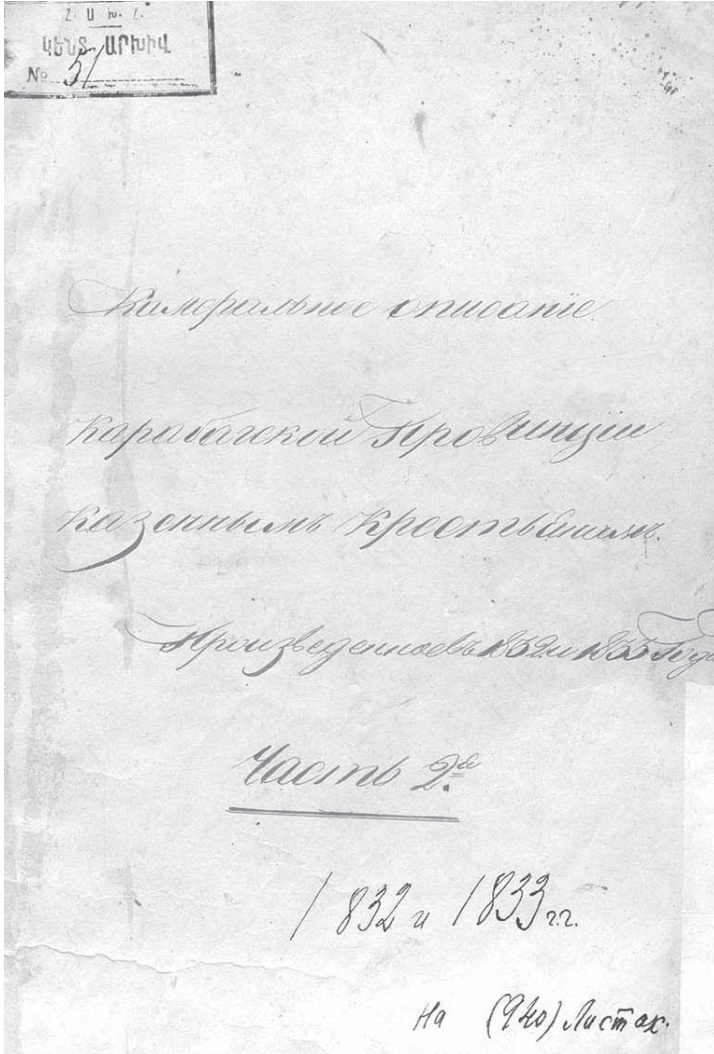
Дѣйствительный статскій совѣтникъ *Могилевскій*.

Полковникъ *Ермоловъ 2-й*.

1823 թ. ԿԱԶՄՎԱԾ ԶԱՐԿԵԶ

1832/1833 ԹԹ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԻ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐԻ
ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹԻ ԵՎ ԱՅԼ ԷԶԵՐԻ ՊԱՏՃԵՆՆԵՐ*

* ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 49:

	на наш	Апр.	Минус
	Клеп. мѣст.	7.	
	Дорожнѣ ездимыя	11.	
384. упр. авт.	Автомобильныя машины	14.	
	машин. бр. авт.	52.	
	автомобильныя: запасныя	58.	
	Канцеляр.	26.	
	машин. Авт. бр. Авт. бр.	29.	
	Дорожнѣ ездимыя	10.	
	машин.	8.	
	машин.	6.	
	Машин.	4.	
	машин. Канцеляр. бр. авт.	11.	
385. Купля запасных частей авт.	запасных частей	8.	
	автомобильныя: запасныя	18.	
	Запас.	10.	
	машин. Канцеляр. бр. авт.	51.	
	автомобильныя: запасныя	39.	
	Запас.	26.	
	Машин.	11.	
	Машин.	8.	
	Машин.	5.	
	машин. Авт. бр. Авт. бр.	21.	
	автомобильныя: запасныя	2.	
	автомобильныя: запасныя	11.	
	автомобильныя: запасныя	1.	
	машин. бр. авт.	52.	
	автомобильныя: запасныя	1.	
	Дорожнѣ ездимыя	8.	
	Запас.	2.	
386. М. упр. авт.	автомобильныя: запасныя	18.	
	автомобильныя: запасныя	45.	
	машин. бр. авт.	31.	
	автомобильныя: запасныя	10.	
	Запас.	11.	

1823

Prospere

Prospere

1823. Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Prospere de la Roche...

Handwritten notes in French, including names like 'Prospere de la Roche' and 'Prospere de la Roche'.

Handwritten notes in French, including names like 'Prospere de la Roche' and 'Prospere de la Roche'.

	mas	Apr.	Uman
1125	Mandona pagangulo chioo ooi.	15	
	inonaco Trocui.	51	
	Conuaco Trocui.	52	
	inonaco Trocui.	5	
	Conuaco Trocui.	1	
	Dorsuaco Trocui.	6	
	Muscarum.	1	
3026	Agoba Mafuapa Trocui.	16	
	Conuaco Trocui.	21	
	inonaco Trocui.	21	
	Conuaco Trocui.	1	
	Muscarum.	5	
	inonaco Trocui.	9	
	Conuaco Trocui.	4	
1127	Agoba Mandona Trocui.	51	
	Conuaco Trocui.	25	
	Muscarum.	21	
	inonaco Trocui.	25	
	Conuaco Trocui.	2	
1128	Agoba Trocui.	11	
	Conuaco Trocui.	2	
	Muscarum.	22	
	Conuaco Trocui.	16	
	Dorsuaco Trocui.	15	
	inonaco Trocui.	22	
	Conuaco Trocui.	5	
	Dorsuaco Trocui.	5	
	Muscarum.	1	
	inonaco Trocui.	16	
	Conuaco Trocui.	1	

Date	Description	Amount	Balance
1851	By Cash	100	100
1852	To Cash	100	200
1853	To Cash	100	300
1854	To Cash	100	400
1855	To Cash	100	500
1856	To Cash	100	600
1857	To Cash	100	700
1858	To Cash	100	800
1859	To Cash	100	900
1860	To Cash	100	1000
1861	To Cash	100	1100
1862	To Cash	100	1200
1863	To Cash	100	1300
1864	To Cash	100	1400
1865	To Cash	100	1500
1866	To Cash	100	1600
1867	To Cash	100	1700
1868	To Cash	100	1800
1869	To Cash	100	1900
1870	To Cash	100	2000
1871	To Cash	100	2100
1872	To Cash	100	2200
1873	To Cash	100	2300
1874	To Cash	100	2400
1875	To Cash	100	2500
1876	To Cash	100	2600
1877	To Cash	100	2700
1878	To Cash	100	2800
1879	To Cash	100	2900
1880	To Cash	100	3000
1881	To Cash	100	3100
1882	To Cash	100	3200
1883	To Cash	100	3300
1884	To Cash	100	3400
1885	To Cash	100	3500
1886	To Cash	100	3600
1887	To Cash	100	3700
1888	To Cash	100	3800
1889	To Cash	100	3900
1890	To Cash	100	4000
1891	To Cash	100	4100
1892	To Cash	100	4200
1893	To Cash	100	4300
1894	To Cash	100	4400
1895	To Cash	100	4500
1896	To Cash	100	4600
1897	To Cash	100	4700
1898	To Cash	100	4800
1899	To Cash	100	4900
1900	To Cash	100	5000

1829

1829 Амурская Мангочинск... 29

1830 Амурская Мангочинск... 30

1831 Амурская Мангочинск... 31

1832 Амурская Мангочинск... 32

1833 Амурская Мангочинск... 33

1834 Амурская Мангочинск... 34

1835 Амурская Мангочинск... 35

1836 Амурская Мангочинск... 36

1837 Амурская Мангочинск... 37

1838 Амурская Мангочинск... 38

1839 Амурская Мангочинск... 39

1840 Амурская Мангочинск... 40

1841 Амурская Мангочинск... 41

1842 Амурская Мангочинск... 42

1843 Амурская Мангочинск... 43

1844 Амурская Мангочинск... 44

1845 Амурская Мангочинск... 45

1846 Амурская Мангочинск... 46

1847 Амурская Мангочинск... 47

1848 Амурская Мангочинск... 48

1849 Амурская Мангочинск... 49

1850 Амурская Мангочинск... 50

Список имен

Амурская Мангочинск

ԽԱՉԵՆԻ ԵՎ ՎԱՐԱՆԳԱՅԻ
1832/1833 ԹԹ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԻ ՆՅՈՒԹԵՐԸ*

за 1832 и 1833 год													Освоение		
Название селения, имена и прозвания людей в семействе, состоявших и кому принадлежат (казне или беку и кому именно)	Сколько лет						Какою неповедают религию		Какою ведут жизнь оселую или кочевую	Каким промыслом занимается	Платит ли казенную подать и какою именно, если нет	Сколько принимают селенно вообще земли удебной и неудобной, садов и огородов и почему недвижимого имущества	Были ли по-прежнему казармальному описанию	Объяснения иных обстоятельств, относящихся до казармального описания и помещенных средах	Тот в правах
	татары		армяне		общее		м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	16
	м	ж	м	ж	м	ж									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Хачинского магала селение Довшанлу															
3832.	Кули Багдасаров сын Телавов жена его: Мариама сыновья их: Мартiros Багдасар дочери их: Теллу Герикназа жена Мартirosа: Гюри сын их: Акюп дочь их: Санама			58	49										
				30	28	10	6								
				3	25	1									

* ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 49, 50, 51:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16		
3833	Аствацатур Мартirosов сын Мнкасаров жена его: Зигизана сыновья их: Бала Арутон Кирикор дочь их: Ясамана		45 15 12 7	37						хлебопла- шеством	Платят в казну в год каждое семейство по 2 ²⁵ и Ахмед Хану Ибрагима Хан оглы по 3 ²⁵ сер. и хлебом мандрягата 50 часть с урожая	сему селению принадлежат земли удобной на 350 и неудобной на 559 дней 12 виноградных сада и 2 мельницы	Прежде камерального описания не было производимо и потому не записаны	Селение сие находится в управлении у родного брата бывшего Кацабаского владельца Мхаты Кули Хана Ахмед Хана Ибрагим Хан оглы, но на право управления оным документом не представил по служеб- отлучки его в город Тифлис	л. 408 об. -410		
3834	Исраил Апопов сын Теловов жена его: Салаи сыновья их: Аванес Каприел жена Аванеса: Аглахана дочери их: Шагума Такуги Тохи Мариам жена Каприела: Егисапета		64 38 26 29 10 8 6 4 17	52												л. 409 об. -410	
3835	Вдова Багдасара Теловова: Гуриmsима сыновья ее: Аллахверды Закар жена Аллахверды: Тарифа сыновья их: Аропон Бенказар Аксол Маркос Аванес жена Аропона: Хорша сын их: Джавид жена Бенказара: Гули сын их: Согомон жена Закара: Рейгана сын их: Апрагати дочери их: Мариам Зада		81 62 43 51 29 26 14 8 5 2 1 32 6 2														л. 409 об. -410
3836	Мусаел Оганов сын Сиджача сын его: Багдасар жена его: Гули сыновья их: Аванес Саркис дочери их: Гуриmsима Нанаси Мариам Егисапета		78 45 37 15 11 13 8 6 4														л. 409 об. -410

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3837.	Вдова Саака Егиева: Тарифа сыновья ее: Аристон Мирза Бек жена Аристона: Вари дочь их: Назлулана жена Мирзабека Такуги сыновья их: Погос Осел		51 47	76 42 14 35 2											л.410 об.-411
3838.	Вдова Даниела Игбалова: Хатула сыновья ее: Каприел Мирза Мусаел жена Каприела: Герикназа сыновья их: Аристон Даниел дочери их: Зада Нахшула жена Мирзав: Голи жена Мусаела: Мариама вдова брата Даниела Аванеса: Рейгана сыновья ее: Давид Петрос		46 34 27 8 1	68 34 34 8 10 6 27 23 38 7 5 9											л.410 об.-411
3839.	Кирикор Багдасаров сын Теловоз жена его: Мариама сыновья их: Осел Джаганкир Петрос дочери их: Гуркима Гюри		49 13 7 2	38 7 10 6											л.410 об.-411
3840.	Вдова Огана Манукова: Герикназа сын ее: Аккоп жена его: Сопа сын их: Аристон		35 2	59 28											л.411 об.-412
3841.	Багдасар Саркисов сын Коллив сыновья его: Мартирос Саркис Гайрапет Баба дочь их: Герикназа жена Мартироса: Вари сын их: Сагак		49 28 14 12 7 3	49 28 14 12 7 23 3											л.411 об.-412

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16		
3842.	Аванес Ваниев сын Багдасаров жена его: Гюри сынвоя их: Аротон Каграман дочери их: Мариам Тамма жена Аротона: Такуги сын их: Акот дочь их: Назлу вдова брата Аванеса Погоса: Хатаи сынвоя ее: Баба Теван дочери их: Гериназа Гурисима Сандухта		67 32 7 18 9 26 3 1 50 18 9	58 18 26 1 50 12 7 5												л.411 об.-412	
3843.	Вдова Арзумана Колиеат: Тарлана сынвоя ее: Акот Атаджан Мусавел дочь ее: Голи жена Акота: Панаси сын их: Каприел дочери их: Иегри Егисалег брат Арзумана: Киркор жена его: Гурисима сынвоя их: Кеворк Шаграман дочери их: Нахшула Гегевана Маряна		30 6 10 7 5 1 48 11 7 9 5 3	54 6 26 5 1 40 7 9 5 3													л.411 об.-413
3844.	Симеон Киркоров сын Кулиев жена его: Гюри сын их: Киркор жена его: Рефгана сын их: Сагак вдова сына Симеона Кочари: Такуги сынвоя ее: Исраел Аванес Джланмир брат Симеона: Кули жена его: Анан сын их: Акот дочери их: Шамма Нуубра		72 61 29 2 35 12 6 39 3	61 23 2 35 12 6 39 3													л.412 об.-413

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16		
3845.	Артогон Навасартов сын Терлунов жена его: Хагаи сын их: Сагак жена его: Геркиназа сынвья их: Тогос Петрос дочь их: САНДУХТА братья: Артогана: Газар Аветис жена Газаара: Голи сын их: Саркис дочь их: Мариама жена Авериса: Такуги сынвья их: Сукиас Мовсес дочь их: Шамама		72 69 30 24 6 4 61 56 6 11 48 8 2													л.412 об. -414	
3846.	Вдова Калуста Саркисова: Гуриксима сынвья ее: Сафар Аветис жена Сафара: Польджана сын их: Есай дочь их: Багара жена Аветиса: Сируянна сын их: Саркис дочь их: Гори		55 42 11 8 35 3													л.413 об. -414	
3847.	Маркер Саркисов сын Мелькумов жена его: Назаны сын их: Агаси жена его: Анни сынвья их: Кеворк Саркис дочь их: Хасагюль		84 69 43 32 7 5 1														л.413 об. -414
3848.	Петрос Кирикоров сын Азагов племянник его: Каприел Мартirosов жена его: Тарифа сынвья его: Оган Балдасар Калуст Саркис жена Огана: Егисапета сын его: Мартiros		79 65 31 12 8 5 1														л.413 об. -415

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3849.	Вдова Асри Киракосова: Мариам сыновья ее: Балл жена Балл Анастаса сын их: Погос дочь их: Сандухта жена Рустама: Махтана сын их: Абрагам дочь их: Ханума			32 27 1 3 21 2	65										л. 414 об. -415
3850.	Вдова Мелькума Акерова: Егисалета сыновья ее: Закар Манкасар жена Закара: Поли сын их: Петрос дочери их: Баджи Мариам Кайана Марта жена Манкасара: Ханума сын их: Кирикор Вдова Аствацатур: Джавагира дочь их: Шуги		42 33 12	66											л. 414 об. -415
3851.	Акоп Оганов сын Гашхлев жена его: Гурисима сыновья их: Аванес дочь их: Мариам Анаи		47 11 3	47 38											л. 414 об. -415
3852.	Вдова Асри Баллева: Сируннана сын их: Гусеюн жена его: Поли сын их: Сагак дочери их: Анаи Санама		40 8	70 29											л. 415 об. -416
3853.	Вдова Даниела Чурлева: Баги сын ее: Кеворк жена его: Нанополь сын их: Еремия		37 1	56 21											л. 415 об. -416

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3854.	Артогон Бабаев сын Марутов жена его: Гори сыновья их: Мартирос Мукаел жена Мартироса: Гуриксима сыновья их: Акол Саркис жена Мукаела: Шагнаиса сын их: Калриел дочери их: Амарнана Такуги		80 41 34 4 1 1 3	64 29 25 5 3											л.415 об.-416
3855.	Сейран Артопонов сын Шагбаров жена его: Егисапета сын их: Саркис дочь их: Тарлана Брат Сейрана: Согомон жена его: Сопа сын их: Аллахверды		37 4 30 3	29 6 22											л.415 об.-416
3856.	Вдова Аветиса Согомонова: Пари сыновья ее: Рушан Рустаи Бремей Атаджан жена Рушана: Сандухта дочь их: Мариам жена Рустама: Сандухта сын их: Андрияс дочь их: Гуриксима жена Еремия: Сопа		33 29 25 17 22 3 20 1 3 18	58 29 25 17 22 3 20 1 3 18											л.415 об.-417
3857.	Арушман Мирзаев сын Шекиев жена его: Джавагира сыновья их: Хачатур Акол дочь их: Егисапета вдова брата Арушмана Кеворке: Анаи дочери их: Махчана Гори		48 10 5	30 1 35 8 3											л.416 об.-417
3858.	Аванес Манасаров сын Арганов жена его: Баги сыновья их: Гайрапет дочери их: Нахшуна Геринказа Нияра		57 10 6 4	41 20 6 4											л.416 об.-417

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3859.	Рушан Андриясов сын Арзанов сын его: Арютлон дочь его: Тамака брат Рушана: Исраил жена его: Хатаи сыновья их: Кеворк Петрос Закар Осеп дочери их: Мариама Сандухта		68 11 49 18 10 8 4	13 39											л. 416 об. -417
3860.	Арютлон Аллахвердиев сын Кулиев жена его: Маркарита сыновья их: Хачатур Аствацатур дочери их: Мариама Нанаси		46 8 6 4	33											л. 417 об. -418
3861.	Вдова Акола Галанова: Маркарита		59												л. 417 об. -418
3862.	Гукас Оганов сын Саркисов сновья его: Саркис Гайрапет Мартирос жена Саркиса: Хатаи сын их: Арютлон дочь их: Нанаси жена Гайрапета: Мариама		67 36 25 18 2	26											л. 417 об. -418
3863.	Беглар Исраелов сын Осадженов жена его: Гюри сыновья их: Иван Давид Ата Бек дочери их: Мариама Хаса брат Беглара: Рустам жена его: Мариама сын их: Тамираз дочь их: Такути		34 12 8 2 27 5	29						юзбаша селения	податей не платит, потому то юзбаша				л. 417 об. -418
	Итого		149	148	149	148									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
селение Фарах															
3871.	Рушан Аваков сын Ханумов жена его: Нарингюль дочери их: Каюна Гуриисима брат: Рушана: Габрапет жена его: Ноёма			42	33 10 1						Платят подать в год каждое семейство по 2 ^е и Говгар Аге дочери Ибрагим Хана по 1 ^е сер. и мадррагата хлёбом и вином 5-ю часть с урожая.	к сим 3 дымам принадлежит земли удобной на 80 и неудобной на 55 дней, 2 виноградных сада	Прежде камерально-го описания не было производимо и потому не записаны	Селение сие состоит в управлении у родной сестры бывшего Карабагского владельца Мехты Кули Хана Говгар Аги дочери Ибрагим Хана, но на право управления оным документ не представляла, по случаю нахождения оного у матери ее в Б.Аги в городе Тифлисе.	л.419 об. -420
3872.	Маркар Хачатуров сын Маркаров племянник его: Симеон Кириков жена его: Тамама			60 30	29				армяккую осагую						л.419 об. -420
3873.	Едова Кирикора Восканова: Гюли сыновья их: Микиртич Симеон Артотон жена Микиртина: Шули			64 33 26 10	64										л.419 об. -420
3874.	Арзуман Даниелов сын Кириков жеба его: Салби сыновья их: Аванес Аллахверды дочери их: Бюовена (Бюовша) Герикназа			50 7 5 10 8	45						Подать платят в год каждое семейство по 2 ^е и Говгар Аге дочери Ибрагим Хана по 1 ^е сер. и мадррагата хлёбом и вином 5-ю часть с урожая.	к сем 7 дымкам принадлежит земли удобной на 100 и неудобной на 150 дней и 4 виноградных сада		л.420 об. -421	
3875.	Рустам Мисаилов сын Саркисов жена его: Аджафа сын их: Мусаел братья Рустама: Микиртин Мелькум Аванес жена Микиртина: Санама дочь их: Гуриисима жена Мелькума: Сарра сын их: Саркис дочь их: Нахшуна			43 1 57 32 30 30 1 25 5	34										л.420 об. -421
3876.	Петрос Артотонов сын Чюбанов жена его: Джавагира дочери их: Гуриисима Мариама			80 72 8 6											л.420 об. -421

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3877.	Осес Арогтонов сын Чобанов сын его: Еггибар жена его: Геркиназа сын их: Израел		85 40 5	34											л.420 об.-421
3878.	Балдасар Осетов сын Киркоров жена его: Сима сыновья их: Арогтон Мушаел Аванес дочери их: Геркиназа Мариама		50 21 14 10	47											л.420 об.-422
3879.	Отан Кочаров сын Даниелов сыновья его: Арогтон Гайрапет		55 16	12											л.421 об.-422
3880.	Киркисор Бекчиев сын Элазов жена его: Шахзада сын их: Арогтон жена его: Нана дочь их: Турисима двоюа брата: Киркисора Даниелад уриксима сыновья ес: Есай Аванес жена Есая: Барс		80 40 5 46 25 7	74 29							подлей не платит, потому что кавад				л.421 об.-422
	Итого		31	27	31	27									
селение Хоранерт															
3881.	Агардан Абрагамов сын Арогтонов жена его: Мариама сыновья их: Варган Киркисор дочери их: Сима Такути Анаи жена Варганна: Теллу		49 26 10	38											л.421 об.-422
3882.	Вдова Рушана Киркисоров: Безада сыновья ес: Киркисор Аванес дочь их: Мариама		11 6	4											л.421 об.-423

селение Хоранерт

хлеб-

пашест-

вом

армянскүү

ошунтосо

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3883.	Вдова Беглар Аванесов: Анаи сыновья ее: Аванес Рушан			8 6	29										л.422 об. -423
3884.	Акоп Мирзаяев сын Агабек жена его: Мегри сыновья их: Асри Мовсес Есай дочери их: Хачума Анаи жена Асри: Хгатаи сын их: Рустам дочь их: Гурисима жена Мовсес: Гандзана			58 29 23 14 8 4 22 5 16											л.422 об. -423
3885.	Парсег Мирзаяев сын Зейбала жена его: Анаи сыновья их: Ага Баба Баба жена Ага Бабы: Акермана дочь их: Гурисима			56 25 18 19 2	47										л.422 об. -423
3886.	Вдова Арютюна Бадалова: Маряма сыновья ее: Каграман Саркис жена Каграмана: Егисапета			23 12 17	44										л.422 об. -423
3887.	Саркис Даниелов сын Багиве жена его: Голи сыновья их: Погос Есай жена Погоса: Гурисима дочери их: Анна Маряма жена Есай: Маргарита			70 35 26 27 8 2 17	63										л.422 об. -423
3888.	Оган Даниелов сын Шахназаров жена его: Тамама сын их: Гайрапет дочери их: Вари Зана			38 10 5 3	29										л.423 об. -424
3889.	Каграман Каспаров сын Мелькумов жена его: Такути сын их: Арютюн дочь их: Гурисима брат Каграмана: Акоп			27 3 1 18	23										л.423 об. -424

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
3890.	Оган Бадалов сын Арипонов сыновья его: Абрагам Арзуман жена Апрагама: Нубара дочь их: Пйти жена Арзумана: Маряма			72 33 25 24 6 17											л. 423 об. -424	
3891.	Вдова Каграмана Аванесова: Бадри сыновья ее: Рустам Кирикюр жена Рустама: Такуги дочь их: Гериназа			39 11 19 2											л. 423 об. -424	
3892.	Хачатур Даниелов сын Шахназаров жена его: Тамама дочь Хачатура: Погос			25 16 18											л. 423 об. -424	
3893.	Сагак Аракелов сын Марутов жена его: Сона сын их: Рустам дочь их: Пурисима			36 4 6											л. 423 об. -424	
3894.	Багир Аванесов сын Ханафов жена его: Нубара сын их: Мехлум дочь их: Маряма жена Мехлума: Варти сын их: Аванес дочери их: Анна Агмана			65 53 27 9 25 4 8 2					квха селения	подарки не платил, потому что квха					л. 423 об. -425	
	Итого			37 43 37 43												
селение Ханабат																
3895.	Авак Севьер сын Несиев жена его: Тулара сыновья их: Каспар Мелкум жена Каспара: Санама сын их: Саркис дочери их: Сарра жена Мелкума: Маряма сын их: Осеп			60 54 30 27 2 4 4 20				армянскую осаулю	пашест- вом	Платят подать в год каждое 2 ^м и Гюгар Аге дочери Ибрагим Хана по 1 ^м сер. и манджалата хлебом и вином 5-ю	К семи селению принадлежат земли удобной на 250 и неудобной на 500 дней, 7 виноградных сада	Прежде камерального описания не было производимо и потому не записаны			Сим 16 дворов состоит в управлении у родной сестры бывшего Карабагского владельца Мехты Кули Хана Гюгарги Аги дочери Ибрагим Хана, но на право управления оным документ не представила, по случаю	л. 424 об. -425

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3896.	Вдова Огана Арютюнова: Рейгана сынвья ее: Аваким Гайрапет жена Авакима: Сопа сын их: Гагаи дочь их: Анна жена Гайрапета: Наняголь сын их: Аванес		42 34 10 6 27 8	80							часть с урожаа.			нахождения оног у матери ее Бики Аги в городе Тифлисе.	л. 424 об. -425
3897.	Саркис Бадалов сын Аванесов жена его: Маргарита сын их: Маркар дочь их: Самана		53 12 14 6												л. 424 об. -425
3898.	Вдова Багларя Даниелова: Геринназа дочь ее: Ясамана		40 10												л. 425 об. -426
3899.	Вдова Петроса Багдасарова: Хатаи сынвья ее: Каграман Шаграман жена Каграмана: Антарамя сын их: Аванес дочь их: Мариамя		78 35 28 25 1 4												л. 425 об. -426
3900.	Мусаел Даниелов сын Башиев жена его: Шамама сын их: Осеп брат Мовсеса: Багдасар жена его: Ачан сынвья их: Агаси Мелхун		60 52 25 50 44 20 16												л. 425 об. -426
3901.	Саяи Савиев сын Песиев жена его: Мариамя сын их: Хачатур дочь ея: урнисима дочь их: Нана		50 27 26 4												л. 425 об. -426
3902.	Вдова Огана Мамилова: Хачатур сын: Кркор жена его: Такуги сын их: Карпел дочь их: Ева		60 38 26 8 10												л. 425 об. -426
3903.	Азизуан Оганов сын Башиев жена его: Назлу сын их: Аванес		39 6												л. 425 об. -426
3904.	Оган Есаниев сын Бадиоров жена его: Мариамя сынвья их: Ата Бали		52 20 8												л.426 об. -427

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3905.	Аванес Арипоглов сын Меликсетов сын его; Каграман жена его: Герикназа		75 26	24											л. 426 об. -427
3906.	Вдова Каприела Бадалова: Голи сыновья ее: Шаграман Мелькум Потос жена Шаграмана: Сирюна дочь их: Шури		31 23 16	62	23 5										л. 426 об. -427
3907.	Мелькум Петросов сын Искандаров жена его: Нана сын их: Аванес дочь их: Герикназа брат Мелькума: Каприел жена его: Мариама сын их: Матевос		40 36 18	36	7										л. 426 об. -427
3908.	Хачатур Каприелов сын Бабасиев жена его: Тари сын их: Аванес дочь их: Варти		44 29 7	29	9										л. 426 об. -427
3909.	Саркис Мартиросов сын Цатуров жена его: Сона сын х: Давид дочь их: Сирюанна		60 12	51	7										л. 426 об. -427
3910.	Вдова Гаазра Севумова: Тумара сыновья ее: Аюп Аветис Асри жена Аюпа: Хасаголя сын их: Петрос дочь их: Анна жена Аветика: Мариама сын их: Иккаел		29 24 12	54	25	4 18				кевха селения	податель не платит, потому что кевха				л. 427 об. -428
			47	40	47	40									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
село Ходзиристан																
3911.	Капар Ганиев сын Степанов жена его: Хатаи сыновья их: Мусел Минас Дочь их: Амаряна брат Каспара: Саркис жена его: Такури сыновья их: Аветис Авак Дочь их: Нана	50	46	45	11	5	9					армянскую осадную	Занимаются хлебопашеством на земле, при- надлежащей казенным крестьянам селения Зиристан	Прежде камерального описания не было производимо и потому не записаны	Сии 2 двора состоят в управлении у Соны Хануи жены Ибрагим Хана, а ей достались от мужа, но документа на то не представила	л.427 об.-428
3912.	Степан Паниев сын Степанов жена его: Сопа сын их: Цатур брат Степана: Погос жена его: Анаи	29	23	5	22	18										л.427 об.-428
	Итого	9	6	9	6											
село Балурджа																
3913.	Саркис Махмуров сын Оганов жена его: Ханбаджи сыновья их: Арзуман Багдасар жена Арзумана: Сопа сын их: Аристон	60	53	25	8	20						армянскую осадную	К сему селению принадлежат земли Удобной на 325 и неудоб- ной на 350 дней 2 мельницы	Прежде камерального описания не было производимо и потому не записаны	Селение сие находится в управлении у племян- ника бывшего Карабагского владельца Мехты Кули Хана Али Мамад Гасан Ага оглы, а ему доставлось от орца по наследству, но доку- мента на то не имеет	л.428 об.-429
3914.	Газар Улуханов сын Петросов жена его: Мариама дочь их: Егисалета	30	24	2												л.428 об.-429
3915.	Вдова Рустама Погосова: Пари сыновья его: Хачатур Акоп	10	35	2	8											л.428 об.-429
3916.	Дочь их: Анаи Улухан Петросов сын Погосов жена его: Анаи сыновья их: Сарухан Аванес жена Сарухана: Егисалета	70	58	40	12	25										л.428 об.-429

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3917.	Рустам Артоноев сын Погосов жена его: Мелека сыновья их: Сагак Акоп Гайрапет Агаджан Дочери их: Мариам Гасана			60	52										л.428 об. -429
3918.	Кирикюр Рушанов сын Хачатуров жена его: Порзада брат Кирикюра: Даниел		30	27											л.428 об. -429
3919.	Апрагам Микаелов сын Аванесов жена его: Шамама сын их: Аванес брат Апрагама: Микиртич		25	22											л.429 об. -430
3920.	Аванес Насибов сын Багдасаров жена его: Назлу сыновья их: Акоп Мовсес		30	26											л.429 об. -430
3921.	Микиртич Саруханов сын Багдасаров жена его: Гюри сын их: Даниел братья его: Микиртич Авак		33	27											л.429 об. -430
3922.	Парсег Багдасаров сын Калиев жена его: Маргарита дочери их: Такуги Гериклаза		38	27											л.429 об. -430
3923.	Шагриман Насибов сын Багдасаров жена его: Халуша сыновья их: Осел Саркис Дочь их: Гюри брат Шагримана: Амирхан жена его: Мариана сын их: Кеворк Дочь их: Пархаритга		58	44											л.429 об. -430
3924.	Авак Саркисов сын Джалалов жена его: Хачбаржа сыновья их: Хачатур Артегон брат Авака: Баба жена его: Анан		43	39											л.429об .-431

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
3925.	Улукан Мирзаев сын Багдасаров жена его: Теллу сыновья его: Осеп Кирикор жена Осеп: Гори Бати Аванесов сын Калиев жена его: Тарифа сыновья их: Сагак Микиртич Кирикор жена Сагака: Такуги		60 25 16	48 15 28												л.430 об.-431
3926.	Бати Аванесов сын Калиев жена его: Тарифа сыновья их: Сагак Микиртич Кирикор жена Сагака: Такуги		70 28 22 12	57 28 22 18												л.430 об.-431
3927.	Аванес Баласанов сын Кевоков жена его: Тамана сын их: Карапет Брат Аванеса: Каприел жена его: Такуги		28 4 25	24 4 17												л.430 об.-431
3928.	Вдова Дада Аванесова: Мариама сыновья ее: Акол Аванес вдова сына Мариама Апрагама: Анни сын их: Аванес		25 10 3	68 10 22												л.430 об.-431
3929.	Асри Даниелов сын Багдасаров жена его: Рейгана сыновья их: Кирикор Вартан дочь их: Анни брат Асри: Газар жена его: Рейгана		45 10 2	37 10 12												л.430 об.-431
3930.	Вдова Карахана Саркисова: Рейгана сыновья ее: Ариотон Аракел дочь их: Такуги		24 15	46 8												л.431 об.-432
3931.	Вдова Зейнала Калиева Нахшунга сын ее: Аванес дочь их: Мариама		9	30 5												л.431 об.-432
3932.	Вдова Ариотона Погосова: Григинава сыновья ее: Петрос Мартирос Аванес жена Петроса: Мариама сын их: Кевоков		25 20 15 4	57 20 15 21												л.431 об.-432

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3933.	Улукан Петросов сын Калиев жена его: Мариама сын их: Саркис дочь их: Сима		68	48	6										л.431 об. -432
3934.	Сарухан Петросов сын Калиев жена его: Егисалета сын их: Сагак		34	29											л.431 об. -432
3935.	Аветис Тамиров сын Петросов жена его: Сима сыновья их: Кирикор Калуст		40	35	10	6	8								л.431 об. -432
3936.	Мовсес Каспаров сын Петросов жена его: Хатуня сыновья его: Гайрапет Саркис жена Гайрапета: Гори сын их: Аваким дочь их: Маргарита жена Саркиса: Мариама сын их: Арцотюн		80	72	40	33	35	8	10	25	3				л.431 об. -433
3937.	Аванес Багиров сын Акопов жена его: Назлу сын их: Саркис брат Аванеса: Парсег жена его: Гуржисима сын их: Кирикор		35	27	3	26	19								л.432 об. -433
3938.	Саркис Мирзиев сын Багдасаров жена его: Тари сыновья их: Минас Александр		46	38	10	8	5								л.432 об. -433
3939.	Дочь их: Мариама Верди Симеонов сын Ераимшов жена его: Пейкара сыновья их: Арцотюн Кеворк дочь их: Голи		68	44	18	12	15								л.432 об. -433
3940.	Вдова Маркоса Багиева: Голи сын ее: Газап жена его: Маргарита дочь их: Давид			80	33	29	2								л.432 об. -433

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3941.	Асри Ханатуров сын Пилипосов жена его: Рейгана сын их: Апрагаи жена его: Ани сыновья их: Кирикор Аванес Микиртин Дочь их: Такуги		77	70											л.432 об. -433
3942.	Петрос Багдасаров сын Мартиросов жена его: Анна Ханум сыновья их: Александр Израел дочь их: Гуримсима		65	41											л.432 об. -434
3943.	Арюптон Акопов сын Махиуров жена его: Голи сыновья их: Петрос Саркис дочь их: Тари		48	39											л.433 об. -434
3944.	Мартирос Багдасаров сын Пилипосов жена его: Мариама сын их: Саркис дочь их: Мархарита жена Саркиса: Егисапета сын их: Аванес		60	49	25	20	21								л.433 об. -434
3945.	Кирикор Акопов сын Махиуров жена его: Герикназа сын их: Погос		40	38	8										л.433 об. -434
3946.	Погос Баласанов сын Кеворков жена его: Мариама сыновья их: Симон Микиртин дочь их: Такуги		32	29	10	6	8			кевха селения	податей не платит, потому что кевха				л.433 об. -434
	Итого		104	72											

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Селение Ханазак															
3947.	Ата Насибов сын Халафов жена его: Юри сыновья их: Даниел Рустам сын Даниела: Сагак дочери Даниела: Мариам Такуги жена Рустама: Сирунана сыновья их: Цатур Микиртич дочь их: Шуги			60	57					хлебо- пашест- вом	Платят в казну в год каждое семейство по 2 ²⁵ и Азат Бегуме дочери Ибрагим Хана по 1 ¹ сер. и мандрагата хлосов. вылом 5 ¹ паса с урова.	к сему селению принадлежат земли удобной на 800 дней и 1 мельница	Прежде камерального описания не было пронзводимо и потому не записаны	Селение сие состоит в управлении у родной сестры бывшего Карабагского владельца Мехты Кули Хана Азат Бегуме дочери Ибрагим Хана, а ей достались по сперти матери Мехты Кули Хана уршод Бегуме, член изволившей в Кара- багском провинциальном суде дознание, по рассмотрении которого г. Главноуправляющий в Грузии Его сиятельство от 28 февраля 1832 г. №962 предписал Главно- управляющему муслиманским провин- циям оставить в управ- лении сестры у Азат Бегуме и по- заводами с сно- водами, на что она имеет документ из Карабагского провинци- ального суда от 2 апреля 1832г. за №427.	л.433 об. -435
3948.	Вдова Рушана Багмевас: Сирунана сыновья ее: Арлопон Арсолол жена Арлопона: Вери			21 12	42										л.434 об. -435
3949.	Хачатур Бархударов сын Хачатуров жена его: Мариам сыновья их: Кирикор Микиртич Саркис Тевос жена Кирикора: Егисапета сын их: Карапет дочери их: Тари Шахазада Вари			58 32 26 16 13	54										л.434 об. -435
3950.	жена Микиртича: Такуги Никосос Багатуров сын Шахвердов жена его: Сона сыновья их: Кирикор Оган Арлопон			35 8 6 1	27										л.434 об. -435
3951.	Вдова Осена Сафарова Тохи сын ее: Арлопон жена его: Егисапета			22 17	44										л.434 об. -435
3952.	Астри Аванесов сын Баллуев жена его: Герикназа сыновья их: Кирикор Кеприел Инарпирос Цатур дочери его: Гери Манушак			54 16 12 16 4	47										л.434 об. -436

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3953.	Вдова Артонона Оганова: Мегри сыновья ее: Цатур Маркар			19 13	43										л.435 об. -436
3954.	Микиртич Угурлуев сын Егизаров жена его: Гилана брат Микиртича: Манвел		26 18	21											л.435 об. -436
3955.	Вдова Андрияся Егизарова. Пари сыновья ее: Кули Кариб жена Кули: Парзада сыновья их: Гаазар Акоп дочери их: Хатаи Микаел Манушак жена Кариба: Минна дочь их: Такун.		30 27 12 6 1	55 28 4 2 19 1											л.435 об. -436
3956.	Багдасар Исаев сын Кирикоров жена его: Назлу сыновья их: Кирikor Аванес жена Кирикова Анни сыновья их: Сагак Мартiros		60 30 17 3 1	57 25											л.435 об. -436
3957.	Симеон Кирикоров сын Киракосов жена его: Пори сыновья их: Закар Цатур Даниел дочери их: Антрама: Вари		64 21 18 13	59											л.435 об. -437
3958.	Верти Хачатуров сын Артононов жена его: Мариама брат Верди: Ата		22 15	19											л.436 об. -437
3959.	Вдова Кирикора Киракосова: Довлата сын ее: Арютюн жена его: Геркиназа сыновья их: Кирикор Маркар Микиртич Саркис		60 29 24 15 7	89 58											л.436 об. -437

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3960.	Авак Караев сын Огулов жена его: Егисалета сыновья их: Погос Микаел Тумас		65	59											л.436 об. -437
3961.	Дочь их: Ангарам Кастар Дуриев сын Аванесов жена его: Гюри сын их: Мартирос жена его: Сарра сыновья их: Аристон Симеон 4 1 30		89	54 29 24 6 4											л.436 об. -437
3962.	Асри Оганов сын Шахвердиев жена его: Мариам сыновья их: Петрос Погос 1 10		43 6	40 4											л.437 об. -438
3963.	Вдова Аракела Оганова: Гурисима сыновья ее: Оган Микиртин Микаел 12 16		25 18 12	65											л.437 об. -438
3964.	жена Огана: Гурисима Кочари Манучаров сын Аваков жена его: Сима сын их: Нубар 1 38		50	50											л.437 об. -438
3965.	Микиртин Оганов сын Алазбаров жена его: Мегри сыновья их: Хачатур Парсег Апрес 4 42		45	8 6 4											л.437 об. -438
3966.	Дочь их: Манушак Вдова Аракела Аллахвердиева: Тари сыновья ее: Кирикор Гампарцум Микаел Акоп 14 3 22 5 16		30 24 16 14	55											л.437 об. -438
	жена Киригора: Мариам сын их: Аванес дочь их: Нахшун жена Гампарцума: Сима														

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3967.	Даниел Аваков сын Баллуев жена его: Мариама сыновья их: Минас Авакии		28												л.437 об. -438
3968.	Авак Манучаров сын Аваков жена его: Мариама сын их: Мирза		29												л.438 об. -439
3969.	Вдсаа Саркиса Кочариева: Гумаша сыновья ее: Оган Кирикор Аванес		21 16 10												л.438 об. -439
3970.	дочь их: Сарра жена Огана: Аниа Аванес Аллахвердиев сын Сафариев жена его: Пейкара сыновья их: Цатур Согомон		58 32 28												л.438 об. -439
3971.	жена Цатура: Сима сыновья их: Енкибара Шаграман дочь их: Егисапета жена Согомона: Гори дочери их: Такуги Егара		1 23 4 2												
3972.	Каграман Кочари оглы сыновья его: Мамед Алмед	54 22 13							нукурами у Азат Бегулы дочери Ибрагим Хана	Следующие с сих двух семейств в казну в год. подати по 2 ⁵⁰ . сер. уладичивает Азат Бегума дочь Ибрагим Хана, потому что находятся у нее нукурами					л.438 об. -439
3973.	Едлар Ата Бек оглы сын его: Керия	38 4							Магометанскую осеагую						л.438 об. -439
	Итого	5	89	63	94	63									
селение Керкиджан															
3973.	Имам Вели оглы сыновья его: Вели Гусенин	50 15 7							Магометанскую осеагую	хлеб- пашеством	Сик 7 днаов платя в казну в год каждое семейство по 2 ⁵⁰ сер и хлебом мандригага	Занимаются на земле принадлежащей селению Керкиджан казанным	Прежде описания не было производно и потому не записаны	Сик 7 днаов поступила в казну после побега в Персию жены генерал-майора Мехты Кули Хана Ибрагим Хан оглы, а по возвращении ее из	л.439 об. -440
3974.	Ислам Гасан оглы сын его: Али	40 7													л.439 об. -440
3975.	Кули Али оглы сын его: Гасан Али	26 3													л.439 об. -440

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3976.	Кули Фатма оглы	7									хлебом 5-ю часть с урожая, а с сего года должны платить жене генерал-майора Мехты Кули Хана Ибрагим Хан оглы	крестьянам		Персии с доходами, какие поступали в казну	л.439 об. -440
3977.	Гасан Мирза Баба оглы сын его: Джаганир	30 4													л.439 об. -440
3978.	Мамад Гусейн Надир Гусейн оглы сын его: Сафар	34 5													л.439 об. -440
3979.	Мамд Велл оглы сыновья его: Аллаверды Али Рустам Гариверды	59 30 22 10 6													л.439 об. -440
	Итого	17				17									
селение Кайбалы Кенды															
3980.	Саркис Микиртичев сын Аванесов жена его: Шуги сын их: Аюп дочери их: Азиза Маркарита	30 4	24							хлебом-пашеством оседлым	платят в казну семейство по 2-м дочеря Ибрагим Хана мандрагата хлебом 5ю часть с урожая.	Сему селению принадлежат земли урбонной на 230 и 10 и 2 дней и 2 мельницы	Прежде ка-мерального описания не было произ-водимо и потому не записаны	Селение состоит во владении у родной сестры бывшего Карабагского владельца Мехты Кули Хана Азат Вегуи, а ей досталось после смерти матери Мехты Кули Хана Хуршид Вегуи, о чем производилось в Карабагском провинциальном суде Дозанаре, по делу от 28 февраля 1832г. г. Главноуправляющий в Грузии Его сиятельство от 28 февраля 1832г. №962 предписал Главноуправляющему мусульманскими провинциями оставить в управлении по прежнему у Азат Вегуи и пользования с оного доходами, на что она имеет документ из Карабагского провинциального суда от 2 апреля 1832г. за №427.	л.439 об. -440
3981.	Андреас Оганов сын Мартиросов жена его: Таагюль сыновья их: Минацан Гампарцум	33 8 5	27												л.439 об. -440
3982.	Мусаел Аюпов сын Степанов жена его: Геркиназа сыновья их: Гайрапет Аксол	70 22 13	48												л.440 об. -441
3983.	Дочь их: Маркарита жена Гайрапета Егисапета Мартиросов жена его: Рейяна сын их: Анрес дочери их: Юри Назлу	46 5 7 3	16												л.440 об. -441
3984.	Погос Оганов сын Коливев жена его: Тамара сын их: Аванес жена его: Хасанголь сын их: Аветис дочь их: Поли	80 30 6	59 22 3												л.440 об. -441

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3985.	Хачатур Колмев сын Калустов жена его: Поли сын их: Сергис дочь их: Сопа		45 7 10	42 10											л.440 об. -441
3986.	Алрагаим Каралегов сын Калустов жена его: Хасанголь дочь их: Егисапета		31 24 3												л.440 об. -441
3987.	Мусаел Абагов сын Шахназаров жена его: Ханума сыновья их: Каприел Аванес жена Каприела: Егара брат Мусаела: Саям жена Саяма Джавагира сын их: Акол дочери их: Гори Тамама		60 28 9 35 28 3 10 6	49 22 28 10 6											л.440 об. -442
3988.	Кеворк Оганов сын Манкасаров жена его: Мариама сын их: Петрос жена его: Поли		60 25 21	55 21											л.441 об. -442
3989.	Исрафил Мирза Али оглы сын его: Аллахверды братья его: Беглар Аслан сын Беглара: Агалар сын Аслана: Гасан		47 5 30 25 6 1						Магомеданскому						л.441 об. -442
3990.	Киллидж Хан Али Аскер оглы сын его: Али Аскер		60 20												л.441 об. -442
3991.	Мамад Багир Зейнал Абдин оглы сын его: Наги		24 18												л.441 об. -442
3992.	Аббас Кара оглы сыновья его: Агалар Оджах Кули сын Агалара: Ага Кши брат Аббаса: Гусейн сын его: Каиб Али		60 30 22 4 40 2							кевха селения	податей не платит, потому что кевха				л.441 об. -442

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
3993.	Никосос Арполюков сын Кеворков жена его: Гердикуза сын их: Кеворк дочь их: Марианаса жена Кеворка; Санама Хачатур Осепов сын Петросов; Хачуна жена его; Мелькум сын их; Мариана жена его; Мариана Варганов жена его; Тумара сын их; Кирикор дочь их; Мариана			48		44				хлебо-пашеством	платят в казну в год каждое семейство по 2 ^м и Бики Ате жене Ибрагим Хана 1 ^м сер. и мандрагата хлебом 50 ^м часть с урожая.			Син три дыма состоят в управлении Бики Ати жене Ибрагим Хана, а ей достались от мужа, но документа на то не представляла, по случаю отлучки ее в Тифлис	л.441 об. -442
3994.	Хачатур Осепов сын Петросов; Хачуна жена его; Мелькум сын их; Мариана жена его; Мариана Варганов жена его; Тумара сын их; Кирикор дочь их; Мариана			50		7			армянскую						л.442 об. -443
3995.	Аракел Петросов сын Варганов жена его; Тумара сын их; Кирикор дочь их; Мариана			27		21									л.442 об. -443
	Итого	16	29	31	45	31									
селение Хальфали															
3996.	Мамаш Джефар оглы сыновья его: Мехты Мамад	50							хлебола шеством и скотоводством		платят в казну в год каждое семейство по 2 ^м и Агмед Хану Ибрагим Хана оглы 4 ^м 50 ^м сереб. и мандрагата хлебом 50 ^м часть с урожая.			Селение сие состоит в управлении у родного брата бывшего Карабаского владельца Мехты Кули Хана Агмед Хан Ибрагим Хан оглы, но на право управления оным документа не представил по случаю отлучки в г. Тифлис	л.442 об. -443
3997.	Мамад Кули Мамад оглы	32							в летнее время коневую						л.442 об. -443
3998.	Аллах Кули Исхандар оглы сыновья его: Имам Кули Исхандар Мисан Хан Мамад	61													л.442 об. -443
3999.	Гусенин Кули Али оглы брат его: Аббас Гусенин	33													л.442 об. -443
4000.	Имаи верды Ширин оглы братья его: Аббас Гусенин	20													л.442 об. -443
4001.	Вели Мамад Али оглы сыновья его: Али Мамад	64													л.442 об. -443
4002.	Мамад Али Фатали оглы сын его: Сафар Али	23													л.443 об. -444
4003.	Каграман Али Кули оглы	5													л.443 об. -444
4004.	Аллахверан Банд Али оглы	31													л.443 об. -444
4005.	Гумнат Али Иолдаш оглы братья его: Асад Гусенин	34													л.443 об. -444

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4006.	Гусевин Хан Мурад Хан оглы сыновья его: Мамад Мамад, Кули	41 6 2													л.443 об. -444
4007.	Довлат Яр Мамад Яр оглы суан его: Мамад	35 6													л.443 об. -444
4008.	Джафар Джафар Кули оглы сын его: Мехты	30 3													л.443 об. -444
4009.	Али Хан Мамад оглы	36								козбаша кочевья	подастей не платит, потому что козбаша				л.443 об. -444
	Итого	33				33									
селение Хан Кенды															
4010.	Микиртин Кирикоров сын Саркисов жена его: Мариама сыновья их: Баба Газар	40 16 8	36							хлебо- пашетово	Селение сие платит в казну в год каждое семейство по 4 ² = 20 ² сер.и и хлебом мандагата хлебом 5-ю часть с урожая, а с сего года должны платить жене жене перера-павара Мехты Кули Хана Ибрагим Хан оглы	К сему селению принадлежат земли удобной на 120 и неудобной на 200 дней	Прежде камерального описания не было производимо и потому не записаны	Сии 7 дворов поступили в казну после побега в Персию жены генерал-майора Мехты Кули Хана Ибрагим Хан оглы, а по возвращении ее из Персии с доходами, какие поступали в казну	л.443 об. -444
4011.	Аракел Аванесов сын Аллахвердиев жена его: Анни дочери их: Гуриксима Ирванда	32 5 5	27 5 5												л.443 об. -444
4012.	Младкан Аванесов сын Саркисов жена его: Анни сын их: Баба	28 5	22												л.443 об. -444
4013.	Мелькуи Мусалов сын Кирикоров жена его: Гори сыновья их: Кириксор Салак	44 15 8	36												л.443 об. -444
4014.	Артотун Саркисов сын Халафов жена его: Катана сын их: Гаипарцум дочери их: Герликназа Гуриксима	27 6 4 2	24												л.444 об. -445
4015.	Цатур Мелькумов сын Саркисов жена его: Анни дочь их: Гуриксима брат Цатура: Каграман	25 21 3 20	21 3												л.444 об. -445
4016.	Осел Татевосов сын Артотонов жена его: Гори сын их: Саркис	26 3	22												л.444 об. -445

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4017.	Минахан Давидов сын Балаев жена его: Егиспета сын их: Кирикюр Зария			50	44										л.444 об. -445
4018.	Петрос Саркисов сын Халаров жена его: Тарлана			22	18										л.444 об. -445
4019.	Баба Сагаюв сын Кириков жена его: Сона брат его: Акоп			23	15										л.444 об. -445
4020.	Аллахверды Ишханов сын Согомонов жена его: Нанума сыновья их: Рушан Копари			53	42					кевха селения					л.444 об. -445
	Итого			23	17	23	17								
	А всего в Ханинском магалле душ	71		540	462	611	462								
Варандинского магала															
селение Шушакенд															
4021.	Ардютюн Погосов сын Маркяров жена его: Салби брат Ардютюна; Кирикюр жена его: Герикназа племянник их: Саркис Анаев жена его: Гори сын их: Гайрапет дочери их: Сона Ачка			50	44						Платт в казну в год казкоу семейство по 2 ^м и половинку Джафар Кули Аге Мамад Гасан Ага оглы по 3 ^м сер. и мандрягата хлебои 5ю часть с урожая	занимаются хлеббашство и на земле принадлежащей селению Шушакенд казанным крестьянам	Прежде камерального описания не было производимо и потому не записаны	Сни 13. рывос состоит в управлении У. Карабагского владельца Мехты Кули Хана полковника Джафар Кули Аги Мамад Гасан Ага оглы, а ему досталось от отца по наследству, но документа на то не имеет.	л.445 об. -446
4022.	Даниел Макиев сын Саркисов жена его: Гаджи			38	30				армянскую	осадную					л.445 об. -446
4023.	Асри Манкиев сын Саркисов жена его: Ханума сыновья его: Петрос Мирза Саркис Хачатур Шалапа дочери их: Егара Герикназа			40	35										л.445 об. -446
	Итого			16	8	4	1	13	10	6					

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4024.	Вдсаа Погоса Мартысова: Мариама сын ее: Багдасар сановья ее: Кирикор Агаджан дочь его: Джавагир		47 14 8	70											л.445 об. -446
4025.	Аксол Парсаданов сын Бегиев жена его: Поли сын их: Казлар жена его: Тамама сын их: Кирикор дочери их: Маркарита Мариама		65 32 4	57 28											л.446 об. -447
4026.	Вдсаа Маркара Погосова: Салби сын ее: Саркис жена его: Поли сановья их: Каграман Александр племян. Маркара: Баласан Парсегов сестра его: Таза		27 6 3 9	48 24											л.446 об. -447
4027.	Вдсаа Манжасара Багдасарова: Амира сановья ее: Гайрапет Аветис жена Гайрапетра: Поли сын их: Кирикор		25 21 2	57											л.446 об. -447
4028.	Вдсаа Кирикора Егизарова:Джавагир сановья ее: Аллахверды Алрагаган Саркис Давид жена Аллахверды: Бала сын их: Галиш дочери их: Такуги Нахшун жена Алрагама: Азнаа сын их: Гайрапет		28 22 18 15 3	66											л.446 об. -447
4029.	Вдсаа Севи Саруанова: Сона сановья ее: Кворк Аскер дочь ее: Мариама Хаса		21 19 8	40											л.447 об. -448

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
4030.	Микаел Саруханов сын Чалиев жена его: Шахела сын их: Будаг братья Микаела: Багир Каспар Бадал жена Багира: Гюри сыновья их: Апрагам Арютюн жена Апрагама: Такути сыновья их: Минас Шамир жена Арютюна: Хатам жена Каспара: Машади сыновья их: Кирикюр Баба дочери их: Тохи Гюли жена Бадаца: Гуримсима сыновья их: Аванес Саркис Гайрапет Петрос			70 18 65 60 45 30 26 3 1 21 10	62 58 25 20 45 13 11 33 9 5 1										л.447 об. -448	
4031.	Гагам Кирикюр сын Багдасаров жена его: Мариам сыновья их: Ага Бек Арам жена Агабека: Мелека дочери их: Такуги Налу жена Арама: Нахшуна			80 29 24	68 23 4 2 16						Податей не платят, потому что при бывших Карабахских владельцах таковых не платили					л.447 об. -448

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
4032.	Гусейн Кирриоров сын Багдасаров сыновья его: Осеп Апрагам Каграман 39 34 Давид, Беглар 28 39 жена Осеп: Сиронанна сыновья их: Мовсес Зейнал 3 Сагак 1 дочери их: Ани 14 7 Нинаголь 4 Дзизголь 31 жена Ариотом: Тулара сыновья их: Микаел Хосров дочери их: Сирунголь Хаса 5 27 жена Каграмана: Хатуна сыновья их: Даниел Саркис 4 жена Давида: Джавагира сыновья их: Джавад Агаджан 1 22 жена Баглара: Нана сыновья их: Кирриор Акоп 3 1														л.448 об. -449	
4033.	Асри Кирриоров сын Багдасаров жена его: Мегри сын их: Гайрапет жена его: Герикназа дочь их: Сона 65 50 24 19 1 70														л.449 об. -450	
4034.	Вдова Каприела Балиева: Мариама сын ее: Даниел жена его: Мариама сын их: Гайрапет внуки Мариамы: Ариотом Акопов Акоп 31 28 1 7 5										платит в казну в год каждого семейство по 2 ^м и Горзад Бегуми жене Ибрагим Хана по 1 ^м сереб.				Сын 2 сына состоит в управлении с лавных времен у Горзад Хануми жены бывшего Карабаского владельца Ибрагим Хана, на что имеет документ от Мехты Кули Хана, данный на имя Мирзы Гусейна и Шушикендского общества в месяце	л.449 об. -450

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4035.	Газар Каприелов сын Балиев жена его: Марима дочь их: Анна		26	22 1										раджаб 1232 г. и засвидетельствованный в Шушинском городском суде 17 января 1823 г. №47	л.449 об. -450
	Итого		74	59 74 59											
селение Ахдара															
4036.	Есэй Аванесов сын Долиев жена его: Геркиза сыновья их: Аванес Гайрапет Вдова брата Есэй Верди: Паризаде сыновья ее: Кирикор Оган Хачатур		45	32 5 3	42	15 11 8				хлебобла- шеством	Платят в казну в год каждого семейство по 2 ^м и Азат Бегуме дочери Ибрагим Хана по 4 ^м сер. и мандрагата хлебом и вином 5-ю часть с урожая.	Занимаются хлебоблашеством на земле принадлежащей селению Кэжук и производимо и имеют 11 виноградных садов	Прежде камерального описания не было и производимо и потому не записаны	Селение сие состоит в управлении у родной сестры бывшего Карабаг- ского владельца Мехты Кули Хана Азат Бегумы дочери Ибрагим Хана, а ей досталось по смерти матери Мехты Кули Хана Хуршид Бегумы, о чем производилось в Кара- багском провинциальном суде прошение, по рассмотрении которого г. Глузину управляющий в Грузии Его сиятельство от 26 февраля 1823 г. №362 предписал Главному управлению в Карабаге оставить в управлении по прежнему у Азат Бегумы и пользования с оного доходами, на что она имеет документ из Карабагского провинци- ального суда от 2 апреля 1832г. за №427.	л.449 об. -450
4037.	Рушан Мартиросов сын Рушанов. жена его: Антарама сын их: Даниел		46	40	15										л.450 об. -451
4038.	Гайрапет Осепов сын Цобанов жена его: Антарама сын их: Аротюн брат Гайрапета: Асри		33	26	4	16				армянскому оседлым					л.450 об. -451
4039.	Карам Асриев сын Карамов жена его: Салбы сын их: Ючари жена его: Такуги		59	54	19	16									л.450 об. -451
4040.	Оган Андандилов сын Габаров жена его: Сона сыновья их: Минаджан Михаил		48	34	2										л.450 об. -451
4041.	Тамраз Багиров сын Гайбаров жена его: Есамана сыновья их: Аваким Аванес дочери их: Джаваира Хаса		49	36	8 6	3 1									л.450 об. -451

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4042.	Вдова Аруустана Апандилова: Марьяма сыновья ее: Саркис Авак Аноп жена Саркиса: Зани		28 15 12	55 19											л.451об. -451
4043.	Вдова Огана Газарова: Сима сыновья ее: Туман Асри жена Тумана: Сирионна сын их: Арютюн дочери их: Такули Егисалета		26 13 1 6 3	50 22 6 3											л.451об. -452
4044.	Баги Асриев сын Арютюнов жена его: Сима сыновья их: Аваким Саркис дочь их: Таджума вдова брата Баги Киригора: Зани сын ее: Диланчи		6 4 40 19	34 30 8 40 19											л.451об. -452
4045.	Вдова Осела Бабаева: Геркиназа сыновья ее: Степан Аванес Даниел жена Степана: Егисалета сын их: Боласан дочь их: Тамана		26 17 10 3 1	70 21 1											л.451об. -452
4046.	Вдова Мелькума Бабаева: Анаи сыновья ее: Баба Бадир Арютюн Ага Бек жена Баби: Сима сын их: Аванес дочь их: Маргарита		28 22 18 14 4	62 25 6											л.451об. -452
	Итого		38	25	38	25									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Селение Пирджамалу															
4047.	Авак Агаджанов сын Балуев жена его: Парунана сыновья их: Рустам Аруслон жена Рустама: Балаханума сын их: Баба жена Аруслона: Мариама дочь их: Нубара		67		63					хлеб-пашест-вом и обрабатыванием фруктов вино-градных садов	Подать платит в семейство по 2 ^м и Говгар Ага дочери Ибрагим Хана по 4 ^м сер. и мадржатага хлеба и вином урожая.	к сему селению принадлежат земли удобной на 400 и неудобной на 500 дней, 37 фруктовых и виноградных садов	Прежде камерального описания не было произведено и потому не записаны	Селение сие состоит в управлении у родной сестры бывшего Карабаского владельца Мехты Кули Хана Говгар Аги дочери Ибрагим Хана, но на право управления оным документ не представляли, по случаю нахождения оного у матери ее бржи Аги в городе Тифлисе.	л.452 об-453
4048.	Вдова Апрагама Петросова: Горзада сыновья ее: Осел Петрос дочь ее: Егисалета			12 6	38				армянскую осетлию						л.452 об-453
4049.	Баба Даниелов сын Агаджанов жена его: Азиза дочь их: Давягира брат Бабы: Аванес жена его: Егисалета		33		24 2										л.452 об-453
4050.	Даниел Петросов сын Газалов сыновья его: Аванес Баласан Саркис жена Аванеса: Ханума дочери их: Герикназа Мариама жена Баласана: Сона		65		28 22 14 25 3 1 17										л.452 об-453
4051.	Шалгал [Шахгал] Мансаров сын Балдсаров жена его: Азиза сыновья их: Балдсар Келькум Келлар Погос жена Балдсара: Такуги		57		53				армянскую осетлию						л.452 об-454
4052.	Погос Аколос сын Артоносов жена его: Зада дочь их: Егисалета брат Погоса: Баласан жена его: Герикназа дочь их: Тазагюль		37		22 2 30 17 2										л.453 об-454

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
403.	Погос Абрагамов сын Артононов жена его: Гуриксима сыновья их: Петрос Багдасар			52 17 15	44										л.453об-454
404.	Вдова Кияма Саркисова: Парунана сыновья их: Аракел Багар Погос жена Аракела: Тамама жена Багира: Поли			25 20 15 17 15	60										л.453об-454
405.	Осеп Петросов сын Антонов жена его: Джаватгир сын их: Артонон братья Осеп: Сейран Баба жена Сейрана Назлу			30 4 27 18 16	22										л.453об-454
406.	Рустам Мамлов сын Мамлов жена его: Мегри сын их: Артонон братья Рустама: Оган Кирикор жена Огана: Азиза сын их: Даниел жена Кирикора: Гериннаа			36 4 30 27 2 18	25										л.453об-455
407.	Каприел Тумасов сын Мамлов жена его: Поли сыновья его: Осеп Артонон			38 8 6	32					оседлыо					л.454об-455
408.	Даниел Есаев сын Исраелов жена его: Хатула брат Даниела: Агаси сестра их: Тамана Мелека			25 14 10 8	20										л.454об-455
409.	Рустам Исраелов сын Атрагамов жена его: Гериннаа дочери их: Тамана Нахшуна			34 27 8 4											л.454об-455

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4060.	Мираз бек Ханатуров сын Хачатуров жена его: Зада сыновья их: Аваким Александр жена Авакима: Гонаша			50 47 22 18											л. 454 об-455
4061.	Макар Севиев сын Ароплов сын его: Дюп жена его: Приказа сын их: Саркис дочь их: Мариана			56 30 25 6 3											л. 454 об-455
4062.	Вдова Баги Севиева: Тамара сыновья ее: Газар Ароптон Есаи дочери Тамара: Ани Нахшун			58 24 16 10 14 7											л. 454 об-456
4063.	Асри Оганов сын Багиев жена его: Аinei сын их: Ага Бек жена его: Сим			70 63 28 20											л. 455 об-456
4064.	Кирикор Петросов сын Гаахов жена его: Шама сыновья их: Каграман Кеворк Тумас жена Каграмана: Горзада сын их: Даниел жена Кеворка: Амарлана сын их: Погос жена Тумаса: Мариана			65 62 36 29 24 7 23 3 19					оседлую						л. 455 об-456
4065.	Вдова Петроса Торсова: Амара сын ее: Арзуман жена его: Гурнисима сыновья их: Юсаев Исраел дочери их: Дани Тамара			76 57 48 16 7 10 8					армянскую						л. 455 об-456
4066.	Ароптон Манкасаров сын Балдсаров жена его: Егисалета сыновья их: Акол Даниел			37 6 24 4					армянскую						л. 455 об-456

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
4067.	Саркис А рюстюв сын Демурчиев жена его: Ачера сыновья их: Давид Погос дочь их: Анаи жена Давида: Маркарита			49 22 18	46											л. 455 об-456
4068.	Вдова Саркиса Арюстюва: Назлу сын их: Древат жена его: Янка дочери их: Такути Сашлу			34 26 3 1	67											л. 456 об-457
4069	Вдова Шаграманя Каприлюва: Гюри сыновья ее: Кирикюр Мартирос дочь ее: Анаи			10 8	38											л. 456 об-457
4070.	Гайрапет Каприлюв сын Лагаров жена его: Рейгана сыновья их: А рюстюн Бадир дочери их: Гурисима Ясамана			39 11 9 3 1	35											л. 456 об-457
4071.	Газар Севиев сын Зограбов жена его: Мариама			24	17											л. 456 об-457
4072.	Мартирос Гянджумов сын Саркисов брат его Адаким сестра их: Назани			13 8	5											л. 456 об-457
4073.	Даниел Саямов сын Саркисов жена его: Сона дочь их: Баллу			32	24 2											л. 456 об-457
4074.	Вдова Саян Автандилова: Мариама сыновья ее: Даниел Кирикюр дочь их: Санама			12 10	48											л. 456 об-457
4075.	Вдова Погоса Арюстюва: Паша дочь их: Такути			39 1	34											л. 456 об-457
4076.	Вдова Асри Данилюва: Тоха			37												л. 466 об-457
4077.	Вдова Рустама Абрагамова: Анни															л. 466 об-457

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4085.	Каграман Мирзаев сын Аллавердиев жена его: Дивагира сын их: Ала Бек дочь их: Сона брат Каграман: Киринор жена его: Мариана		30 4	23 1											л.458 об-459
4086.	Вдова Джанкира Аллавердиева: Хатаи сыновья его: Гукас Петрос Микрич Саркис дочери ее: Гуржаца Анан жена Гукаса: Герингаза		23 17 8 4	44 12 5 19											л.458 об-459
4087.	Саркис Алиев сын Гамиджанов жена его: Хатаи дочери их: Гуримсима Сима Нана		35	26 7 3 1											л.458 об-459
4088.	Ади Насибов сын Малиджанов жена его: Теллу сыновья их: Саркис Даниел дочь их: Нана жена Саркиса: Егисагетта сыновья их: Аваким Акол		46 19 10	38 6 18											л.458 об-459
4089.	Осел хачатуров сын Ариотонов жена его: Сарра дочь их: Гуримсима		35	27 3											л.459 об-460
4090.	Вдова Маила Петросова: Сона сыновья ее: Давид Погос жена Давида: Хатуна		25 12	44 18											л.459 об-460
4091.	Рустаи Хачатуров сын Ариотонов жена его: Мариана дочь их: Гуримсима		27	20 3											л.459 об-460

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4092.	Вдова Мартироса Апрагимова: Мариама сыновья ее: Авак Акоп Даниел Ован жена Авака: Анаи сыновья их: Асри Саркис Дочери их: Зани Тагуи жена Акола: Анаи сыновья их: Мелькум Багдасар дочь их: Джавегира жена Даниела: Мариама дочери их: Перикзана Санама жена Огана: Егисапета			43 34 26 23 8 3 1 10 6 25 9 1 23 4 2 18	70 33										л.459 об-460
4093.	Вдова Беги Бабирова: Гюзала сыновья ее: Саркис Осен Акоп жена Саркиса: Мариама сыновья их: Погос Петрос Багдасар Мелькум дочери их: Сона Санама жена Осета: Нанаи сын их: Оган дочери их: Перикназа Гуризма жена Акола: Мариама			42 29 25 8 6 4 2 1 24 2 4 1 22	63 33										л.459 об-461

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
4094.	Исахан Петросов сын Бабиров жена его: Тамама сыновья их: Кирикор Гайрапет Мартирос Аракел Мусвел Даниел жена Кирикора: Мелека сын их: Саркис дочь их: Егисапета жена Гайрапета: Гуриксима		60 26 18 12 8 6 4 4 4	58 2 17												л.460об- 461
4095.	Саркис Багиров сын Наринов жена его: Мариама сыновья их: Даниел Гайрапет Мартирос дочери их: Сона Маркерита жена Даниела. Тамама сын их: Кирикор дочь их: Сижа		59 25 17 8	44 4 4 22 1												л.460об- 462
4096.	Оган Аванесов сын Аванесов жена его: Голи сыновья их: Гайрапет Микиртич Артюгюн дочь их: Амава племянница Огана: Гуриксима Аколова		67 26 15 11	49 8 6												л.461об- 462
4097.	Даниел Варганов сын Гюльназаров жена его: Мариама сын их: Оган дочери их: Гуриксима Анаи брат Даниела: Асри жена его: Анаи		33 5 8 3	26 3 8 16												л.461об- 462

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4098.	Вдова Ами Гахиржанова: Егара сыновья их: Авак Саги Даниел жена Авака: Амаря сын их: Аротюн дочь их: Сона жена Саги: Рейгана		35 21 18 1 4 17	60											л. 461 об-462
4099.	Кирикор Аротюнов сын Аротюнов жена его: Егисапета сыновья их: Зейнал Даниел Оган Асри жена Зейнала: Гурисима сыновья их: Гаирапет Саркис дочь их: Сона жена Даниела: Анаи сын их: Акоп дочь их: Анаи жена Огана: Марима сын их: Осеп дочери их: Герикназа Сима		70 39 30 25 21 3 1 3 4 4 2	55											л. 461 об-463
4100.	Рушан Акопов сын Исмаилов жена его: Мариама сын их: Асри дочь их: Сима вдова брата: Рушана Дадак: Гурисима сыновья ее: Кирикор Оган Саркис Даниел Микаел жена Кирикора: Герикназа		45 16 2 45 24 22 17 14 7	37 2 45											л. 462 об-463

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4101.	Вдова Аристоня Даниелова: Анаи сыновья ее: Акол Саркис жена Акола: Сона сыновья их: Александр дочери их: Геризана Санаа жена Саркиса: Маргарита сыновья их: Петрос Апрган			35 23 6 4 3 21 1	49 24 5 3 21 1										л. 463об- 463
4102.	Капрвел Петросов сын Хачатуров жена его: Парунана сыновья их: Ариотон Саркис Нерсес дочери их: Мариана Тамана Такуги Гуриксима			52 23 18 5 24 10 4 2	45 10 4 2										л. 463об- 464
4103.	Вдова Петроса Хачатурова: Егисапета сыновья ее: Акол Асри жена Акола: Гозала сыновья их: Аванес Кирикор Парсег Ариотон жена Асри: Сирионанна дочь их: Сона			69 35 27 10 8 5 1 20 1	69 31 8 5 1 20 1										л. 463об- 464
4104.	Асри Аванесов сын Согомонов жена его: Гуриксима сыновья их: Даниел Ариотон племянники Асри: Саркис Меликсетов Мусаел сестра их: Мариана			34 3 1 8 3	29 1 8 10										л. 463об- 464

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4105.	Даниел Хачатуров сын Жаггаров жена его: Мариама сыновья их: Аюп Баба Гайрапет Кирикюр жена Аюла: Герикназа дочь их: Гурисима жена Бабы: Такуги			60 25 21 15 11	54										л.463 об-465
4106.	Саркис Хачатуров сын Жаггаров жена его: Парвада сыновья их: Петрос Мартiros Дочери их: Маркарпта Гурисима Наняси			54 24 17	46										л.464 об-465
4107.	Минас Баласанов сын Даниелов жена его: Амарнана сыновья их: Саркис Гайрапет Петрос			49 22 18 12	42										л.464 об-465
4108.	Вдова Аюла Калустова: Гурисима сыновья ее: Даниел Микиртин дочь их: Егисапета жена Даниела: Анаи сын их: Петрос жена Микиртича: Герикназа			31 26 23 2	57										л.464 об-465
4109.	Вдова Каприела Саркисова: Хирда сын ее: Аюп Дочери их: Гурисима Мариама Егисапета			20 8 5	47										л.464 об-465
4110.	Асри Казиллов сын Саркисов жена его: Мариама сын их: Агаджан жена его: Сона сын их: Арюкюн Дочери их: Сима Анаи			61 35 2 5 3	55										л.464 об-466

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4111.	Вдсаа Бадала Бабиrowa: Ани сын ee: Акoп жена его: Егисалета сын их: Багдасар внук Ани: Хачатур Аваков сестра их: Ани			33 25 1 8 10	50										л.465об- 466
4112.	Даниел Багдасаров сын Баласанов жена его: Шуги дочь их: Такуги			35 22 1											л.465об- 466
4113.	Вдсаа Багдара Гаарова: Ани сынoвья ee: Асри Даниел Осеп Микаел Оган			39 15 12 10 8 8 6											л.465об- 466
4114.	Вдсаа Мирзы Петросова: Ани сынoвья ee: Аваким Сафар			35 4 2											л.465об- 466
4115.	Дочь ee: Баджи Вдсаа Мирзы Багирова: Ханната			16 40											л.465об- 466
4116.	Вдсаа Тамраза Аванесова: Нанаси сын ee: Мелькум дочери их: Мариам Сима			25 6 4 2											л.465об- 466
4117.	Вдсаа Арстотона Петросова: Егнана дочери их: Мариам Шуги Ани			45 11 9 7											л.465об- 466
4118.	Вдсаа газара Багирова: Гюри сынoвья ee: Микиртин Даниел Аванес Мелькум			36 15 12 6 4 3											л.466об- 467
4119.	Дочери их: Ани Сона Вдсаа Хачатура Арстотона: Амара дочь их: Гюри			1 1 58 27											л.466об- 467
4120.	Баджи Аггаржанов сын Баджанов			76											л.466об- 467

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4121.	Рушан Оганов сын Ариотонов жена его: Г'ериканаа			47	34					кева селения	податей не платит, потому что кева				л.465 об-467
4122.	Биняд Курдан Али оглы сыновья его: Исмаил Курбан Али	52 11 6								нукура ин у полков- ни ка Джафр р Кули Аге	Следующие с сих дьямов в казну в год за каждое семейство по 2 ^м уплачивает полковник Джафр Кули Ага, потому что находится нукурами				л.466 об-467
4123.	Намаз Али Курбан Али оглы сыновья его: Керим Аскер	34 4 2													л.466 об-467
4124.	Гусейн Наваги оглы	26													л.466 об-467
4125.	Гахверди Молла оглы	39													л.466 об-467
4126.	Гахверди Молла оглы сыновья его: Каграман Джафр Аббас Рагим	55 25 17 12 10								дара селения	податей не платит, потому что магар			на мадарство документа не имеет	л.466 об-467
	Итого	13		142	134	155	134								
селение Даграз															
4127.	Каграман Ариотонов сын Гаямов жена его: Гайбата сын их: Аваким дочь их: Мариана			38	29					хлеб- пашт- вом	Платят в казну в год каждое семейство по 2 ^м и Али Паша Беку Талиб Хан Бек оглы оглы по 2 ^м сере, и мырзагата хлебом 5-ю урожай.	к сему селению принадлежат земли удобной на 300 и неудоб- ной на 75 дней	Прежде камерального описания не было производимо и потому не записаны	Селение сие состоит в управлении у двород- ного брата бывшего Карабагского владельца Мехты Кули Хана Али Паша Бека Талиб Хан Бек оглы, а ему досталось по наследству, но документа на то не имеет	л.467 об-468
4128.	Кирикор Погосов сын Апрагатов жена его: Г'уриксима сын их: Микиртич	75 25		47											л.467 об-468
4129.	Ариотон Погосов сын Кирикор жена его: Мариана сын их: Александр братья Ариотона: Гайрагет Баба	28 2 15 11		24											л.467 об-468
4130.	Саак Саркисов сын Кирикор жена его: Нана сыновья их: Манкасар Апрагам	33 5 8		28											л.467 об-468
4131.	Рустам Саямов сын Кирикор жена его: Г'ериканаа сыновья их: Осеп Кирикор	62 22 14		39											л.467 об-468

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4132.	Бадгасар Аюпов сын Касперов жена его: Мариама сын их: Кирикюр доочь их: Джавагира		43	12	8	32									л.467 об-468
4133.	Исахан Исаханов сын Погосов жена его: Аниа		66	45	45										л.467 об-468
4134.	Бдова Петрося Кирикюров: Джавагира		57												л.467 об-468
	Итого		17	10	17	10									
селище Гишан															
4135.	Осел Оганов сын Газиев жена его: Маргарита сыновья их: Тумас Гайрапет дочь их: Назлу жена Тумаса: Гуриксима дочь их: Сопа		70	26	23	64									л.468 об-469
4136.	Артюпан Оганов сын Газиев жена его: Голи сын их: Саркис дочери их: Мариама Егисалета Маргарита Тюри		55	48	18	13									л.468 об-469
4137.	Кочари Матвиев сын Газиев жена его: Сирунана сыновья их: Аванес Аветис дочери их: Мариама Егисалета		44	10	8	36									л.468 об-469
4138.	Аллахверди Погосов сын Газиев жена его: Нинаполь сыновья их: Аванес Маскас дочери их: Мелка Мариама		32	7	5	28									л.468 об-469
4139.	Бдова Авака Газиева: Ангарам		7	41	5										л.468 об-469
4140.	Петрос Кирикюров сын Газиев жена его: Мегри сын их: Аюп		80	66	12										л.469 об-470

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
4148.	Вдова Кирикова Манучарова: Поли сыновья ее: Агабек Асри Гайрапет жена Агабека: Поли сын их: Микиртич дочь их: Герикназа жена Асри: Амарнана сын их: Авакии жена Гайрапета: Сона дочь их: Такуги			30 27 15	55											л.470 об-471
4149.	Мелькуи Касларов сын Беглуев жена его: Салби сыновья их: Минас Александр дочь их: Мелека брат Мелькума: Есай жена его: Маргарита сын их: Кирикор			40 9 4 36 4	33 1 1 27											л.470 об-471
4150.	Петрос Арютонов сын Аллахвердиев жена его: Гори сыновья их: Кирикор Баба Аванес дочь их: Герикназа жена Кирикова: Анаи сыновья их: Саркис Барган дочь их: Такуги жена Баби: Мариама			49 27 25 16	45											л.471 об-472
4151.	Аванес Петросов сын Саркисов жена его: Анаи сыновья их: Кирикор Хуршид Арютюн			40 7 3 1	35											л.471 об-472
4152.	Парсег Давыдов сын Арютонов брат его: Аванес			8 5												л.471 об-472
4153.	Даниел Саркисов сын Баграмов жена его: Гюзал дочь их: Асли			50 36 3						кевха селения	податей не платит, потому что кевха					л.471 об-472
				36 27 36 27												

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
с/пение Кечи															
4154.	Оган Камалов сын Зиялов жена его: Сопа сыновья их: Есай Сагак дочь их: Барки жена Есай Герикназа сын их: Мусалев			50 28 15 8 20 1	46				армянскую	хлебобулочные изделия и обработыв семейство по 2 ^м и Шикор Аге виноград, Мамад Гасан Ага нах садов оглы по 2 ^м сер. и мандалгата	Платят в казну в год каждое и Шикор Аге на 250 и неудобной на 300 дней и 5 виноградных садов	Прежде камырского описания не было производимо и потому не записаны		Селение сие состоит в управлении у племянника бывшего Карабагского владельца Мехты Кули Хана Шикор Аги Мамад Гасан Ага оглы, а ему досталось от отца по наследству, но документа на то не имеет.	л.471 об-472
4155.	Вдоса Арзулана Кималова: Шохзада сыновья ее: Дада Ариотон жена Дада: Абигаяга сын их: Осеп			26 17 20 35 8 6 4 40 19 17 32 10 21 18 56 30 26 1 4 60 44 23 20 12 25						хлебобулочные изделия и обработыв семейство по 2 ^м и Шикор Аге виноград, Мамад Гасан Ага нах садов оглы по 2 ^м сер. и мандалгата	Платят в казну в год каждое и Шикор Аге на 250 и неудобной на 300 дней и 5 виноградных садов				л.472 об-473
4156.	Харраман Саркисов сын Зиялов жена его: Хагани сыновья их: Беглар Петрос дочь их: Мариама			27 6 4 40 19 17 32 10 21 18 56 30 26 1 4 60 44 23 20 12 25						хлебобулочные изделия и обработыв семейство по 2 ^м и Шикор Аге виноград, Мамад Гасан Ага нах садов оглы по 2 ^м сер. и мандалгата	Платят в казну в год каждое и Шикор Аге на 250 и неудобной на 300 дней и 5 виноградных садов				л.472 об-473
4157.	Вдоса Ишхана Багирова: Хагани сын ее: Шаргиман жена его: Герикназа			27 6 4 40 19 17 32 10 21 18 56 30 26 1 4 60 44 23 20 12 25						хлебобулочные изделия и обработыв семейство по 2 ^м и Шикор Аге виноград, Мамад Гасан Ага нах садов оглы по 2 ^м сер. и мандалгата	Платят в казну в год каждое и Шикор Аге на 250 и неудобной на 300 дней и 5 виноградных садов				л.472 об-473
4158.	Дада Мелькумов сын Манучаров жена его: Джавагира сын их: Баба			27 6 4 40 19 17 32 10 21 18 56 30 26 1 4 60 44 23 20 12 25						хлебобулочные изделия и обработыв семейство по 2 ^м и Шикор Аге виноград, Мамад Гасан Ага нах садов оглы по 2 ^м сер. и мандалгата	Платят в казну в год каждое и Шикор Аге на 250 и неудобной на 300 дней и 5 виноградных садов				л.472 об-473
4159.	Вдоса Ариотона Саркисова: Нанаси сын ее: Авак жена его: Мариама			27 6 4 40 19 17 32 10 21 18 56 30 26 1 4 60 44 23 20 12 25						хлебобулочные изделия и обработыв семейство по 2 ^м и Шикор Аге виноград, Мамад Гасан Ага нах садов оглы по 2 ^м сер. и мандалгата	Платят в казну в год каждое и Шикор Аге на 250 и неудобной на 300 дней и 5 виноградных садов				л.472 об-473
4160.	Осеп Кирикоров сын Петросов жена его: Гуркисима сыновья их: Ариотон Оган жена Ариотона: Амара сын их: Апрагам дочь их: Тазаголь			27 6 4 40 19 17 32 10 21 18 56 30 26 1 4 60 44 23 20 12 25						хлебобулочные изделия и обработыв семейство по 2 ^м и Шикор Аге виноград, Мамад Гасан Ага нах садов оглы по 2 ^м сер. и мандалгата	Платят в казну в год каждое и Шикор Аге на 250 и неудобной на 300 дней и 5 виноградных садов				л.472 об-473
4161.	Вдоса Давида Коcharиева: Мариама сын ее: Саркис жена его: Герикназа сыновья ее: Бала Оган дочь их: Анани жена Балы: Азизголь			27 6 4 40 19 17 32 10 21 18 56 30 26 1 4 60 44 23 20 12 25						хлебобулочные изделия и обработыв семейство по 2 ^м и Шикор Аге виноград, Мамад Гасан Ага нах садов оглы по 2 ^м сер. и мандалгата	Платят в казну в год каждое и Шикор Аге на 250 и неудобной на 300 дней и 5 виноградных садов				л.472 об-473

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4162.	Акол Маркаров сын Назаров сыновья его: Гайрапет Дулухан жена Гайрапета: Шамама		48 24 15	19											п.473 об-474
4163.	Кирикор Ариоттонов сын Мелькумов жена его: Хирда сыновья его: Гайрапет Дулухан жена Гайрапета: Шамама		42 15 11	35											п.473 об-474
4164.	Келлар Хачатуров сын Назаров жена его: Мариамна сыновья их: Баглар Иусвел		37 8 6	26											п.473 об-474
4165.	Вдова Огана Назарова: Мегри сыновья ее: Багдасар Кирикор жена Багдасара: Назлу сын их: Асри дочь их: Анни		52 30 24 5	22 3											п.473 об-474
4166.	Вдова Ариоттона Комариева: Анни сыновья ее: Багдасар Рустам жена Багдасара: Амарнана сыновья их: Аляс Каприел Кирикор		70 40 36 17 15 12	34											п.473 об-475
4167.	жена Рустама: Достгаполь сын их: Погос дочь их: Тазагополь Вдова Огана Манучарова: Шагриназа сын ее: Кирикор жена его: Шахлари сын их: Аротюн внук Шагриназы: Гайрапет Мелькумов сестра его: Раггана		23 5 3 63 32 1 4	23 3											п.474 об-475
4168.	Аванес Кирикоров сын Александров жена его: Баджи сыновья их: Баба Кирикор Гайрапет		45 15 12 9	40											п.474 об-475

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4169.	Вдова Атабаке Саркисова: Айза сыновья ее: Эрми Оган дочь их: Хасиполь жена Эрми: Вари			25 16 13	48										л.474 об-475
4170.	Ахпер Саркисов сын Мартиросов жена его: Хатаи сыновья их: Беглар Бела жена Беглар: Нана соль их: Сона жена Балы: Джавгира сын их: Хачатур		88	76	28 24 23 5 22 2										л.474 об-475
4171.	Хачарур Оганов сын Сагиев жена его: Амаря сын их: Оган		40	36	14										л.474 об-475
4172.	Цатур Кирикоров сын Пегросов жена его: Мариана сыновья их: Баба Аллаверды		50	38	16 11	6									л.475 об-476
4173.	Оган Кирикоров сын Хачатуров жена его: Тулара сыновья их: Рустам Баба дочь их: Маркритга жена Рустам: Парв		55	49	25 2	14 20									л.475 об-476
4174.	Гайрапет Кирикоров сын Хачатуров сыновья ее: Марут Асри дочь их: Анан Бела Марута: Герикзана		49 24 8	21	5	21									л.475 об-476
4175.	Вдова Аригопет Кирикорова: Гери сыновья ее: Саркис Алпеган жена Саркис: Мариана дочь их: Герикзана Алпеган Бела Алпеган: Такути		30 23	59	30 23	25 2	15								л.475 об-476
4176.	Джавад Бабеев сын Арсандено жена его: Барди сыновья их: Тавад Кириксор		35	32	8	8									л.475 об-476

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4177.	Аванес Хачатуров сын Саркисов жена его: Шамама сын их: Гаирапет дочери их: Галама Сона		37 8	28 12											л.475 об-476
4178.	Шакари Горджиев сын Аллахвердиев жена его: Дравагира сын их: Манвел дочери их: Хасягель Марина		34 2	29 10	8										л.476 об-477
4179.	Каспар Кириков сын Хачатуров жена его: Уриксима сын их: Микиртум жена его: Сегриназа сын их: Гаирапет		50 25 3	47 22											л.476 об-477
4180.	Арсютон Багиров сын Бадалов жена его: Ханума сыновья их: Саям Багдасар жена Саяма: Абибгата		54 23 12	42 16											л.476 об-477
4181.	Абрагам Джамалов сын Сагаков жена его: Чешлы сын их: Кирикор		69 15	50											л.476 об-477
4182.	Мираз Арсютонов сын Мелькумов жена его: Тумара		60	54											л.476 об- 477
4183.	Каприел Оганов сын Манучаров жена его: Хатуба сыновья их: Аваким Александр Гаирапет Бела дочери их: Анна Багара		59 12 8 3 1	48 3	6 4										л.476 об-477
4184.	Авгандил Аллахвердиев сын Сандиев жена его: Тумара сыновья их: Петрос Петрос Гаирапет дочь их: Анна		37 12 5 3	30	14										л.476 об-478

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4185.	Вдова Сагака Джамалова Гурийсима сын ее: Каприел жена его: Герикана сыновья их: Музалел Аванес Сагак дочери их: Хасагюль Аниа			45 8 4 1	80 40 6 2										л.477 об-478
4186.	Ага Бек Арютонов сын Кириков			12											л.477 об-478
4187.	Вдова Аколо Кирикова: Амарнапа сын ее: Кирикюр жена его: Тамаи			20 16	40 16										л.477 об-478
4188.	Вдова А. ... Маилова: Ханума сыновья ее: Кирикюр Арютоян Тумас жена Кирикова: Герикназа сыновья их: Оган Парсег жена Арютона: Паря			30 16 18	54 25 16						Семейство сие доходов Шикюр Але не платит, потому что отданы отцом Шикюр Аги Мамад Гасан Агою в ранжеры Али Ардан Башмаков. Эмин Бек оглы и платит в казну в год по 2 ^м сер.				л.477 об-478
4189.	Кларок Петросов сын Самюел жена его: Сопа сыновья их: Манасан Микиртич Гайрапет дочь их: Анна			40 15 8 7	33 17				работую башмаков						л.477 об-478
4190.	Останджан Кириков сын Парсэданов жена его: Ханума сыновья их: Аллахверды Кирикюр Арютоян жена Аллахверды: Сагриназа			70 21 16 10	56 19				кехва селения башмаков		подлей не платит, потому что кевха				л.478 об-479
	Итого			110	83	110	83								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
селение Дахаган															
4191.	Гасрат Ариптонов сын Калустов жена его: Джавагира сыновья их: Джаганкир Аванес Аристон Дочери их: Акера Теллу жена Джаганкира: Геркилаза		60	20 12 1	47			армянскую оседлую	хлеб- пашев- вои	Платят в каждое семейство по 2 ^м и половнику Джафар Кули Ате Мамад Гасан Ате, отлы по 4 ^м сер. и маджарата Хлысон 5 ^ю урожая	занимаются хлебопашеств ом на земле, принадле- жащен селению Дахаган казенным крестьянам	Прежде камераль- ного описания не было произво- димо и потому не записаны	Сын 4 дыма состоит в управлении у Карабагского владельца Мехты Кули Хана полковника Джафар Кули Ате Мамад Гасан Ате отлы, а ему достались от отца по наследству, но доку- мента на то не имеет.	л.473 об-479	
4192.	Вдова Кеграмана Бегларова: Мариама сыновья ее: Бала Рустам Гаиларцум Дочери их: Такуги Гурисима		38 30 11		80										л.478 об-479
4193.	Апрес Кирикоров сын Татевосов жена его: Нана дочери их: Такуги Тамана Сима Шамана		45	37 14 12 8 4											л.478 об-479
4194.	Вдова Баграма Багирова: Назлу сыновья ее: Лаля Бала жена Лалы: Вари сыновья их: Петрос Мусаел брат мужа Назлу: Осел жена его: Егисагета		35 18 3 1 49	60											л.479 об-480
	Итого		13	16	13	16									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
селение Арбадуз																
4195.	Хачатур Кириков сын Аваков жена его: Паразда сыновья их: Микиртич Кеворк Аверис Петрос жена Микиртича: Анаи сыновья их: Саркис Кирикор жена Кирикора: Назлу дочери их: Егисапета Маряма жена Аветиса: Анаи жена Петроса: Анна		65	60						хлебопашество и обработки ваннем виноград ных садов	платят в казну в год каждое семейство по 2 ^м и Азат Бегуме дочери Ибрагим Хана по 2 ^м сереб. и маржагата хлебом 50 часть с урожая	Сему селению принадлежат земли удобной на 100 и неудобной на 1200 дней, 6 виноградных садов и 2 мельницы	Прежде ка- мерального описания не было произ- водимо и потому не записаны		Селение сие состояло во владении родной сестры бывшего Карабахского владельца генерал- майора Мехты Кули Хана Азат Бегумы, а ей досталось после смерти матери Мехты Кули Хана Хуршид Бегумы, о чем производилось в Кара- бахской провинциальном суде дознание, по рас- смотрению которого г. Главноуправляющий в Грузии Его Сиятельство от 28 февраля 1832г. №962 предписал Главно- управляющему мусульманскими провинциями оставить в управлении по прежнему у Азат Бегумы и пользования с оного доходами, на что она имеет документ из Карабахского провинциального суда от 2 апреля 1832г. за №427. А земля принадлежит прапорщику Баграти Беку и наследникам Мелик Худадда Шахназаровым, на которую имеющие у них документы находятся в правительствующем Сенате, при деле производящемся об именни Шахназаровых	л.479 об-480
4196.	Саркис Аракелов сын Оганов жена его: Хатаи сыновья их: Кирикор Гайрапет Хачатур дочь их: Мариама		30												л. 479 об-480	
4197.	Акоп Хачатуров сын Кириков жена его: Азиа сын их: Гайрапет дочь их: Мата														л.480 об-481	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4198.	Арютюн Апрагамов сын Аваков жена его: Сирионана сыновья их: Баба Гайрапет Сагак жена Баби: Воски сыновья их: Хачатур Гайрапет дочь их: Такуги жена Гайрапета: Гори брат Арютюна: Авак жена его: Азизколь сыновья их: Давид Погос дочери их: Ханума Анаи племянники Арютюна: Мусаел Каворков			57 30 26 18 4 2 44 7 3 11 9 15 12 7	53 25 1 22 39 11 9 18										л.480 об-481
4199.	сестра их: Мариама Оган Вдова Осела Сурабова: Анаи сын ее: Мусаел жена его: Анаи сыновья их: Петрос Арютюн Каралет			41 10 6 2	60 35 6										л.480 об-481
4200.	Акоп Багиров сын Оганов жена его: Ярина сыновья их: Петрос Каралет жена Петроса: Хатаи сын их: Аветис дочь их: Голи жена Каралета: Егисалета			59 30 25 2 4 19	57 26 4 19										л.480 об-482
4201.	Адри Оселов сын Сурабов жена его: Рейгана сыновья их: Хачатур Аванес Степан Осел дочь их: Мелика			38 12 8 4 2	31 4 4 6										л.481 об-482

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4202.	Авак Оселов сын Сурабов жена его: Сурьяна сыновья их: Сурен Гайрапет Дочери их: Гюри Нанасоль Егара Хатаи		37 9 5	30 11 8 2 1											л.481об- 482
4203.	Саркис Ханатуров сын Балиев жена его: Хатаи сыновья их: Каприел Микаел жена Каприела: Джалагира сыновья их: Авак Оган		55 30 26 4 1	52 30 25 1 21											л.481об- 482
4204.	жена Микаела: Хатаи Есэй Ханатуров сын Балиев жена его: Хатуна сыновья их: Мелькум Давид Аветис дочери их: Сиренна Анна Тохи		50 25 11 3	44 25 13 5 1 15											л.481об- 483
4205.	жена Мелькума: Джалагира Каралет Каспаров сын Ханатуров жена его: Хатуна сыновья их: Гайрапет Аветис дочери их: Такуги Мариам Анан		32 4 1	27 8 6 2											л.482об- 483
4206.	Саркис Каспаров сын Парсегов жена его: Анан сыновья их: Аветис Керимор Аванес Аванес дочь их: Азика Гайрапет жена Аветиса: Герикназа дочь их: Мариам		51 22 13 8 6	44 13 8 4 20 1											л.482об- 483
4207.	Бугдасар Каспаров сын Парсегов жена его: Анан сыновья их: Хачатур Аванес дочери их: Нина Ханума		45 6 3	30 8 1											л.482об- 483

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4208.	Минас Касаров сын Парсегов жена его: Голи сынвья их: Шакара Погос дочери их: Анна Мариам			36 5 3	28 7 1										л.482 об-483
4209.	Бдсаа Саркиса Каспарова: Агнанна сынвья ее: Сагак Балдасар жена Сагака: Голи сын их: Ариотон жена Балдасара: Егара сын их: Оган			34 28 3	55 30 21 2										л.483 об-484
4210.	Бдсаа Ариотона Аванесова: Сосана сынвья их: Баласан Аванес дочери ее: Гоги Шамана			20 8	39 15 7										л.483 об-484
4211.	Балдасар Бабаев сын Аваков жена его: Анали сынвья их: Ариотон Саркис Дмикор дочери их: Геллу Мануак жена Ариотона: Пела			45 20 12 9	40 12 10 6 17										л.483 об-484
4212.	Гайрапет Микиричьев сын Эдиглов жена его: Сириамна сын их: Асют			30 4	26										л.483 об-484
4213.	Балдасар Ариотонов сын Эдиглов: Мариам жена его: Минас сынвья их: Ариотон дочери их: Гоги Мелека			46 8 2	42 6 4										л.483 об-484
4214.	Сейран Аванесов сын Гайрапетов жена его: Сандухта сын их: Авак жена Авака: Нана сынвья их: Джавад Саркис дочери их: Аним Тути Голи			70 35 4 1	56 30 13 7 5										л.483 об-485

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
4215.	Сари Сейранов сын Аванесов жена его: Нана сын их: Аветис дочери их: Мариама Такуги Мелека		50	44											л.484 об-485	
4216.	Асри Аванесов сын Гайрапетов дочери ее: Етара Мариама Геори Назлу		60	12 7 5 3											л.484 об-485	
4217.	Бала Мирзаев сын Аванесов жена его: Ханума сыновья их: Авак Саркис Акол Оган дочери их: Сона Туги		40	30						кевка селения	податей не платит, потому что кевка				л.484 об-485	
	Итого		91	84	91	84										
селение Агджакент																
4218.	Вартан Арипонов сын Аколов жена его: Мариама сыновья их: Агандил Ариотон жена Агандила: Маркара сыновья их: Аваки Гайрапет Еги жена Арипона: Мариама дочь их: Гюри		60	54						хлебо- пашест- вои	платят в казну в год каждое по 7 ^м и Сона Хануме жене Ибрагим Хана 2 ^м сереб и манрызата хлебом 5ю часть с урожае.	Секу селению принадлежат земли удобной на 200 и неудобной 340 дней	Прежде ка- мерального описания не было произ- водимо и потому не записаны			л.485 об-486
4219.	Вдова Мелькума Авакова: Шагнаиса сыновья ее: Кириксор Авак Микиртич жена Кириксора: Атан			48	25 18 9					армянскую оседлую					л.485 об-486	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4220.	Авак Саркисов сын Аваков (Авалов) жена его: Сарра сыновья их: Саркис Каспар Кирikor дочери их: Атарлана Екисалета Гюри жена Саркиса: Мариама сын их: Арютюн жена Каспара: Мариама			58 30 26 15 18 7 2 25 1	53										л. 485 об-486
4221.	Бдова Апрагама Хачатурова: Тарлана сыновья ее: Аванес Авак жена Аванеса: Тарлана сын их: Арауман дочери их: Уримсима Анаи жена Авака: Сона сыновья их: Арютюн Багдасар Калуст дочь их: Нубара			40 36 12 8 4 4 28 8 6 4	63 35										л. 485 об-486
4222.	Бдова Даниела Кирикоров: Бари сыновья ее: Саркис Мартирос Погос Петрос жена Саркиса: Етара дочери их: Екисалета Мариама жена Мартироса: Нана дочь их: Такути жена Погоса: Хасаголь			35 30 24 15 30 3 1 25 2 18	64										л. 486 об-487
4223.	Аветис Кирикоров сын Арютюнов жена его: Сироннана сын их: Сагак дочь их: Сиша жена Сагака: Нана сын их: Арютюн дочь их: Анаи			50 28 1	47										л. 486 об-487

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4224.	Погос Восканов сын Аваков жена его: Багдаполь сыновья их: Саркис Агаджан дочь их: Такуги			35 26 7 5 3											л.486 об-487
4225.	Вдова Воскана Авакова: Амара сыновья ее: Акол Петрос Гайрапет Рустам жена Акола: Мариам сыновья их: Сагак Хачатур дочь их: Сима жена Петроса Маргарита сын их: Аванес дочь их: Егисапет жена Гайрапета: Сима жена Рустама: Поря			42 35 26 22 37 10 2 4 26 1 3 19 17											л.487 об-488
4226.	Баги Каспаров сын Погосов жена его: Нана			20 13 38 39 38 39										Имеет жительство в крепости Шуши	л.487 об-488
село Мазмак															
4227.	Саркис Хачатуров сын Ариотлов жена его: Азиза сын их: Аванес дочери их: Шуги Мариам братья Саркиса: Оган жена Огана: Егиса			40 35 6 4 2 22 15 16				армянскую осетлию		хлебо- пашест- вом	Платят в казну в год каждое семейство по 2 ^м и Сулейман Аге Ибрагим Хан оглы по 2 ^м сер. и мандагата хлебом вином 5ю часть с урожая	к сему селению принадлежат земли удобной на 80 и неудобной на 100 дней	Прежде камерально го описания не было производи- мо и потому не записаны	Селение сие состоит во владении у родного брата бывшего Карабацкого вла- дельца Мехты Кули Хана Сулейман Аги Ибрагим Хан оглы, а по удалении его в 1826 г. в Персию поступило в казну, ныне по предписанию г. Главноуправ- ляющего в Грузии	л.487 об-488

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4228.	Оган Дадаев сын Халафов жена его: Гарлана сыновья их: Еги Аракел дочери их: Сара Анаи		60 7 5	42										барона Розина от 23 мая 1832г. №2728 возвращено ему Сулейман Аге, на что имеет документ из Кюраско провинции Баского провинциального суда от 12 июня 1823 года за №682, а земля пожалована вечно Мехтывана Кули Ханом, на что имеет от него документ, данный в месяце сентябре 1237 года и засвидетельствованный в Шушинском городском суде 16 января 1823г. под №20	л.487 об-489
4229.	Кирикюр Арютюнов сын Аваков жена его: Егисалета дочери их: Тамама Анаи		40	33 5 2										с 1827 г. имеют жилищево Зангезурского магала Барутского менбашства в селении Саваараке	л.488 об-489
4230.	Вдова Петроса Арютонова: Герикзана сыновья его: Парсег Мартирос Арютлон Погос жена Парсегга: Гуримсима		25 16 2 8	43										Хачинского магала в селении Кешниш Кенд	л.488 об-489
4231.	Багдасар Диланов сын Саркисов жена его: Егисалета сыновья их: Арзуман Апрагам жена Арзумана: Анаи		50 23 12	47											л.489 об-490
4232.	Авак Аванесов сын Арютонов жена его: Салби сыновья их: Аванес Петрос Макар дочь их: Гюри жена Аванеса: Джавагира		63 23 17 8	48						кевка селения	податей не платит, потому что кевка				
	Итого														

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
селение Сызник 1-й															
4233.	Аванес Аюпов сын Саркисов сыновья его: Зограб Меграб жена Зограба: Маргарита дочери их: Егислетга Такути Геркиназа		70	27 16 7 5 2							Платят в казну хлеб-пашество по 2 ^м и Бюок Хану Мамад Гасан Ага оглы по 2 ^м сер. и мандрагата хлебаи 100 часть с урожая. Сверх того, платят запоршкку Бюок и Меллика наследникам Меллика Хурда Шахназаровым баргу за землю 100 часть с урожая	Занимаются хлебопашеством на земле, принадлежатшей прапорщику Баграму и Беку и наследникам Меллика Хурда Шахназаровым, коий считается удобной на 1250 и 1250 и недубоной на 1000 дней.	Прежде камерально описания не было производимо и потому не записаны	Селение сие состоит в управлении бывшего племянника Карабагского владельца Мехты Кули Хана Бюок Хана Мамад Гасан оглы, а ему достались от отца по наследству, но документа на то не имеет. А земля принадлежит прапорщику Баграму Беку и наследникам Меллика Хурда Шахназаровым, на которую имеющиеся у них документы находятся в Правительствующем сенате при деле производящемся об именованных Шахназаровых	л.489 об-490
4234.	Вдова Аюла Ханчатурова: Егислетга сын его: Оган жена его: Мариам сын их: Миациан сын их: Мелика Гайрапет Арютюнов сын Аюпов		31 25 7												л.489 об-490
4235.	Жена его: Сона сыновья их: Петрос Аракел Баласан		35 12 8 6	30											л.489 об-490
4236.	Дочь их: Мариам Пирджан Аюпов сын Пирджанов жена его: Тарлана сыновья их: Газар Гайрапет дочь их: Анна жена Газара Джавагира сыновья их: Мирзаджан Микрлич		65 29 20 15 26 7 4	54											л.490 об-491
4237.	Довлат Аюповов сын Пирджанов жена его: Тарлана сыновья их: Аюпол Авак Маркос Осеп Матевос Барган		53 25 22 18 10 8 6	46											л.490 об-491
4238.	Аллахверды Варганов сын Степанов сыновья их: Авакии Аванес жена Авакии: Гюри Мусяел Аванесов сын Степанов жена его: Нубара		53 22 13	20											л.490 об-491
4239.	Мусаел Аванесов сын Степанов жена его: Нубара		30	26											л.490 об-491

4240.	Бинят Сагаков сын Мелькумов жена его: Егиса сын их: Аванес	31 6	25												л. 490 об-491
4241.	Довлат Мелькумов сын Артемонов Аванес Гайрапет Кирикор	40 19 17 10 4													л. 490 об-491
4242.	Дочь его: Джавагира Аванес Аствацатуров сын Мелькумов брат его: Давид сестра их: Хасяголь	21 15	8												л. 491 об-492
4243.	Мартiros Аваков сын Пирджанов жена его: Манушак сыновья их: Хачатур Каграман	50 7 5	41												л. 491 об-492
4244.	Дочь их: Хасяголь Бдова Аванеса Аствацатурова: Мариам сыновья их: Кирикор Баба	12 7 2	33												л. 491 об-492
4245.	Арзуман Диланов сын Арзуманов		8												л. 491 об-492
4246.	Мартiros Артемонов сын Акопов жена его: Амара сыновья их: Гюрос Саркис жена: Погоса: Таки сын их: Каграман дочери их: Джавагира Мариам Сона	57 28 19 8	54												л. 491 об-492
	Итого	45	26	45	26										
селение Карала															
4247.	Акоп Саркисов сын Мартirosов сыновья его: Мелевос Артемон Мартiros жена Мелевоса: Такути	50 22 18 15													л. 492 об-493

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4248.	Бдова Кирикора Саркисова: Алнана сыновья ее: Степан Татевос Маркар жена Татевоса: Азиза			35 26 20	60							оглы по 2 ^{му} сереб.	не записаны	Гасан Ага оглы, а ему доставили от отца его по наследству, но доку- мента на то не имеет.	л.492 об-493
4249.	Иса Кули Баблев сын Ариотлов жена его: Гюлгара сыновья их: Осеп Давид Ага Аванес дочери их: Джаватгир Санам		58 30 26 17 6	52											л.492 об-493
4250.	жена Осепат Ханума Мелькум Аракелов сын Кулиев брат его: Вардан жена его: Назлу сын их: Авак дочери их: Джаватгир Мина		52 43 8	52											л.492 об-493
4251.	Маркар Аракелов сын Кулиев жена его: Нигяра сыновья их: Кирикор Ариотюн жена Кирикора: Пальни		45 20 8	42											л.492 об-493
4252.	Багдасар Аракелов сын Кулиев сыновья его: Баба Каспар Газар Еги жена Бабы: Гюзала сын их: Мнацакан дочь их: Нанаголь жена Каспара: Гюри сыновья их: Мираза Апратгам дочь их: Сагриназа		64 40 32 24 16 5	64											л.493 об-494
4253.	Цатур Халафов сын Савиев жена его: Г ерикназа дочь их: Мариама		30 25 2	30											л.493 об-494

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4254.	Кули Бабеев сын Артононов жена его: Набата сын их: Кирикор Дочери их: Нубара Сона		40 34 2 14 5												л.493 об-494
4255.	Баба Артононов сын Бабеев жена его: Мариама сыновья их: Арагел Маркар		41 5 1 30												л.493 об-494
4256.	Варстан Аванесов сын Бабеев жена его: Нанаси сын их: Ювесс		32 1 25												л.493 об-494
4257.	Аствацатур Бинятов сын Мусаелов жена его: Наркиза сыновья их: Тариверды Аванес жена Тариверды: Маркарита сын их: Мусаел дочь их: Азизтоль жена Аванеса: Мариама сын их: Мусаел дочь их: Джавагира		70 63 32 30 26 2 4 22 1 3						кевха селения						л.493 об-495
	Итого		39	28	39	28									
селение Гююот															
4258.	Даниел Нерсесов сын Шираванов жена его: Гаяну сыновья их: Баба Ата Бек жена Бабо: Тамама сын их: Гайрапет дочь их: Гуримсима жена Атабека: Гуримсима внук Даниела: Джаваат Саркисов		60 31 26 4 6					армянскую	оседлюю	хлебо- пашест- вом	Платят в казну в год каждое семейство по 2 ²⁰ и полковнику Джафар Кули Аги Мамад Гасан Ага оглы по 1 ²⁰ 33 ² сереб.	занимаются хлебопашество м на земле, при- надлежащей селению Михатар Кенды	Прежде камерально го описания не было производимо и потому не записаны	Сии селение состоит в управлении у племянника бывшего Карабагского владельца Мехты Кули Хана полковника Джафар Кули Аги Мамад Гасан Ага оглы, а ему доставлись от отца его по наследству, но доку- мента на то не имеет.	л.494 об-495

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4359.	Каграман Рушанов сын Ширазов жена его: Шагри сыновья их: Тавади Бала дочь их: Мариама			35 11 8 2	29										л.494 об-495
4360.	Петрос Оганов сын Нерсесов жена его: Ацхи сыновья их: Рустам Ала дочь их: Сома Маркарига жена Руста Пуринкина Ала Пуринкина брат Петрос Мельхум жена его: Егара сыновья их: Балдасар Аванес Куликов дочери их: Нубара Маркарига			49 25 22 21 17 45 18 9 7 3	44 14 17 40 11										л.494 об-496
	Итого			15	13	15	13								
селение Агмилл															
4361.	Аванес Мартиросов сын Акулисов жена его: Егисапета дочери их: Назы Тамама			50 48 12 7						Садовни ками у полков- ника Джафар Кули Ала Имамд Гасан Ала отлы	Платят в казну в год каждое семейство по 2 ^{го} а у полковника Джафар Кули Аги находится садовниками				л.495 об-496
4362.	Асри Макаров сын Асриев жена его: Мариама сын их: Кули дочь их: Егисапета			44 12 5	33					армянскую оселению			Прежде камерально- го описания не было производимо и потому не записаны		л.495 об-496
4363.	Олан Ктосов сын Кирикоров жена его: Пуринкина			60	55										л.495 об-496
4364.	Степан Аристонов сын Тадилев жена его: Маркарига сыновья их: Аванес Карапет дочь их: Мариама			71 22 18	66										л.495 об-496
	Итого			7	8	7	8								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
селение Михигар Кенды															
4265.	Мнацакен Кеворков сын Гайназаров жена его: Наалу сыновья их: Кеворк Микирич дочери их: Сона Гуриксима			44	33					хлебо-пашенный двор и обрабатываемые ванаем чалтыка и шелковых инных садов	платят в казну 2 ^ю и Азат Бегум дочери Ибрагим Хана по 3 ^ю серьб, и мандрагата хлебом 5о часть с урочая	Сену селению принадлежит земля урдобной на 750 и 900 дней и 1 мельница	Прежде написание описания не было проведено и потому не записаны	Селение сие принадлежало сестре бывшего Карабагского владельца генерал-майора Мехты Кули Хана Азат Бегумы дочери Ибрагим Хана, а ей досталось после смерти матери Мехты Кули Хана Хуришд Бегумы, о чем провозводилось в Карабагском провинциальном суде дознание, по распоряжению коллегиям в Гюмри и Эрзурумском в Гюмри Его Сиятельства от 28 февраля 1832г. №962 предписал Главному правящему мусульманскими провинциями оставить в управлении по прежнему у Азат Бегумы и пользования с одного доходами, на что она имеет документ из Карабагского провинциального суда от 2 апреля 1832г. за №427.	л. 496 об-497
4266.	Каспар Оганов сын Аскеров жена его: Епислета сын их: Багдасар дочь их: Варуги			48	31	1	3								л. 496 об-497
4267.	Саркис Марутов сын Аракелов жена его: Маргарита сыновья их: Газар Оган дочь их: Такуги жена Газара: Нана			60	52	30	18	7	19						л. 496 об-497
4268.	Петрос Багдасаров сын Гукасов жена его: Тамама сыновья их: Микирич Киррикор			48	42	23	14								л. 496 об-497
4269.	Киррикор Бабаев сын Давидов жена его: Гуриксима дочь их: Салбик братья Киррикора: Микирич Саркис жена Микирича: Маргарита (вышла замуж в другое селение)			34	26	7	9	18						Микирич (умер 1835 г.). Сын 26 дней во время нашествия в 1836 году в Зангазурского нагага Калаского менабашства в селение Катар Кварт 1-й	л. 497 об-498

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4270.	Саркис Антонов сын Саруханов жена его: Шахбаа сыновья их: Аванес Кирикор жена Аванеса: Такуги сын их: Петрос дочь их: Гурисима		49	44											п.497 об-498
4271.	Ага Беба Караев сын Саруханов жена его: Язюль брат Агабабы: Аванес жена его: Анаи сын их: Арзуман дочь их: Тамама		43	34 37 7	30 9										п.497 об-498
4272.	Мартiros Мурадов сын Маругтов жена его: Тамаи сын их: Давид жена его: Егисалета сын их: Марут дочь их: Гурисима		76	60 32 10	29 12										п.497 об-498
4273.	Арютон Кирикоров сын Маилов жена его: Мариама сын их: Каспар		34	25	4										п.497 об-498
4274.	Гайрапет Степанов сын Оганов жена его: Шахзада сыновья их: Калуст Петрос		36	29 11 9											п.498 об-499
4275.	Бали Арютенов сын Халарфов жена его: Анаи сын их: Мартiros дочь их: Такуги брат Бали Кирикор		40	34 3 1 19											п.498 об-499
4276.	Кирикор Петросов сын Гайрапетов жена его: Мариама братья Кирикора: Бали Гайрапет		31	29 9 6											п.498 об-499

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4277.	Газар Калустос сын Чобанов жена его: Мариам сыновья их: Саргис Авакии дочь их: Шушана		46 10 6	44											л.498 об-499
4278.	Авак Минасов сын Аванесов жена его: Маргарита сын их: Хачатур дочь их: Шушана		54 16	39											л.498 об-499
4279.	Келорк Агамов сын Мелькулов Севулов жена его: Мариана сын их: Габраиел жена его: Сирика дочь их: Егисалета		51 29	48	18										л.498 об-499
4280.	Минас Аванесов сын Агамов жена его: Мариам дочь их: Егисалета		39	30 11											л.498 об-499
4281.	Еги Кириков сын Арактелов жена его: Егисалета сын их: Багдасар дочери их: Санака Маргарита брат Еги: Хачатур жена его: Гурлисима сын их: Каралет		38 10 7 5	35	28	22									л.499 об-500
4282.	Мероп Кириков сын Артонов жена его: Мариам сын их: Арютюн		30 7	27											л.499 об-500
4283.	Погос Гукасов сын Мелькумов жена его: Гурлисима сыновья их: Арютюн Кирикор		50 21 12	45											л.499 об-500
4284.	Наваарт Егиев сын Балиев жена его: Егисалета		23	18											л.499 об-500
4285.	Степан Закаров сын Зограбов жена его: Тамаи сыновья их: Оган Сагак		35 8 6	29											л.499 об-500

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4286.	Ариотюн Майлов сын Маркаров жена его: Мариама сын их: Апрагаи дочь их: Хатаи		33 5	26 3											л.499 об-500
4287.	Саркис Газаров сын Мададов жена его: Посни сыновья их: Микиртин Хачатур		45 16 12	40										помер в 1835 г. помер в 1836 г. помер в 1834 г.	л.499 об-501
4288.	Туван Степанов сын Агаполов жена его: Шани сын их: Ован		53 21	38											л.500 об-501
4289.	Кирикор Агабабов сын Агаполов жена его: Тазаголь братья его: Саркис Микиртур		32 28 24	27											л.500-б- 501
4290.	Аванес Ханданов сын Степанов жена его: Егисалета сын их: Ариотюн дочери их: Мариама Гурисима		29 10	27 8 6											л.500 об-501
4291.	Гайралет Агаджанов сын Мартиросов жена его: Нанголь дочери их: Мариама Анаи		34	28 9 7											л.500 об-501
4292.	Аванес кеворков сын Сименонов жена его: Санама		45	37											л.500 об-501
4293.	Мартирос Оганов сын Агамов жена его: Поли сыновья их: Сагак Багдасар Кирикор Мелькум		48 21 18 14 12	39											л.500 об-501
4294.	Атанес Ариотюнов сын Барганов жена его: Мегри сын их: Ариотюн		48 18	37										помер в 1836 г.	л.500 об-501
	Итого		77	58	77	58									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
При доме генерал-майора Мехты Кули Хана																
4295.	Гусенин Кули Карбалай Иман верды оглы	40								нукурами при генерал- майоре Мехты Кули Хане Ибрагим Хан оглы	Податей в казну не платят, потому что освобождены от налогов на 6 лет, при генерал-майоре Мехты Кули Хане Ибрагим Хане накардасы нукурами		Прежде ка- мерального описания не было прои- зводимо и потому не записаны	Крестьяне сии переселены в 1827 году из в Персии в Карабагскую провинцию Башиш Кара- багским владельцем генерал-майором Мехты Кули Ханом Ибрагим Хан оглы	л. 501 об-502 л. 501 об-502 л. 501 об-502	
4296.	Оджах Кули Алис оглы	32														л. 501 об-502
4297.	Атмед Али Мамад оглы сыновья его: Зейнал Темур	41 11 7														л. 501 об-502 л. 501 об-502
4298.	Исмаил Гамид оглы сын его: Гамид Брат его: Мамид	33 11 24														л. 501 об-502
4299.	Гаеварды Аллахверды оглы	30														л. 501 об-502
4300.	Мамад Сафрбаны оглы сыновья его: Атмед Лигфали Гасан	60 59 26 18														л. 501 об-502
4301.	Исмаил Мирза оглы сын его: Али	40 5														л. 501 об-502
4302.	Муса Велд оглы сын его: Валад	37 1														л. 501 об-502
4303.	Газрат Кули Али оглы сыновья его: Али Гумнат Али	45 18 10														л. 501 об-502
4304.	Кагтаран Каграман оглы братья его: Халаф Байрам	39 32 25														л. 502 об-503
4305.	Кен Али Атмед оглы сыновья его: Али Ирза Мамад Ирза	50 18 12														л. 502 об-503
4306.	Аллахверан Ибрагим оглы сыновья его: Али Аскер Мехты	60 19 13														л. 502 об-503
4307.	Агаяр Зан оглы	35														л. 502 об-503
4308.	Иман Кули Шахназар оглы	30														л. 502 об-503
4309.	Сафар Худаверды оглы	42														л. 502 об-503
4310.	Гасан Хан Аллахверды оглы сын его: Курбан	45 7														л. 502 об-503

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
4311.	Али Акпер Баба Эйназ оглы	25													л.502 об-503
4312.	Атмед Чобан оглы	49													л.502 об-503
4313.	Дост Мамад Али Мадада оглы	26													л.502 об-503
4314.	Гусейн Шах Гусейн оглы	38													л.502 об-503
4315.	Насиб Худаверды оглы	24													л.503 об-503
4316.	Гусейн Гули Машади Абдин оглы	20													л.502 об-503
4317.	Мустафа Намаз оглы	32													л.502 об-503
4318.	Вели Голум Али оглы	30													л.502 об-503
4319.	Самаан Исвил оглы	28													л.502 об-503
4320.	Али Акпер Мамад оглы	29													л.503 об-504
4321.	Атмед Намаз оглы	35													л.503 об-504
4322.	Бек Али Сопрат Али оглы	30													л.503 об-504
4323.	Мехты Али Акпер оглы	32													л.503 об-504
4324.	Юлчи Мустафа оглы сынвоя его: Муса Гусейн Абдул Гасан	49 25 18 15													л.503 об-504
4325.	Вели Гусейн Али оглы сынвоя его: Али Гасан	48 20 9													л.503 об-504
4326.	Абдул Гусейн Иггарлам оглы	30													л.503 об-504
	Итого	55		870	736	938	736								
	А всего в Варандинском магале душ	68		2620	2218	10875	736								
	Всего в Карабагской провинции душ	8255													

Камеральное описание произволил Титулярный советник Сутко.

ՄԵՀՏԻ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ 1827 Թ. ՂԱՐԱԲԱՂ ՓՈԽԱԳՐՎԱԾ
ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԿԵՐԻՑ 6 ՏԱՐՈՎ ԱԶՍՎԱԾ
ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԶՈՉԱՏԵՂԻՆԵՐԸ
ԸՍՏ 1832/1833 ԹԹ. ՄԱՐԳԱՀԱՍՄԱՐԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ՝

Крестьяне, состоящие в управлении Ханской фамилии

1. **селение Шишкерт** – Крестьяне сии переселены Мамад Кули Ханом из Персии в 1827 году и поселились на казенной земле разоренного селения Шишкерт

2. **кочевье Пирчиван** – Крестьяне сие переселены из Персии Мамад Кули Ханом в 1827 г. и поселись на земле селения Пирчиван

3. **кочевье Алиянлу** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет и генерал-майору Мехты Кули Хану Ибрагим Хан оглы платят в год каждое семейство по 5^{сy} сер. и хлебом манджагата, 5ю часть с урожая; Кочевье сие переселено в 1827 г. из Персии в Карабагскую провинцию генерал-майором Мехты Кули Ханом Ибрагим Хан оглы

4. **селение Джиджилу 2-е** – не платят, потому что основожжены от таковых на 6 лет а генерал-майору Мехты Кули Хану платит в год каждое семейство по 80^{сy} сер. и манджагата хлебом 5ю часть с урожая (Отметка против кочевья Алиямлы)

5. **кочевье Шахсуварлу** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет и генерал-майору Мехты Кули Хану Ибрагим Хан оглы платят в год каждое семейство по 5^{сy} сер. и хлебом манджагата, 5ю часть с урожая; (Кочевье сие переселено в 1827 г. из Персии в Карабагскую провинцию генерал-майором Мехты Кули Ханом Ибрагим Хан оглы)

6. **кочевье Агджакентлу** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет и генерал-майору Мехты Кули Хану Ибрагим Хан оглы платят в год каждое семейство по 5^{сy} сер. и хлебом манджагата, 5ю часть с урожая; (Отметка против кочевья Шахсуварлу)

7. **кочевье Тюрклар** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет и генерал-майору Мехты Кули Хану Ибрагим Хан оглы платят в год каждое семейство по 5^{сy} сер. и хлебом манджагата, 5ю часть с урожая; (Отметка против кочевья Шахсуварлу)

* Տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 51:

8. **кочевье Сумюклу** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет и генерал-майору Мехты Кули Хану Ибрагим Хан оглы платят в год каждое семейство по 5^{су} сер. и хлебом манджагата, 5ю часть с урожая; (Отметка против кочевья Шахсуварлу).

9. **кочевье Баиндурлу** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет и генерал-майору Мехты Кули Хану Ибрагим Хан оглы платят в год каждое семейство по 5^{су} сер. и хлебом манджагата, 5ю часть с урожая;

10. **кочевье Гасанлу** - -----,-----;

11. **кочевье Бузлу** - ----,-----;

12. **кочевье Ханланлу** - ----,-----;

13. **кочевье Султанлу**, - -----,-----;

14. **кочевье Валадан Джомард** - -----,-----;

15. **кочевье Бурунлу** - ----,-----;

16. **кочевье Гаджи Самлу** - ----,-----;

Дизах Дживанширского магала

17. **кочевье Дилигарда** - -----,-----;

Демурчи-Гасанлинского магала

18. **кочевье Али Мирзалу** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет, а генерал-лейтенанту Мустафа Хану доходов, потому что таковых не требует.

19. **Кочевье Мишлу** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет, а генерал-лейтенанту Мустафа Хану доходов, потому что таковых не требует.

20. **кочевье Огузики** – . -----,-----; занимаются хлебопашеством на земле, принадлежавшей Демурчи Гасанлинскому магалу над рекою Аракс.

21. **кочевье Каралар**

22. **кочевье Каравалилу (Каравелилу)**

23. **кочевье Хаджа Чабаны**

24. **кочевье Мазралу**

25. **кочевье Дилилар** -----,-----

26. **селение Чахирлу**, -----,-----

27. **селение Ширванлу**

Огузикинского магала

28. **кочевье Ат-Амазлу** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платит каждое семейство в год по 6^{су} сер. и маджагата хлебом и шелком 5ю часть с урожая; Кочевье сие состоит в управлении бывшего Кара-

багского владельца Мехты Кули Хана, а им получены из казны в 1829 г. взамен выведенных им из Персии крестьян (53 душ).

29. **кочевье Киаслу** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платит каждое семейство в год по 6^{су} сер. и маджагата хлебом и шелком 5ю часть с урожая (106 душ);

30. **кочевье Хидирлы** – Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платит каждое семейство в год по 6^{су} сер. и маджагата хлебом и шелком 5ю часть с урожая (206 душ);

Дживанширского магала

31. **кочевье Валадан Шараф** – в казну податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет, а у генерал-майора Мехты Кули Хана Ибрагим Хан оглы находятся нукерами (24 душ);

А всего в Дживанширском магале душ – 534

Магала Ведомства казенного эконома

Кабрелинского магала

32. **селение Агдам** – Податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а у генерал-майора Мехты Кули Хана Ибрагим Хан оглы находятся ранжберами и садовниками; Селение сие переселено в 1827г. из Персии в Карабагскую провинцию генерал-майором Мехты Кули Ханом Ибрагим Хан оглы (55 душ);

33. **селение Карадаглы** – Податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а у генерал-майора Мехты Кули Хана Ибрагим Хан оглы находятся ранжберами; отметка против селения Агдам,

34. **кочевье Саригаджиу** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платит каждое семейство 6^{су} сер. и маджагата хлебом и шелком 5-ю часть с урожая; Крестьяне сие состоят в управлении бывшего Карабагского владельца Мехты Кули Хана Ибрагим Хан оглы, а им получены из казны в 1829 г. взамен выведенных из Персии крестьян;

34. **кочевья Агмедовар** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платит каждое семейство 6^{су} сер. и маджагата хлебом и шелком 5-ю часть с урожая

35. **кочевье Сеитлу** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платит каждое семейство 6^{су} сер.

36. **кочевье Чоманлу Гагам Хан** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платит каждое семейство 6^{су} сер. и манджагата хлебом и шелком 5-ю часть с урожая

37. **кочевье Субганверды** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а при генерал-майоре Мехты Кули Хане находятся нукерами;

38. **кочевье Чуллу** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платят в год каждое семейство по 5^{су} сер.; Кочевье сие переселено в 1827 г. из Персии в Карабагскую провинцию генерал-майором Мехты Кули Ханом Ибрагим Хан оглы;

39. **селение Гаджи Алилу** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а для генерал-майора Мехты Кули Хана занимаются обработыванием чалтыка;

40. **кочевье Халифалу** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платят каждое семейство по 4су сер. и манджагата хлебом 5ю часть с урожая; Отметка против кочевья Чуллу;

41. **кочевья Касум Саркер** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а у генерал-майора Мехты Кули Хана находятся пастухами; Отметка против кочевья Чуллу;

42. **кочевье Кештазлу,** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платят каждое семейство по 5су 50к. сер.; Отметка против кочевья Чуллу;

43. **кочевье Зарислу,** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платят каждое семейство по 4^{су} сереб. и хлебом манджагата 5ю часть с урожая; Отметка против кочевья Чуллу;

44. **кочевье Агалу** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платят в год каждое семейство по 4^{су} сер.; (Отметка против кочевья Чуллу) Кочевье сие переселено в 1827 г. из Персии в Карабагскую провинцию генерал-майором Мехты Кули Ханом Ибрагим Хан оглы;

45. **кочевье Текле 1е** – Податей в казну не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платят в год каждое семейство по 5^{су} сер.; Отметка против кочевья Чуллу;

46. **кочевья Мусур Манлар** – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули

Хану платят каждое семейство по 3^{сы} сереб. и хлебом манджагата 5ю часть с урожая; Отметка против кочевья Чуллу;

47. кочевье Мехты Саркер – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет и находятся у генерал-майору Мехты Кули Хану находятся пастухами;; Отметка против кочевья Чуллу;

48. кочевье Курт; в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет и находятся у генерал-майору Мехты Кули Хану платит в год каждое семейство по 5^{сы} 50^{к.} сер.;

49. Кочевье Тюркман – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет и находятся у генерал-майору Мехты Кули Хану платит в год каждое семейство по 5^{сы} 50^{к.}; Отметка против кочевья Чуллу; (41). В 1833 г. бежали и находятся Ширванской провинции Сардаринского магалы в кочевье Тюркмане;

50. кочевье Сариджалу Гахверды Бек – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет и находятся, а при генерал-майоре Мехты Кули Хане находятся нукерами; Отметка против кочевья Чулл;

51. кочевье Гаджи Алилу Карадаглу; в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану платят каждое семейство по 3^{сы} сереб. и хлебом манджагата 5ю часть с урожая; Кочевье сие переселено в 1824 г. из Персии в Карабагскую провинцию генерал-майором Мехты Кули Ханом Ибрагим Хан оглы;

52. кочевье Сариджалу Таги Бек, – в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а при генерал-майоре Мехты Кули Хане находятся нукерами; Отметка против кочевья Гаджи Алилу Карадаглу;

53. кочевье Текля 2-е ,– в казну податей не платят, потому что освобождены от платежа оных на 6 лет, а генерал-майору Мехты Кули Хану доходов, потому что таковых не требует; Отметка против кочевья Гаджи Алилу Карадаглу;

к Джеванширскому магалу

54. кочевье Шарирлу

Казне податей не платят, потому что освобождены от оных на 6 лет, а у прапорщика Али Бека Машады Тариверды оглы находятся пастухами и нукерами. Кочевье сие переселено в 1827г. из Персии в Карабагскую провинцию генерал-майором Мехты Кули Ханом Ибрагим Хан оглы, а здесь подарено прапорщику Али Бек Машады Тариверды оглы, на что имеет от него документ, который находится у помощника Карабагского коменданта.

Յամի 1833 մայիսի 14:

Մեք բռուշ քօլանի Մաշատի Ղասունմ և Միրզայ Աղայ օղլիս եկաք քոյ ղուլուղդ Պաղտասար արքերոյդ Ջալալեանի: Զի թէպէտ յառաջ քան զայս երկու անգամ ևս եմք եկեալ և ի ձէնջ գիր խնդրեալ վասն հրաման տալոյ, որ վանքին վախմ Մատաղիսայ մագրէն վարէինք և բահրէն օրինաւոր տայինք ձեզ և դուք գիր տուիք մեզ և մեք վարեցաք երկու տարի և ըստ կարեաց մերոց բահրէն տուաք:

Բայց երեք տարի եղև, որ անդ չվարեմք: Վասնորոյ վերստին եկաք և խնդրեցաք ի քէն և զայս գիրս տուաք քեզ, որք եթէ այսուհետև մեք ի ներքոյ վարնորդք քօլանիքս ճշմարտութեամբ բահրէն չտամք վանքին, այսինքն.

1. Մաշատի Հուսէյին Ալին, 2. Մաշատի Ղասունմ, 3. Հուսէյի Մամատ օղլի, 4. Իմամ վերդի Մամադալի օղլի, 5. Ղիլան Աբուսալահ օղլի, 6. Շահ վերդի շահ Սանամ օղլի, 7. Նաղի Թանգրվերդի օղլի 8. Միրզայս Աղայ օղլի, 9. Ալլահվերդի Ալի օղլի, 10. Հասան Ալի Մալիք օղլի և հարիւր մանէթ ճարիմայ տալոյ լինիմք թագաւորական դիւան խանային և բահրէն մէկն չորսով վանքին տալոյ, այլև ոչ վարեսցուք, վանքին վախմ տալին.

Մատս դրի. Մաշաղի Ղասունմ* Միրզայս մատս դրի*:

ԱՐՅԱՆԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆԱՅՎԱԾ ՆՈՐԱՍՈՒՏ
ԱՂԱՎԱՂՎԱԾ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԶՈՒԳԱԴԻՐ ՅԱՆԿ (1888 թ.)*

204 1888թ

Առհասարակ այս քարտի վրա ներկայացված են հետևյալ անվանումներով հայտնի լինող բոլոր հայկական բնակավայրերը, որոնք հայտնի են ըստ անվանումների և որոնք հայտնի են ըստ հայկական անվանումների:

Առհասարակ այս քարտի վրա ներկայացված են հետևյալ անվանումներով հայտնի լինող բոլոր հայկական բնակավայրերը, որոնք հայտնի են ըստ հայկական անվանումների և որոնք հայտնի են ըստ հայկական անվանումների:

2. Գրքագրություն:

1. Հրեանք	Հրեանք	29
2. Չեղջուկաբլի	Չեղջուկաբլի	29
3. Չեղջուկաբլի	Չեղջուկաբլի	29
4. Չեղջուկաբլի	Չեղջուկաբլի	29
5. Չեղջուկ	Չեղջուկ	29
6. Չեղջուկ	Չեղջուկ	30
7. Չեղջուկ	Չեղջուկ	32
8. Չեղջուկ	Չեղջուկ	34
9. Չեղջուկ	Չեղջուկ	33
10. Չեղջուկ	Չեղջուկ	39
11. Չեղջուկ	Չեղջուկ	69
12. Չեղջուկ	Չեղջուկ	36
13. Չեղջուկ	Չեղջուկ	68
14. Չեղջուկ	Չեղջուկ	39
15. Չեղջուկ	Չեղջուկ	39
16. Չեղջուկ	Չեղջուկ	19
17. Չեղջուկ	Չեղջուկ	128
18. Չեղջուկ	Չեղջուկ	28
19. Չեղջուկ	Չեղջուկ	26
20. Չեղջուկ	Չեղջուկ	15

* Տես Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քոթ. 241, վավ. 204:

21. Wagnersche	Wagnersche	60
22. Wagner'sche	Wagner'sche	69
23. Wagner'sche	Wagner'sche	78
24. Wagner'sche	Wagner'sche	72
25. Wagner'sche	Wagner'sche	83
26. Wagner'sche	Wagner'sche	128
27. Wagner'sche	Wagner'sche	68
28. Wagner'sche	Wagner'sche	45
29. Wagner'sche	Wagner'sche	9
30. Wagner'sche	Wagner'sche	51
31. Wagner'sche	Wagner'sche	34
32. Wagner'sche	Wagner'sche	32
33. Wagner'sche	Wagner'sche	33
34. Wagner'sche	Wagner'sche	14
35. Wagner'sche	Wagner'sche	26
36. Wagner'sche	Wagner'sche	36
37. Wagner'sche	Wagner'sche	
38. Wagner'sche	Wagner'sche	38
39. Wagner'sche	Wagner'sche	49
40. Wagner'sche	Wagner'sche	58
41. Wagner'sche	Wagner'sche	64
42. Wagner'sche	Wagner'sche	76
43. Wagner'sche	Wagner'sche	16
44. Wagner'sche	Wagner'sche	30
45. Wagner'sche	Wagner'sche	60
46. Wagner'sche	Wagner'sche	13
47. Wagner'sche	Wagner'sche	5

48.	Spitzen	Spitzen	8
49.	Spitzen	Spitzen	29
50.	Spitzen	Spitzen	41
51.	Spitzen	Spitzen	
52.	Spitzen	Spitzen	14.
53.	Spitzen	Spitzen	
54.	Spitzen	Spitzen	39
55.	Spitzen	Spitzen	135
56.	Spitzen	Spitzen	29
57.	Spitzen	Spitzen	222
58.	Spitzen	Spitzen	13
59.	Spitzen	Spitzen	46
60.	Spitzen	Spitzen	47
61.	Spitzen	Spitzen	104
62.	Spitzen	Spitzen	28
63.	Spitzen	Spitzen	
64.	Spitzen	Spitzen	28

Spitzen

1.	Spitzen	Spitzen	23.
2.	Spitzen	Spitzen	76
3.	Spitzen	Spitzen	132 (K)
4.	Spitzen	Spitzen	285
5.	Spitzen	Spitzen	53.
6.	Spitzen	Spitzen	18
7.	Spitzen	Spitzen	38
8.	Spitzen	Spitzen	12
9.	Spitzen	Spitzen	16

10. Wärltungron	"	Wärltungron	20.
11. Spungron	"	Spungron	9.
12. Ngron	"	Ngron	
13. Ngron	"	Ngron	10.
14. Ngron	"	Ngron	45
15. Ngron	"	Ngron	16
16. Ngron	"	Ngron	26
17. Ngron	"	Ngron	10
18. Ngron	"	Ngron	15
19. Ngron	"	Ngron	10
20. Ngron	"	Ngron	36
21. Ngron	"	Ngron	32
22. Ngron	"	Ngron	29.
23. Ngron	"	Ngron	58
24. Ngron	"	Ngron	143.
25. Ngron	"	Ngron	26
26. Ngron	"	Ngron	23.
27. Ngron	"	Ngron	15.
28. Ngron	"	Ngron	12
29. Ngron	"	Ngron	28
30. Ngron	"	Ngron	38
31. Ngron	"	Ngron	17.
32. Ngron	"	Ngron	84
33. Ngron	"	Ngron	22
34. Ngron	"	Ngron	10
35. Ngron	"	Ngron	
36. Ngron	"	Ngron	17.

37. <i>Wolfsgras</i>	---	---	15
38. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	22
39. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	44
40. <i>Wolfsgras</i>	---	---	54
<u>Grüne</u>			
1. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	28 (2+4)
2. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	21 (1+2)
3. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	127
4. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	7
5. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	87
6. <i>Wolfsgras</i>	---	---	9
7. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	48
8. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	16
9. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	54
10. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	51
11. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	17
12. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	53
13. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	20
14. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	46
15. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	19
16. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	17
17. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	48
18. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	19
19. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	39
20. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	41
21. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	25
22. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	27
23. <i>Wolfsgras</i>	---	<i>Wolfsgras</i>	40

24. Spinnweb	Spinnweb	3.
25. Nymphen	Nymphen	18
26. Mispel	Mispel	20
27. Apfel	Apfel	5.
28. Birne	Birne	12.
29. Holzwurm	Holzwurm	16
30. Kiefernspanner	Kiefernspanner	28.
31. Apfelspanner	Apfelspanner	5
32. Eichenfalter	Eichenfalter	12.
33. Apfelspanner	Apfelspanner	12
34. Apfelspanner	Apfelspanner	15

Spinnweb
20-11-11.

1. Wollschnecke	Wollschnecke	14.
2. Apfelspanner	Apfelspanner	33.
3. Apfelspanner	Apfelspanner	33.
4. Apfelspanner	Apfelspanner	152
5. Wollschnecke	Wollschnecke	45
6. Wollschnecke	Wollschnecke	29.
7. Wollschnecke	Wollschnecke	33
8. Wollschnecke	Wollschnecke	16
9. Wollschnecke	Wollschnecke	28
10. Wollschnecke	Wollschnecke	45
11. Wollschnecke	Wollschnecke	12
12. Wollschnecke	Wollschnecke	18
13. Wollschnecke	Wollschnecke	17
14. Wollschnecke	Wollschnecke	9.

Feldbuch
Kampagne

1. Postzeit	—	—	Postzeit	—	—	20
2. Zamp	—	—	füßig	—	—	18
3. Zamp	—	—	füßig	—	—	53.
4. Zamp	—	—	füßig	—	—	21.
5. Zamp	—	—	füßig	—	—	28
6. Zamp	—	—	füßig	—	—	7.
7. Zamp	—	—	füßig	—	—	24.
8. Zamp	—	—	füßig	—	—	23.
9. Zamp	—	—	füßig	—	—	64.
10. Zamp	—	—	füßig	—	—	45
11. Zamp	—	—	füßig	—	—	6.
12. Zamp	—	—	füßig	—	—	13.
13. Zamp	—	—	füßig	—	—	16.
14. Zamp	—	—	füßig	—	—	25
15. Zamp	—	—	füßig	—	—	23.
16. Zamp	—	—	füßig	—	—	68
17. Zamp	—	—	füßig	—	—	3.
18. Zamp	—	—	füßig	—	—	7.
19. Zamp	—	—	füßig	—	—	34. sub.
20. Zamp	—	—	füßig	—	—	3.

Ի գիտություն հեղինակների և ընթերցողների

«Աշխատանքային տետրերը» լույս են ընծայվում որպես ՀՀ ՊՆ ԱՌ-ՀԻ-ի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի հավելված՝ ընդգրկված ԲՈՒՀ-ի կողմից հաստատված «Դոկտորական և թեկնածուական առեմնախոսությունների արդյունքների հրապարակման համար ընդունելի ամսագրերի ցանկում»:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված առավել կարևոր աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հողվածներում բերվող փաստերի հավաստիության և գաղտնիության պահանջների պահպանման համար:

Հեղինակների դիրքորոշումը պարտադիր չէ, որ համընկնի խմբագրության դիրքորոշման հետ:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը, նկարները, լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հողվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող հապավումները:

Ձեռագրերը հետ չեն վերադարձվում:

Հողվածները հրապարակվում են պարտադիր գիտական փորձաքննություն անցնելուց հետո:

Նյութերի մասամբ կամ ամբողջությամբ արտատպումը թույլատրվում է միայն խմբագրության գրավոր համաձայնությամբ:

К сведениям авторов и читателей

«Рабочие тетради» издаются в качестве приложения к военно-научному журналу «Айкакан банак» ИНСИ МО РА, включенному в утвержденный ВАК-ом «Список приемлемых журналов для публикации результатов докторских и кандидатских диссертаций».

Авторы должны давать сноски на использованные наиболее важные источники.

Авторы ответственны за достоверность и несекретность фактов, приводимых в статьях.

Позиции авторов не обязательно совпадают с позицией редакции.

Диаграммы, схемы, чертежи, рисунки, фотографии должны быть исполнены в четком изображении, пригодными для печати.

В статьях должны быть раскрыты употребляемые аббревиатуры.

Рукописи не возвращаются.

Статьи публикуются после прохождения обязательной научной экспертизы.

Перепечатка частично или полностью материалов допускается только с письменного разрешения редакции.

For the information of the authors and readers

The «Working notebooks» is published as an appendix to the defense-academic journal «Haikakan banak» of the INSS, MoD, RA which is included into «The list of acceptable magazines for the publication of the results of doctors and candidates' dissertations», affirmed by the Superior Attesting Commission.

Authors should give footnotes for the most important sources used.

Authors are responsible for the accuracy and the non-confidential nature of the facts given in the articles.

Opinions expressed herein are those of the authors and are not necessarily those of the editorial board.

Diagrams, schemes, drawings, pictures and photos should be of a clear print quality. Please explain used acronyms.

Manuscripts are not returned.

Articles get published after obligatory academic examination.

Partially or fully re-printing of materials is allowed only by written permission of the editorial staff.

ԱՅՈՍԱՍԱՆՔԱՅԻՆ ՏԵՏՐԵՐ

ԱՐՑԱԽ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԿԱՐԳԻ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԼՂՀ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ
(ԿՈԼԵԿՏԻՎ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Նախագծի գիտական ղեկավար՝

ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ-ի պետ, ՀՀ պաշտպանության նախարարի խորհրդական,
քաղաքական գիտությունների դոկտոր (Ռ-Գ), քաղաքագիտության պրոֆեսոր,
ԱՄՆ-ի Պաշտպանական ազգային համալսարանի հրավիրված առաջատար պրոֆեսոր,
հակահարբեկչության գծով գիտական փորձագետ (ԱՄՆ-ի ՊԱՀ), Ռ-Գ Ռ-ազմական
գիտությունների ակադեմիայի ընտրված իսկական անդամ,
գեներալ-մայոր Հ. Ս. Քոքսանջյան

Գիտական խմբագիր՝

պատմական գիտությունների դոկտոր Պ. Ա. Չոքսանյան

Տեխնիկական խմբագրումը՝ Վ. Ռ. Խալաֆյանի

Ձևավորող նկարիչ՝ Դ. Ա. Փարվանյան

Սրբագրիչ՝ Ն. Հ. Բաղդասարյան

Համակարգչային ապահովումը՝ Ա. Ա. Խաչատրյանի,

Ս. Ռ. Հակոբջանյանի, Ա. Հ. Սարոխանյանի

Խմբագրության հասցեն՝ Երևան, Կ. Ռիլենցու փողոց, 56/6, հեռ. 28-54-25, 28-12-94:
Էլ. փոստ՝ haykakanbanak@mil.am

© ՀՀ ՊՆ Գ. Կանայանի անվան ազգային ռազմավարական հետազոտությունների
ինստիտուտի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի հավելված, 2014 թ.

Ստորագրվել է տպագրության 24.12.2014:

Թուղթը՝ օֆսեթային: Ձևաչափը՝ 60x84 1/16: Տեքստը՝ 240 էջ:

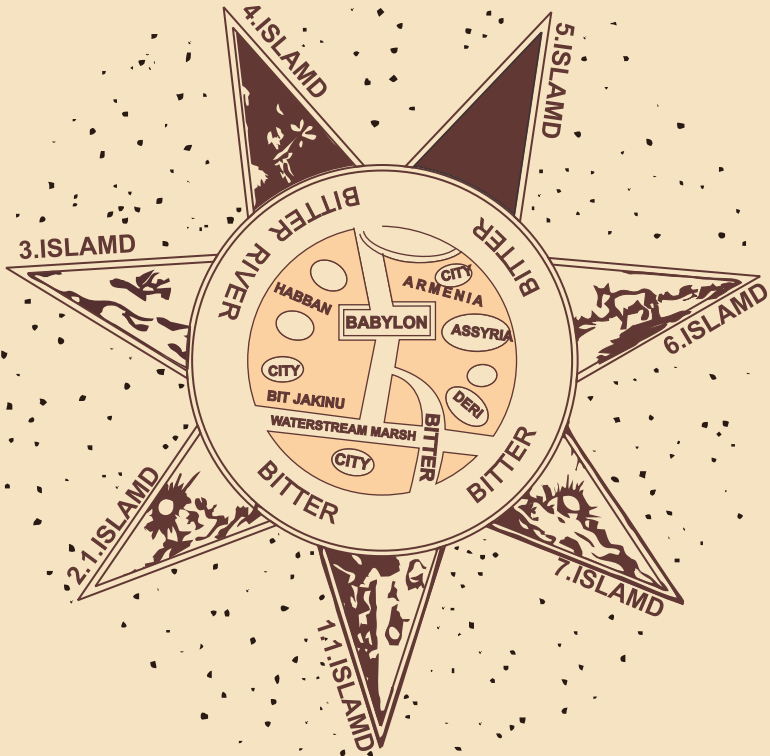
Պայմանական տպագրական 15 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:

Տառատեսակը՝ «Արիալ», «Թայմս» և «Բայթիկա»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:

Վկայական՝ 523: Դասիչ՝ 69263: ISSN 1829-0108

Տպագրվել է «Աստղիկ» և «Լիմուշ» տպարաններում

Աշխարհի Բաբելոնյան քարտեզը
(մ.թ.ա. VI դ.)

ԱՇԽԱՐՀԱՆՔԱՅԻՆ ՏԵՏՐԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՀԱԿԵԼՎԱԾ 3-4(31-32). 2014